

**TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ**

Cild 1, №3, 2018
Vol. 1, №3, 2018
Том 1, №3, 2018
İldə dörd dəfə nəşr olunur.

Peşə təhsili və insan kapitalı

Vocational education and human capital

Профессиональное образование и человеческий капитал

*Elmi-praktiki, metodiki jurnal * Scientific-practical and methodological journal **

Научно-практический, методический журнал

Redaksiya heyətinin sədri
Mustafayev F.F. (i.e.d., prof.)

Baş redaktor
Balakişiyev Ş.Ş. (f.e.f.d.)

Redaksiya heyətinin üzvləri

Əlizadə R.İ. (t.e.d., prof.), **Ağayev F.H.** (t.e.f.d.), **İbrahimov M.A.** (i.e.d., prof.),
İlyasov M.İ. (p.e.d., prof.), **Quliyev N.Ə.** (p.e.d., prof.), **Vəliyev F.H.** (t.e.d., prof.),
Həsənov Q.H. (i.e.f.d.), **Tanırverdiyev T.M.** (a.e.f.d.), **Əmiraslanov T.İ.** (əməkdar mədəniyyət
işçisi), **Əsgərov R.B.** (əməkdar müəllim), **Zeynalov V.E.**, **Əlili A.A.**, **Mehdiyeva N.B.**,
Camalov H.E.

Chairman of the editorial board
Mustafayev F.F. (prof., dr.)

Chief editor
Balakishiyev Sh.Sh. (a.s.s.dr.)

Members of the editorial board

Alizadeh R.I. (prof., dr.), **Agayev F.H.** (a.s.s.dr.), **Ibrahimov M.A.** (prof., dr.), **Pyasov M.I.** (prof., dr.),
Guliyev N.A. (prof., dr.), **Veliyev F.H.** (prof., dr.), **Hasanov G.H.** (a.s.s.dr.),
Tanirverdiyev T.M. (a.s.s.dr.), **Amiraslanov T.I.** (honored cultural worker),
Asgarov R.B. (honored teacher), **Zeynalov V.E.**, **Alili A.A.**, **Mehdiyeva N.B.**, **Jamalov H.E.**

Пред. ред. коллегии
Мустафаев Ф.Ф. (д.э.н., проф.)

Главный редактор
Балакишиев Ш.Ш. (к.ф.н.)

Члены редакционной коллегии

Ализаде Р.И. (д.т.н., проф.), **Агаев Ф.Г.** (д.ф.т.н.), **Ибрагимов М.А.** (д.э.н., проф.), **Ильясов М.И.**
(д.ф.н., проф.), **Гулиев Н.А.** (д.ф.н., проф.), **Велиев Ф.Г.** (д.т.н., проф.), **Гасанов Г.Г.** (д.ф.э.н.),
Танырвердиев Т.М. (д.ф.с.н.), **Амирасланов Т.И.** (заслуженный деятель культуры), **Аскеров Р.Б.**
(заслуженный учитель), **Зейналов В.Е.**, **Алили А.А.**, **Мехтиева Н.Б.**, **Джамалов Х.Е.**

“Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalında pedaqogika, texnika, iqtisadiyyat, informatika, ekologiya və digər fundamental elm bölmələri üzrə məqalələr, metodiki yazılar dərc edilir.

The journal “Vocational Education and Human Capital” publishes clauses, and other pieces of information on pedagogy, technology, economics, informatics, ecology and other fundamental sciences, including methodical articles.

В журнале “Профессиональное образование и человеческий капитал” публикуются статьи по педагогике, технике, экономике, информатике, экологии и других фундаментальных науках, а также методологические статьи.

M Ü N D Ə R İ C A T

Rəsmi sənədlər

5 2018/2019-cu tədris ili üçün peşə təhsili müəssisələrinə tələbə qəbulu

Mütəxəssis sözü

16 M.Bayramlı. Ömürboyu təhsil prizmasından peşə təhsilinin yeni məzmunu

19 L.Qasımova, H.Əlizadə. Azərbaycanda peşə təhsilinin formalaşması və həyata keçirilməsi imkanları

25 N.Quliyeva, S.Bayramova. Səmərəli məşğulluğun mühüm atributu olan keyfiyyətli işçi qüvvəsinin formalaşmasında təhsil sistemi ilə əmək bazarının tərəfdaşlığı

Pedaqogika

34 Ə.Abbasov. Azərbaycanda təhsil standartları: təşəkkülü və inkişafı

39 A.Ağbaba. Marağalı Əvhədinin "Cami-cəm" poemasında peşə və sənət məsələləri

İqtisadiyyat

43 L.Abdullayev. Azərbaycanda kredit sisteminin inkişafında beynəlxalq təcrübənin rolu

48 A.Yəhyayeva. İnvestisiya siyasətinin reallaşdırılmasında pul-kredit sisteminin əhəmiyyəti

Aqrar iqtisadiyyat

53 H.Məmmədova. Şərab istehsalı və dünya şərabçılığının inkişaf xüsusiyyətləri

59 G.Bağirova. Tut ipəkqurdunun inkişafına təsir göstərən yeni üsulların hazırlanması

Texnika

63 R.Əlizadə. Kosmik robotlar

Ekologiya

69 N.Məmmədov. Müasir inşaatda ekologiya problemləri: mülahizələr, təkliflər

Peşə təhsili və təlimi

73 X.Hüseynova, S.Qurbanova. Peşə təhsili strateji yol xəritəsinin əsas hədəflərindən biri kimi

76 F.Hümbətov. Peşə təhsili və təlimi sisteminin ölkənin davamlı inkişafında rolu: beynəlxalq və Azərbaycan təcrübəsi

Xüsusi təhsil

82 V.Həsənov. Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslər üçün təhsilin əlçatanlığı sahəsində mövcud vəziyyət və əsas problemlər

Metodika və innovasiyalar

88 S.Məmmədova. Müasir dərs və fəal təlim

Beynəlxalq əlaqələr (layihələr, təcrübələr)

91 F.Ələkbərov. Pilot layihənin uğurları

95 E.Qurbanov. Şimali Qafqazın sosial-mədəni statusunun alternativ konsepsiyası

99 12-ci Azərbaycan Beynəlxalq Təhsil Sərgisi

100 Kulinariya üzrə II Dünya Çempionatı

101 Məqalələrin tərtibatı qaydaları

CONTENTS

Official documents

5 **Student admission to the vocational education institutions for the academic year 2018/2019**

Specialist's opinion

16 **M.Bayramli.** Content of modern vocational education in the light of lifelong education

19 **L.Gasimova, H.Alizade.** Opportunities for the formation and implementation of vocational education in Azerbaijan

25 **N.Guliyeva, S.Bayramova.** Partnership of the labor market and education system in the formation of a quality workforce as an important attribute of effective employment

Pedagogy

34 **A.Abbasov.** Education standards in Azerbaijan: formation and development

39 **A.Aghbaba.** Issues of profession and crafts in the poem “Jami-jam” by Maraghali Avhadi

Economics

43 **L.Abdullayev.** The role of international experience in the development of the credit system in Azerbaijan

48 **A.Yahyayeva.** The role of the monetary-credit system in the implementation of the investment policy

Agricultural economics

53 **H.Mammadova.** Wine production and development features of winemaking in the world

59 **G.Baghirova.** Preparation of new methods that influence the growth of mulberry silkworm

Technology

63 **R.Alizade.** Space robots

Ecology

69 **N.Mammadov.** Environmental problems in modern construction industry: considerations, suggestions

Vocational education and training

73 **K.Husseinova, S.Gurbanova.** Vocational education as one of the main targets of the Strategic Roadmap

76 **F.Humbatov.** Role of the vocational education and training system in sustainable development of the country: international and local experience

Special education

82 **V.Hasanov.** Current situation and key challenges in access to education for persons with disabilities in Azerbaijan

Methodology and innovations

88 **S.Mammadova.** Modern lesson and active learning

International relations (projects, experiences)

91 **F.Alakbarov.** Pilot project success

95 **E.Gurbanov.** Alternative concept of socio-cultural status of the North Caucasus

99 **The 12th Azerbaijan International Education Exhibition**

100 **The II World Culinary Championship**

101 **Guidelines for writing articles**

О Г Л А В Л Е Н И Е

Официальные документы

5 Прием в профессиональные учебные заведения на 2018/2019 учебный год

Мнение эксперта

16 М.Байрамлы. Содержание современного профессионального образования от призмы непрерывного обучения

19 Л.Гасымова, Х.Ализаде. Возможности формирования и внедрения профессионального образования в Азербайджане

25 Н.Кулиева, С.Байрамова. Партнерство рынка труда и системы образования в формировании качественной рабочей силы как важного атрибута эффективной занятости

Педагогика

34 А.Аббасов. Стандарты образования в Азербайджане: формирование и развитие.

39 А.Агбаба. Вопросы, связанные с профессией и ремеслом в поэме «Джами-Джам» Авхади Марагалы.

Экономика

43 Л.Абдуллаев. Роль международного опыта в развитии кредитной системы в Азербайджане

48 А.Яхьяева. Роль денежно-кредитной системы в реализации инвестиционной политики

Аграрная экономика

53 Х.Мамедова. Производство вина и особенности развития виноделия в мире

59 Г.Багирова. Подготовка новых методов, влияющих на развитие тутового шелкопряда

Техника

63 Р.Ализаде. Космические роботы

Экология

69 Н.Мамедов. Экологические проблемы в современном строительстве: соображения, предложения

Профессиональное образование и обучение

73 Х.Гусейнова, С.Гурбанова. Профессиональное образование как одна из основных целей Стратегической Дорожной Карты

76 Ф.Гумбатов. Роль профессионально-технического образования в устойчивом развитии страны: международный опыт и опыт Азербайджана

Специальное образование

82 В.Гасанов. Существующее положение и основные проблемы доступа к образованию для лиц с инвалидностью в Азербайджане

Методика и инновации

88 С.Мамедова. Современный урок и активное обучение

Международные отношения (проекты, практики)

91 Ф.Алекберов. Успехи пилотного проекта

95 Э.Гурбанов. Альтернативные социокультурного статуса Северного Кавказа

99 12-я Азербайджанская Международная Образовательная Выставка

100 II Мировой Кулинарный Чемпионат

101 Инструкции по составлению статей

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NAZİRLƏR KABİNETİ SƏRƏNCAM

№ 625 s

Bakı şəhəri,

“12” sentyabr 2018-ci il

2018/2019-cu tədris ili üçün peşə təhsili müəssisələrinə tələbə qəbulu ilə bağlı bəzi məsələlər barədə

“Peşə təhsili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 5 sentyabr tarixli, 156 nömrəli Fərmanının 2.2-ci bəndinə əsasən, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin və Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyinin təklifini nəzərə alaraq:

2018/2019-cu tədris ili üçün peşə təhsili müəssisələrinə tələbə qəbulu Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi üzrə 18980 yer, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi üzrə 520 yer təsdiq edilsin (əlavə olunur).

Novruz Məmmədov

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin
2018-ci il 12 sentyabr tarixli,
625 s nömrəli Sərəncamı ilə
TƏSDİQ EDİLMİŞDİR.

2018/2019-cu tədris ili üçün peşə təhsili müəssisələrinə tələbə qəbulu

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi üzrə

İxtisas- ların şifri	İxtisas qrupu	İxtisasın adı	Cəmi	Yerlərin sayı, o cümlədən		İllik təhsil haqqı (manatla)	
				dövlət hesa- bına	ödə- nişli əsas- larla	Bakı şəhə- rindəki təhsil müəssi- sələrində	digər bölgə- lərdəki təhsil müəssi- sələrində
1	2	3	4	5	6	7	8
1. “Sənətsünəşliq, mədəniyyət və incəsənət” peşə istiqaməti üzrə							
030102	Kərgüzarlıq	kərgüzar	40		40	350	350
030103	Reklam işi	reklam işçisi	20	20			
030107	Xalça və xalça məmulatlarının bərpası	xalça və xalça məmulatının bərpaçısı	40	40			
030109	Musiqi alətlərinin bərpası	musiqi alətlərinin ustası	20	20			
030110	İnteryer və eksteryerin bədii tərtibatı	interyer və eksteryerin bədii tərtibatçısı	40	20	20	450	400
030111	Zərgərlik	zərgər	20	20			
030112	Ağacdan, keramikadan, metaldan hazırlanan bədii məmulatlar	ağacdan bədii məmulatlar hazırlayan usta	20	20			
030113	Ağac və parça üzərində naxış və rəssamlıq	ağac üzərində naxış rəssamı	20	20			
030119	Xalq bədii yaradıcılığı	bədii tikmə ustası	20		20	350	350
		xalçaçı	360	360			
2. “İqtisadiyyat, xidmət, avtomatika və idarəetmə” peşə istiqaməti üzrə							
030201	Bank işi	xəzinədar	20		20	500	400
030202	Mühasibat işi	əməliyyatçı-mühasib	620	40	580	500	400
		mühasib	50		50	500	400
030203	Sığorta işi	sığorta agenti	60		60	450	400
030204	Kommersiya	ərzaq və qeyri-ərzaq malları satıcısı, nəzarətçi-xəzinədar	300	120	180	400	350
		təchizat üzrə agent	20		20	400	350
		tədbir və mərasimlərin təşkilatçısı	140	80	60	400	350
		turizm agenti	160	60	100	400	350

1	2	3	4	5	6	7	8
030206	Qaz avadanlıqlarının təmiri və istismarı	qaz avadanlıqlarının təmiri və istismarı üzrə çilingər	60	40	20	350	350
030207	Kino-video nümayişi	işıq operatoru	20	20			
		kinomontajçı	60	20	40	450	400
		səs operatoru	40	20	20	450	400
		video çəkilişi üzrə operator	40	20	20	450	400
030208	İaşə xidməti	aşpaz	940	560	380	500	400
		ofisiant, barmen, bufetçi	200	180	20	400	350
		qənnadıçı, şirniyyatçı	380	140	240	400	350
030209	Kimyəvi təmizləmə aparatçısı	kimyəvi təmizləmə aparatına xidmət edən usta	20	20			
030210	Bərbərlik	bərbər	415	140	275	500	400
		bərbər-vizajist-manikürçü	380	140	240	500	400
		qrimçi-pastijor	40	20	20	500	400
030213	Bələdçilik	yerli bələdçi	100	100			
030214	Avtomatlaşdırılmış texnologiyalar və istehsal	avtomatlaşdırılmış texnologiyalar və istehsal üzrə operator	20	20			
030215	Mühafizə-yanğın siqnalizasiyası	mühafizə-yanğın siqnalizasiyasının elektromontyoru	40	20	20	400	350
030216	Nəzarət-ölçü cihazları və avtomatika	nəzarət-ölçü və avtomatika cihazlarının çilingəri	20	20			
030217	Gəmiçilik xidməti	gəmi aşpazı	20	20			
030218	Dəmir yolu nəqliyyatında daşıma sənədlərinin emalı və xidməti	sərnişin vaqonları bələdçisi	20		20	400	350
030219	İnformasiya-kommunikasiya texnologiyası və hesablama texnikasının təmiri və servis xidməti	kompüter operatoru	840	80	760	500	400
		kompüter ustası	300	200	100	500	400
		kompüterlərin təmiri və xidməti üzrə texnik	40	40			
		telekommunikasiyada kompüter texnikasının istismarı üzrə operator,	260	120	140	500	400
		vəb-dizayner	120	80	40	500	400
030220	Mehmanxana işi	mehmanxana inzibatçısı	60	40	20	400	350
		mehmanxanada təsərrüfat işləri üzrə nəzarətçi	180	120	60	400	350
		oteldə konsiyerj	100	60	40	400	350
030221	Mühafizə işi	mühafizəçi	20	20			

1	2	3	4	5	6	7	8
3. “Kənd təsərrüfatı, balıq və meşə təsərrüfatı” peşə istiqaməti üzrə							
030301	Bitkiçilik	bitkiçilik mütəxəssisi	720	720			
		meyvə-tərəvəz ustası	120	80	40	350	350
		meyvə ustası	80	80			
		tərəvəz ustası	80	80			
030302	Kənd təsərrüfatı nəqliyyatı və elektrik avadanlığına xidmət	avtomobil və traktorların elektrik avadanlıqlarının təmiri üzrə çilingər-elektrik, avtomobil sürücüsü	100	60	40	400	350
		genişprofilli traktorçu-maşinist, təmirçi-çilingər	400	340	60	350	350
		genişprofilli traktorçu-maşinist, təmirçi-çilingər, avtomobil sürücüsü (BC kateqoriyası)	240	200	40	400	350
		kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə fermer, avtomobil sürücüsü (BC kateqoriyası)	60	20	40	400	350
		kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə fermer	100	100			
		kəndin elektrifikasiyası və rabitəsi üzrə elektrik montyoru, avtomobil sürücüsü	160	100	60	400	350
		traktorçu-maşinist	220	140	80	350	350
030303	Maşın-traktor parkına texniki xidmət	aqroservis mütəxəssisi	120	100	20	350	350
		kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının təmiri üzrə çilingər	160	140	20	350	350
030304	Heyvandarlıq üzrə mütəxəssis	heyvandarlıq kompleksləri və mexanikləşdirilmiş fermaların operatoru	100	60	40	350	350
		heyvandarlıq mütəxəssisi	80	80			
		heyvanlara baytar xidməti köməkçisi	200	80	120	350	350
		heyvanlarda süni mayalanma üzrə texnik	100	60	40	350	350
		quşçuluq fabriklərinin və mexanikləşdirilmiş fermaların operatoru	60	60			
030306	Arıçılıq	Arıçı	100	100			

1	2	3	4	5	6	7	8
030307	Meliorasiya və çilingər işləri	meliorasiya işlərinin traktorçusu, təmirçi-çilingər	100	60	40	350	350
		meliorasiya işlərinin traktorçusu, təmirçi-çilingər, avtomobil sürücüsü	100	60	40	400	350
		suvarma maşınları və nasos qurğuları maşinisti	40	20	20	350	350
030309	Yeraltı mədən işləri	dağ-mədən işləri üzrə mütəxəssis	60	60			
		qazma kompleksinin maşinisti	20		20	450	400
030310	Faydalı qazıntıları saflaşdırma	zənginləşdirmə məhsullarının nəzarətçisi	20		20	450	400
030311	Neft və qazçıxarma	neft və qazçıxarma operatoru	160	60	100	450	400
030319	Bağ-park və landsaft sahələrinə nəzarət	bağban-dekordinator	20	20			
030321	Ağac emalı qurğuları, mebel sənayesi, ağac məmulatları və yarımfabrikatların hazırlanması	mebel ustası	40	40			
030322	Balıqçılıq	balıq yetişdirilməsi üzrə mütəxəssis	20		20	350	350
4. “Energetika, elektrotexnika, cihazqayırma və optik texnika, radiotexnika, rabitə və informasiya texnologiyaları” peşə istiqaməti üzrə							
030403	Elektrik stansiyalarının və şəbəkələrinin avadanlıqlarına xidmət və təmiri	əl ilə elektrik qaynaq avadanlıqlarının (transformatorların) təmiri üzrə elektrik montyoru	20	20			
		elektrik maşınlarının təmiri üzrə çilingər	20	20			
		elektrik stansiyalarının avadanlıqlarına xidmət üzrə çilingər					
		elektrik xətlərinin quraşdırılması və təmiri üzrə mütəxəssis	40	40			
		hava elektrikötürücü xətlərinin təmiri üzrə elektrik montyoru	60	60			
030405	Lift təmiri	lift üzrə elektromexanik	20	20			
030408	Elektroquraşdırma-sxem işi	elektroquraşdırıcı-sxemçi	20	20			
030409	Elektrik avadanlıqlarına xidmət və təmiri (sahələr üzrə)	elektrik avadanlıqlarına xidmət və təmir üzrə elektrik montyoru	620	460	160	400	350
030411	Optik-mexanik	optik-mexanik	20		20	400	350

1	2	3	4	5	6	7	8	
030307	Meliorasiya və çilingər işləri	meliorasiya işlərinin traktorçusu, təmirçi-çilingər	100	60	40	350	350	
		meliorasiya işlərinin traktorçusu, təmirçi-çilingər, avtomobil sürücüsü	100	60	40	400	350	
		suvarma maşınları və nasos qurğuları maşinisti	40	20	20	350	350	
030309	Yeraltı mədən işləri	dağ-mədən işləri üzrə mütəxəssis	60	60				
		qazma kompleksinin maşinisti	20		20	450	400	
030310	Faydalı qazıntıları saflaşdırma	zənginləşdirmə məhsullarının nəzarətçisi	20		20	450	400	
030311	Neft və qazçıxarma	neft və qazçıxarma operatoru	160	60	100	450	400	
030319	Bağ-park və landsaft sahələrinə nəzarət	bağban-dekordinator	20	20				
030321	Ağac emalı qurğuları, mebel sənayesi, ağac məmulatları və yarımfabrikatların hazırlanması	mebel ustası	40	40				
030322	Balıqçılıq	balıq yetişdirilməsi üzrə mütəxəssis	20		20	350	350	
4. “Energetika, elektrotexnika, cihazqayırma və optik texnika, radiotexnika, rabitə və informasiya texnologiyaları” peşə istiqaməti üzrə								
030403	Elektrik stansiyalarının və şəbəkələrinin avadanlıqlarına xidmət və təmiri	əl ilə elektrik qaynaq avadanlıqlarının (transformatorların) təmiri üzrə elektrik montyoru	20	20				
		elektrik maşınlarının təmiri üzrə çilingər	20	20				
		elektrik stansiyalarının avadanlıqlarına xidmət üzrə çilingər						
		elektrik xətlərinin quraşdırılması və təmiri üzrə mütəxəssis	40	40				
		hava elektrikötürücü xətlərinin təmiri üzrə elektrik montyoru	60	60				
030405	Lift təmiri	lift üzrə elektromexanik	20	20				
030408	Elektroquraşdırma-sxem işi	elektroquraşdırıcı-sxemçi	20	20				
030409	Elektrik avadanlıqlarına xidmət və təmiri (sahələr üzrə)	elektrik avadanlıqlarına xidmət və təmir üzrə elektrik montyoru	620	460	160	400	350	
030411	Optik-mexanik	optik-mexanik	20		20	400	350	

1	2	3	4	5	6	7	8
030414	Tibbi avadanlıqların təmiri və xidməti	tibbi avadanlıqların təmiri və xidməti elektromexaniki	40	20	20	400	350
030423	Radiomexanika	radio-televiziya aparatlarının xidməti və təmiri radiomexaniki	20		20	400	350
030429	Mobil telefonların təmiri	mobil telefonların təmiri ustası	60	40	20	400	350
030430	Rabitə avadanlıqlarının quraşdırılması	rabitə quraşdırıcısı-antenaçı	140	60	80	400	350
030431	Rabitə	rabitə operatoru	40		40	400	350
5. "Metallurgiya, maşınqayırma və metal emalı" peşə istiqaməti üzrə							
030505	Boru istehsalı	borunun istiyayma dəzgahının yaymaçısı	20	20			
030514	Qaynaq (elektrik qaynağı və qaz qaynağı işləri)	əl elektrik qaynaqçısı	300	160	140	400	350
		elektrik-qaz qaynaqçısı	1015	600	415	450	400
030518	Ağac tədarükü və daşıma	krançı-maşinist	50		50	450	400
030523	İnşaat materialları istehsalında texnoloji avadanlıqlar	inşaat materialları istehsalında texnoloji avadanlıqların ustası	20	20			
030524	Soyuducu qurğulara xidmət	soyuducu qurğularda məhsulların saxlanması və anbarlanması üzrə operator	20	20			
030526	Mexaniki emalda dəzgah və avadanlıqların sazlanması	genişprofilli dəzgahçı	120	100	20	350	350
		proqramla idarə olunan dəzgahların operatoru	40	20	20	450	400
030527	Torna və frezer dəzgahı	rəqəmli idarə olunan dəzgahların kompüter operatoru	80	60	20	450	400
		tornaçı	180	140	40	350	350
030529	Çilingərlik	alətçi-çilingər	60	60			
		mexaniki yığma işləri üzrə çilingər	60	60			
		təmirçi-çilingər	120	100	20	350	350
6. "Aviasiya, kosmik raket, dəniz texnikası və nəqliyyat vasitələri" peşə istiqaməti üzrə							
030601	Uçan aparatların planer və sistemlərinin təmiri və istismarı	planer və mühərrik üzrə mexanik	80	60	20	400	350
030602	Uçan aparatların elektrik, cihaz və radio avadanlıqlarının təmiri və istismarı	uçan aparatların cihaz avadanlıqları üzrə elektromexanik	40	40			

1	2	3	4	5	6	7	8
030605	Gəmi-maşın və mexanizmlərinin təmiri, istismarı	gəmi-maşın mexanizmlərinin təmiri üzrə çilingər	40	40			
		motorçu (maşinist)	40	20	20	400	350
030607	Gəmi qaynağı	gəmi elektrik-qaz qaynaqçısı	20	20			
030609	Gəmi xidməti	gəmi elektriki	20		20	400	350
		matros	20	20			
		sahil matrosu	40	20	20	400	350
030611	Dokerman-matros	tankerlərdə yükləmə-boşaltma əməliyyatçısı	20	20			
030615	Maşinist	elektrovoz maşinisti köməkçisi	140	100	40	450	400
		teplovoz maşinisti köməkçisi	60	20	40	450	400
030616	Hərəkət tərkibinin təmiri və xidməti	dəmir yolu stansiyasının növbətçisi	40	20	20	400	350
		elektrik avadanlıqlarının təmiri və xidməti üzrə elektrik montyoru	20	20			
		texniki xidmət məntəqələrində lokomotivlərin baxıcısı və təmiri çilingəri	80	60	20	400	350
		vaqon baxıcısı-təmirçisi	20	20			
030617	Dartı yarımstansiyası	kontakt şəbəkəsinin elektrik montyoru	60	40	20	400	350
030618	İşarəvermə, mərkəzləşdirmə, bloklama qurğuları (İMB)	işarəvermə, mərkəzləşdirmə, bloklama qurğularının təmiri və xidməti elektrik montyoru	20		20	400	350
030620	Elektrik qatarı (metropoliten)	elektrik qatarının maşinist köməkçisi	20		20	450	400
030622	Nəqliyyat terminalına xidmət	avtomobil (dəniz, çay) nəqliyyatında hərəkət və yükləmə-boşaltma işləri dispetçer məntəqəsinin operatoru	40	20	20	450	400
		kran maşinisti (krançı)	80	20	60	450	400
030623	Yanacaq doldurma stansiyaları	yanacaq doldurma stansiyalarının operatoru	40		40	400	350
030624	Avtomobillərin təmiri-sürücülük	avtomobil rəngsazı	40	40			
		avtomobil təmiri üzrə tənəkəçi-qaynaqçı	40	20	20	400	350
		avtomobil üzrə dəmirçi	40	40			
		avtomobil üzrə elektrik	180	80	100	400	350
		avtomobillərin təmiri çilingəri	415	220	195	400	350
		avtomobillərin təmiri çilingəri-avtomobil sürücüsü	300	140	160	450	400

1	2	3	4	5	6	7	8
030625	Avtomotonəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti	avtomobil mühərriklərinin yığıcısı	20	20			
030628	Avtomobil kran maşını sürücülüyü	avtomobil kran maşinisti-sürücü	40	20	20	450	400
030631	Metropolitendə stansiya növbətçisi	metropolitenin stansiya növbətçisi	20		20	400	350
7. "Kimyəvi və biokimyəvi texnologiya" peşə istiqaməti üzrə							
030701	Laborant-analitik	kimyəvi-bakterioloji analiz laborantı	120	40	80	400	350
		kimyəvi analiz laborantı	60	20	40	400	350
		laborant-mikrobioloq	20		20	400	350
030713	Neft-kimya sənayesinin aparatı	neft-kimya sənayesinin aparatçısı-operatoru	40	20	20	400	350
030715	Neft emalı	texnoloji qurğuların operatoru	40	40			
8. "İlkin tələbat və ərzaq mallarının texnologiyası" peşə istiqaməti üzrə							
030807	Şəkərli məmulatların hazırlanması	karamel hazırlayan	20	20			
030809	Ət və ət məhsullarının istehsalı	ət yarımfabrikatlarını hazırlayan	20	20			
030810	Süd və süd məhsulları	yağ sənayesi işçisi-usta	20	20			
030812	Yeyinti məhsulları istehsalı avadanlıqları	yeyinti məhsulları istehsalı avadanlıqlarının sazlayıcısı	20	20			
		üzümçülük və şərab ustası	60	60			
030813	Toxuculuq istehsalı	barama sarıyıcısı	20	20			
		əyirici (pambıq, yun, ipək, kətan)	20	20			
		toxucu (pambıq, yun, ipək, kətan istehsalatı)	20	20			
030818	Tikiş istehsalatı	dərzi	915	580	335	400	350
		tikiş avadanlıqlarının operatoru, tikişçi	480	340	140	400	350
030819	Modelçilik və dizayner	geyim üzrə dizayner	140	80	60	450	400
		kostyum ustası və dərzi	60	60			
030822	Dəri emalı	dəri xammalını emal edən	20		20	350	350
030824	Elektron yığma və səhifələmə	kompüter üzrə operator, dizayner	200	80	120	500	400
		poliqrafiya üzrə dizayner	40	40			

1	2	3	4	5	6	7	8
9. "İnşaat və arxitektura" peşə istiqaməti üzrə							
030905	Mənzil-kommunal təsərrüfatı	çilingər-santexnik	140	140			
		mənzil təsərrüfatı xidməti üzrə mütəxəssis	60	60			
030906	Xərrat-dülgər və parket istehsalı	inşaat xərratı	20	20			
		xərrat-dülgər və parket ustası	260	220	40	400	350
030907	Bəzək tamamlama işləri	inşaat rəngsazı	140	140			
		suvaqçı	20	20			
		üzlükçü-plitəçi	20	20			
030908	Ümumi inşaat işləri	bəna	20	20			
		plastik qapı və pəncərə quraşdırıcısı	20	20			
		polad və dəmir-beton konstruksiyalarının quraşdırılması üzrə quraşdırıcı	20	20			
		quru inşaat və suvaq işləri ustası	20	20			
030910	İnşaatda quraşdırma işləri	inşaat çilingəri	20	20			
030913	İnşaatda sanitari-texniki sistemlərin hissə və qovşaqları	məişət soyuducusu və istilik sistemlərinə xidmət üzrə mütəxəssis	40	40			
030915	Daş emalı	daşdoğrayan maşın operatoru	20	20			
030916	Avtomat yoxlama, nizamlaşdırma və idarə cihaz və aparatlarının quraşdırılması	avtomat yoxlama, nizamlaşdırma və idarə cihaz və aparatlarının quraşdırıcısı	20		20	400	350
030918	Elektrik avadanlıqları və elektrik şəbəkələrinin elektroquraşdırılması	işiq və işıqlandırma şəbəkələrinin elektroquraşdırıcısı	20	20			
030919	Yol maşınlarına xidmət	yolun və süni qurğuların cari təmiri və saxlanması üzrə briqadir	40	20	20	350	350
		Cəmi:	18 980	11 600	7380		

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi üzrə

İxtisasların şifri	İxtisas qrupu	İxtisasın adı	Cəmi	Yerlərin sayı, o cümlədən		İllik təhsil haqqı (manatla)
				dövlət hesabına	ödənişli əsaslarla	
030204	Kommersiya	turizm agentliyi	100	60	40	400
030220	Mehmanxana işi	mehmanxana qeydiyyatçısı	20	20		
030208	İaşə xidməti	barmen-ofisiant	20	20		
		aşpaz	160		160	400
		qənnadıçı-şirniyyatçı	40		40	400
030213	Bələdçilik	yerli bələdçi	40	40		
030210	Bərbərlik	bərbər-vizajist	20		20	400
		bərbər-manikürçü	20		20	400
030202	Mühasibat işi	mühasib	60		60	400
030824	Elektron yığma və səhifələmə	kompüter üzrə operator, dizayner	40		40	400
Cəmi:			520	140	380	

ÖMÜRBOYU TƏHSİL PRİZMASINDAN PEŞƏ TƏHSİLİNİN YENİ MƏZMUNU

Məcid Bayramlı,

Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin

Təhsil standartları və tədris resursları şöbəsinin müdiri

E-mail: majid.bayramli@vet.edu.gov.az

XX əsrin sonlarından etibarən, xüsusilə də texnologiyanın gündəlik həyatın bütün sahələrində tətbiqi inkişafın növbəti mərhələsinə keçidi təmin etmiş və bu da öz növbəsində IV Sənaye İnqilabı üçün zəmin yaratmışdır. Texnoloji inkişafın yeni mərhələsi insanların yaşayışına, işinə, bir-biri ilə münasibətinə fundamental dəyişikliklər gətirmiş, bu dəyişikliyin miqyas və əhatə dairəsinin mürəkkəbliyi dünyanın inkişaf etmiş ölkələrini adekvat addım atmağa vadar etmişdir. Təbii ki, dəyişikliklər inkişafın açarı rolunu oynayan təhsildən də yan keçməmiş, biliyin müəyyən zaman və məkan daxilində mənimsənilməsi anlayışı ömürboyu təhsil konsepsiyasının təqdimatından sonra dəyişməyə başlamışdır.

İlk dəfə 1965-ci ildə “ömürboyu təhsil” ideyası YUNESKO-nun konfransında təqdim edilmiş, 1970-ci illərin ortalarından etibarən isə təhsil islahatının əsası kimi bir çox ölkələrə yayılmışdır. Hələ 1979-cu ildə kanadalı tədqiqatçı və pedaqoq Allen Tough dərc etdiyi məqaləsində öyrənmə prosesinin 70%-nin formal təhsildən kənarında keçdiyini iddia etmiş və bununla da təhsilin insanın müəyyən yaş aralığında təhsil müəssisəsində aldığı biliklərlə sərhədlənmədiyi ideyası geniş vüsət almağa başlamışdır.

Tərkibində formal, informal və qeyri-formal təhsili birləşdirən ömürboyu təhsil konsepsiyası nəzəri biliklər və praktiki vərdişlərin qarşılıqlı mənimsənilməsi üzərində qurulmuşdur. Bu istiqamətdə peşə təhsilinin əhəmiyyəti önə çıxaraq sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatda bacarıqlı işçi qüvvəsinə olan tələbatı yalnız formal təhsilli gənclərin deyil, əmək bazarının bütün iştirakçılarının çevik mexanizmlərdən istifadə edərək ödənilməsi vasitələri hazırlanmışdır. Yaşlıların təhsili məhz bu vasitələrdən biri kimi, əmək bazarının iştirakçılarna yalnız təhsil müəssisəsində deyil, iş yerində də səriştələr qazanmaq, yeni bacarıqlara yiyələnmək və hətta yeni kvalifikasiyalar əldə etmək imkanı yaratmışdır. Ümumiyyətlə deyə bilirik ki, ömürboyu təhsil konsepsiyasının təqdimatı təhsil pillələri və səviyyələri arasında sərhədləri dəyişmiş, sosial mobilliyi artırmış, formal təhsilin həlledici rolunu azaltmış, bilikdən çox səriştə və bacarıqlara üstünlük verən təhsil sisteminin formalaşmasını təmin etmişdir.

XX əsrin sonlarındakı durğunluq dövründən sonra XXI əsrdə ölkəmizin iqtisadi inkişafa qədəm qoyması bu inkişafın dayanıqlılığını təmin edəcək və onu növbəti mərhələyə keçirəcək insan resurslarına olan tələbatı önə çəkəcəkdir. Təhsildə aparılan islahatların nəticəsində “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı

üzrə Dövlət Strategiyası” təsdiq edilmiş, müasir tələblərə cavab verən təhsilverənlərin formalaşdırılması, təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinin yeni prinsiplərə əsaslanması, təhsil müəssisələrinin ömürboyu təhsili təmin edən infrastruktur və maddi-texniki bazasının yaradılması, aparıcı beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, həmçinin təhsilin maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizminin formalaşması ilə yanaşı, səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmununun yaradılması əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Ölkəmizdə peşə təhsilinin yeni məzmununun formalaşdırılması islahatların öncül istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmiş və məzmunun əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq formalaşdırılması, məzunların həm ölkədə, həm də ölkədən kənar, əmək bazarında işlə təmin edilməsinin rahatlığı əsas prinsip olaraq istifadə edilməkdədir. Bu istiqamətdə müasir peşə təhsilinin məzmunu – təhsilalanın, cəmiyyətin, dövlətin maraq və tələblərini, milli və ümumbəşəri dəyərləri əks etdirməklə, təhsilalanların yaş, fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onların dünyagörüşünün formalaşmasını, ömürboyu təhsil konsepsiyasına və bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun zəruri səriştələrə yiyələnməsini, müstəqil, yaradıcı şəxsiyyət kimi əmək fəaliyyətinə hazırlanmasını, cəmiyyətin faydalı və məhsuldar üzvünə çevrilməsini və azərbaycançılıq ideyalarına sadıqlığını təmin edir.

Ömürboyu təhsil konsepsiyasına və müasir peşə təhsilinin məzmun tələblərinə uyğun olaraq, peşə təhsili sahəsi üzrə kadr hazırlığı peşə və ixtisaslar üzrə nümunəvi təhsil proqramları (kurikulumlar) əsasında həyata keçirilir. Müasir tipli kurikulumlar müvafiq ixtisaslar üzrə əmək bazarının tələblərini özündə əks etdirən **peşə standartı**, eləcə də müxtəlif səviyyələrdə kvalifikasiyaların verilməsi üçün tələb olunan kompetensiyaları (səriştələri), təlim (öyrənmə) nəticələrini və qiymətləndirmə meyarlarını təsvir edən **kvalifikasiya standartları** əsasında təhsilverənlər, mütəxəssislər və işəgötürənlər tərəfindən birgə tərtib edilərək hazırlanır.

Kurikulumlar tələbələrə əsasən, praktiki səriştələr verən və hər biri müstəqil bloklardan ibarət olan **modullardan** ibarətdir. Bir modul 30-

40 dərs saati çərçivəsində tədris edilir və hər biri 3-4 **təlim nəticəsindən** ibarət olur. Hər təlim nəticəsini qiymətləndirmək üçün tələbələrin fəaliyyəti və qiymətləndirmə üsulları müəyyən edilir.

İşəgötürənlər və digər maraqlı tərəflərlə aparılan sorğular nəticəsində peşə təhsilində təhsilalanlara ixtisaslarına uyğun səriştələrin verilməsi ilə yanaşı, sosial vərdişləri özündə ehtiva edən **əsas bacarıqların** da inkişaf etdirilməsi vacib şərtlərdən biri kimi vurğulanmışdır. Bu istiqamətdə müasir tədris planlarının tərkib hissəsi kimi ana dilində və xarici dildə yazılı və şifahi peşəkar ünsiyyət qurmaq bacarıqları, İKT-dən istifadə etmək, peşə üzrə hesablama əməliyyatlarını yerinə yetirmək bacarıqları ilə yanaşı, **“peşə etikası”**, **“şəxsi inkişaf və karyera planlaşdırması”**, **“estetika və mədəni özünüifadə”** və **“sahibkarlıq”** modulları da tədris edilməkdədir. Bu modullar vasitəsi ilə təhsilalan vaxtdan səmərəli istifadə etməyi, qrup daxilində işləməyi, sahibkarlıq ideyalarını həyata keçirtməyi, dövlət və özəl müəssisələrin iş prinsiplərini anlamağı, karyera məqsədlərini müəyyən etməyi, CV hazırlamağı, müsahibələrə hazırlaşmağı, kreativ düşünməyi və estetik zövqü inkişaf etdirməyi öyrənir.

Son dövrlər ümumilikdə 80-dən artıq ixtisasın təhsil proqramı (kurikulum), o cümlədən, 150-dən çox modul tipli tədris vəsaiti və 55 yeni dərslik hazırlanmışdır. Hazırlanmış kurikulumlar işəgötürənlər tərəfindən təsdiq edilmiş, dərsliklərin hazırlanmasına peşə təhsili müəssi-

sələrinin, o cümlədən, ölkənin aparıcı ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin nümayəndələri cəlb edilmişdir. Müasir tipli təhsil proqramlarının hazırlanması və istifadəsi məqsədi ilə son dövrdə peşə təhsili müəssisələrinin 300-dən artıq mühəndis-pedaqoji heyəti beynəlxalq və yerli mütəxəssislərin cəlb edildiyi təlimlər və **master-klasslarda** (usta dərsləri) iştirak etmişdilər.

Ömürboyu təhsil çərçivəsinin əsas komponentlərindən sayılan yaşlıların təhsilinin peşə təhsili müəssisələrində təşkil edilməsi, eləcə də informal və qeyri-formal təhsil əsasında formalaşan səriştələrin tanınması istiqamətində də ciddi addımlar atılmış, “Vətəndaşların qeyri-formal və informal təhsil formaları vasitəsi ilə əldə etdikləri bilik, bacarıq, səriştə və təcrübənin qiymətləndirilməsi və tanınması qaydaları”, “Yaşlıların təhsili və ixtisasartırma kurslarının peşə təhsili müəssisələrində təşkili mexanizmi” sənədləri hazırlanaraq təsdiq üçün Təhsil Nazirliyinə təqdim edilmişdir. Qeyd edilən mexanizmlərin növbəti tədris ilindən pilot olaraq icrası nəzərdə tutulmuşdur.

Peşə təhsilinin imicinin yüksəldilməsi məzunların məşğulluq imkanlarından birbaşa asılıdır. Müasir peşə təhsilinin inkişafı üçün əsas cəhətlərdən biri təhsilin məzmununun əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq formalaşdırılmasıdır. Bu istiqamətdə bütün maraqlı tərəflərin prosesə cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz ömürboyu təhsil prinsipləri əsasında formalaşan məzmun vasitəsi ilə tələbənin şəxsi inkişafını təmin edən və cəmiyyətə faydalı fərd olaraq hazırlanması, eləcə də gələcək iş yerində mütəxəssis kimi karyera inkişafı təmin edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Peşə təhsili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2018.
2. Marjan Laal, MD, Peyman Salamati, MD, Lifelong learning; why do we need it?, *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 31. 2012, p. 399-403.
3. Marjan Laal, Benefits of lifelong learning, *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 46. 2012, 4268-4272.
4. Türkiyə Hayat Boyu Ögənme Strateji Belgesi ve Eylem Planı. 2014-2018.
5. Князева О.Г. Компетентностный подход в профессиональном образовании в условиях реализации ФГОС СПО, Проблемы и перспективы образования, материалы VI Междунар. науч. конф. г. Пермь, апрель 2015, Пермь: Меркурий, 2015, 164 с.
6. Hyland, Terry. “Lifelong learning and vocational education and training: values, social capital and caring in work-based learning provision”. 2007, *Education: Book Chapters. Paper 2*.
7. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planı. 2015.
8. Klaus Schwab, *The Fourth Industrial Revolution: what it means, how to respond*, World Economic Forum.
9. Ömürboyu Təhsil üzrə Avropa Kvalifikasiyalar Çərçivəsi (EQF).
10. Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi (AzMKÇ). 2018.
11. Təhsil və insan inkişafı. <http://www.az-undp.org/content/dam/azerbaijan/docs/publications/sustainabledevelopment/HDtextbook/5.pdf>

AZƏRBAYCANDA PEŞƏ TƏHSİLİNİN FORMALAŞMASI VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ İMKANLARI

Ləzifə Qasımova,
BDU-nun Pedaqogika kafedrasının müdiri,
pedaqoji elmlər doktoru, professor
E-mail: gasimova48@mail.ru

Hikmət Əlizadə,
BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin
dekanı, pedaqoji elmlər doktoru, professor
E-mail: hikmet56@gmail.com

UOT: 37.01

Xülasə. Məqalədə müəllif gənc nəsə peşəkar bacarıq və qabiliyyətlərlə silahlanmaq imkanları və bu sahədə müvafiq biliklərlə tanış olmaqla, peşə məktəblərində təhsil prosesinin xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir. Eyni zamanda, müəllif Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişaf tarixinə toxunmaq zərurətini düşünərək, onu bu günün imkanları ilə müqayisə edir.

Açar sözlər: peşə təhsili, bilik, bacarıq, təlim prosesinin proqnozlaşdırılması, psixi proses, tədris-istehsalat işləri, pedaqoji texnologiya.

Key words: vocational education, knowledge, skills, prediction of learning process, psychological process, training and production works, pedagogical technology.

Ключевые слова: профессиональное образование, знание, умение, прогнозирование учебного процесса, психический процесс, учебно-производственная работа, педагогическая технология.

Müasir dövr bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də əsaslı dəyişikliklərin yaranmasını zəruri edir. Tarixi inkişaf ictimai-iqtisadi, mədəni xüsusiyyətləri ilə daha dərin köklərə malik olduğunu göstərir. Azərbaycanın tarixini, əvəzolunmaz tarixi ənənəsini tanıdan dahi lideri Heydər Əliyevin ötən əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda formalaşdırdığı zəngin tarixi irs, durmadan yeniləşən təhsilimiz həyatımızın özülünü təşkil edir. Təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən hər bir şəxs üçün onun “Təhsil millətin gələcəyidir” fikri bir devizə çevrilmişdir.

Cəmiyyətin bütün üzvlərinin yaşam yolu məktəb mərhələsindən keçir. Böyüyən nəslin

kamilləşməsinə, onların dünyagörüşünün, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına və ahəngdar inkişafına təsir göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Məktəb bilik deməkdir, maarif deməkdir, savad deməkdir. Biz çalışmalıyıq ki, gənclərimiz bilikli, savadlı, tərbiyəli olsunlar. Buna nail olmaq üçün həm ailədə, həm də məktəbdə uşaqlarımız çox yaxşı vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməli və əlbəttə ki, yüksək biliklərə nail olmalıdırlar. Çünki bilik tərəqqinin əsasıdır”.

Respublikamızda təhsilin sürətli inkişafı, istehsalat sahələrinin intensivləşdirilməsi əsasında cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının

səmərəliliyi peşə təhsilinin yeni dövrün tələblərinə uyğun qurulmasını zəruri edir. Peşə təhsili yüksək intellektual səviyyəyə və praktiki iş qabiliyyətlərinə, yeni texnologiyalara yiyələnmək, informasiya axınında çevik istiqamət tapmaq qabiliyyətini formalaşdırır. Cəmiyyətin yüksək səviyyəli və rəqabətqabiliyyətli kadr potensialına tələbatın ödənilməsi üçün ilk peşə-ixtisas təhsili böyük zəmin yaradır. Yeni iqtisadi durum və elmi-informasiya axınının sürətlənməsi ixtisaslı kadrlara daim ehtiyac olduğunu qarşıya tələb kimi qoyur. Bu gün ixtisas səviyyəsi, genişprofililik, peşə çevikliyi, bir istehsal sahəsindən digərinə tez uyğunlaşa bilmək bacarığı, istənilən əmək sahəsində asanlıqla işləmək qabiliyyəti, ona yaradıcı yanaşa bilmək imkanı kadrların əsas keyfiyyət göstəriciləri kimi qəbul edilir.

Peşə təhsili qədim tarixə malikdir. Aparılan tədqiqatlarda Azərbaycanda peşə təhsilinin inkişaf tarixi aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. XIX əsrin birinci yarısından, 1920-ci ilədək olan dövr. Təsərrüfatın iri inhisarçılıq formasına keçilməsi, sənayenin bütün sahələrində istehsalatın miqyasının artması, peşə təhsilinin formalaşması;

2. 1920-1940-cı illər. Sovet peşə təhsilinin meydana gəlməsi və peşə təhsilinin ilk inkişafı;

3. 1940-1950-ci illər. Dövlət əmək ehtiyatları idarəsinin mövcud olması. Həmin qurumda vahid sistem kimi gənclərdən ibarət ixtisaslı kadrların hazırlanması və xalq təsərrüfatında yerləşdirilməsi;

4. 1959-1991-ci illər. Dövlət Texniki-Peşə Təhsili Komitəsinin yaradılması. Peşə təhsilinin elmi-texniki tərəqqinin tələblərinə uyğun qurulması;

5. 1991-ci ildən bugünədək olan dövr. Azərbaycanın müstəqillik qazanması və bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əlaqədar respublikada peşə təhsilinin cəmiyyətin real tələblərinə uyğun qurulması, öyrədilən peşələrin tərkibinin müəyyən edilməsi və peşə hazırlığının regionların marağına uyğun həyata keçirilməsi.

Bütün bu sadalananlardan onu demək olar ki, peşə təhsili tarixi yol keçməklə müasir inkişafa stimül vermişdir. Peşə təhsilinin həyata keçirilməsində qarşıda duran əsas məqsədin aşağıdakı kimi qruplaşdırılması da pedaqoqlar tərəfindən məqsədəuyğun sayılmışdır:

– hər bir insanın maraqlarına və qabiliyyətinə müvafiq olan ixtisasa yiyələnməsi və onun ictimai-faydalı, məhsuldar əməyə cəlb edilməsi üçün şəraitin yaradılması;

– iqtisadiyyatın ixtisaslaşmış, rəqabətə dözümlü, geniş siyasi dünyagörüşün, peşə mədəniyyətinə və ümumi mədəniyyətə malik kadrlara olan cari və perspektiv tələbatının ödənilməsi;

– işçi kadrlarının yenidən hazırlanmasının, onları müasir elmi-texniki tərəqqinin tələblərinə uyğun istehsalatın sürətlə dəyişən tələblərinə müvafiq olaraq ixtisaslarının artırılmasını təmin etmək;

– fəhlə kadrların qabaqcıl ənənələri, ümum-bəşəri dəyərlərin prioritetləri əsasında sosial fəallığa malik cəmiyyətin yaradıcı üzvləri olan işçilər tərbiyə etmək.

Bildiyimiz kimi, təlim mürəkkəb prosesdir. Bu prosesdə iki tərəf iştirak edir: tələbənin fəaliyyəti-öyrənmə qabiliyyəti və müəllimin öyrətmə fəaliyyəti (tədris etmə). İstehsalatla bağlı təlimə şamil etdikdə isə bura müəllim-ustanın fəaliyyəti aid edilir.

İstehsalat müəssisələrində təlimin məqsədi və məzmunu bilavasitə əmək bacarıq və vərdislərinin yaradılmasına yönəldilir. Bir qayda olaraq bunlar tələbəyə usta tərəfindən çatdırılır. Bu zaman ustanın tələbə qarşısında qoyduğu məqsədin onlar tərəfindən qəbul edilməsi, onun öz arzusuna çevrilməsi çox mühüm məsələ kimi qəbul edilir. Belə halda təlimin məqsədi tələbənin daxili hisslərini, tələbatını və maraqlarını idarə etməyə yönəlir, onda məqsədə çatmaq istəyi formalaşır.

Tələbələrin fəaliyyəti öyrənmənin əsası kimi onun ideyaları ilə müəyyənləşir və öyrənmənin daxili (prosesual və maddi) və xarici tərəflərini özündə birləşdirir.

Təlim prosesində usta danışır, tələbə dinləyir, onun suallarına cavab axtarır, dəzgahı işə salır, fəaliyyətinə nəzarət edir, materialın icrasına yönəlir və s. bütün bunlar öyrənmənin xarici tərəfi kimi dəyərləndirilir. Öyrənilən əmək əməliyyatına müvafiq olaraq lazımi işi həll etmək üçün tələbə qarşısında çoxlu tədris-istehsalat vəzifələri qoyur və qazanılmış təcrübəyə (biliklərə və fəaliyyət üsullarına) əsaslanmağı tələb edən hərəkətlər müəyyən edir. Bununla yanaşı, bu hərəkətlərin yerinə yetirilməsi prosesində

sadəcə əməli iş görülmür, eyni zamanda, düşüncə, təcrübənin qazanılması, peşəkarlıq qabiliyyətinin yaranması baş verir. Öyrənmənin uğuru, maddi tərəfi onun daxili tərəfini müəyyən edən psixoloji proseslərlə sıx əlaqədə baş verir.

Peşə təlimi zamanı öyrənmə fəaliyyətinin daxili (əqli) yönündə əsas tələbənin ustanın təlimat və göstərişlərini mənimsəməsi, onu başa düşməsi, qarşıda duran işi, nəzarət və özünə nəzarət üsullarını düşünməsi və planlaşdırması, işinin yerinə yetirilməsinin daha faydalı üsullarını axtararaq tapması, mülahizələr qurması və onları yoxlaması və s. aid edilə bilər.

Təhsil verən bütün bunları doğuran və formalaşdıran real maddi fəaliyyəti öyrənmə prosesinə, psixi proseslər sistemində daxil edir. Psixi proseslər sistemli, gözlənilmədən baş vermir. Onlar idraki və tədris-istehsalat məsələlərinin yerinə yetirilməsi şəraitində tələbənin hərəkətlərinin nəticəsidir. Beləliklə, öyrənmə prosesinin xarici və daxili tərəflərinin belə əlaqəsi təhsil alanlarda bacarıq və vərdişləri formalaşdırır, əvvəllər əldə edilmiş bilikləri möhkəmləndirir, genişləndirir və konkretləşdirir.

Təlim fəaliyyətinin xarici və daxili tərəfləri tələbələrə bu fəaliyyətin yerinə yetirilməsi üçün interaktiv üsullara malik olmalarını tələb edir. Müvafiq istehsalat bacarıqlarından başqa, buraya müşahidə aparmaq, öz tədris-istehsalat əməyini planlaşdırmaq və ona nəzarət etmək, müqayisə aparmaq, tutuşdurmaq, seçmək, ümumiləşdirmək, sübut etmək, səbəb-nəticə əlaqəsi tapmaq, əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək və s. kimi bacarıqlar daxildir. Bu üsullara yiyələnmədən uğurlu nəticə əldə etmək mümkün deyildir.

Təhsil alanların təlim fəaliyyətinin nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, təhsil prosesinin məzmununa bilik, peşə fəaliyyətinin üsulları və tətbiq etmə bacarıqları, təfəkkür təcrübəsi, mənimsənilməsi, həmçinin onların şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşması aiddir.

Peşə təhsili prosesinin məzmun və mahiyyətini əks etdirən bu üç anlayış – **bilik, bacarıq və vərdişlər** sistemi bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Hər hansı tapşırığı yerinə yetirmək üçün hər şeydən əvvəl onu necə icra etməyi bilmək lazımdır. Hər fəaliyyət növünün özünəməxsus bilik dairəsi vardır. Belə ki, istər məişət fəaliyyəti,

istərsə də dərin elmi fəaliyyət bu qəbildəndir. Bununla bərabər, təlim fəaliyyəti biliklərə yiyələnməkdən daha çox, onları beyində işıqlandırır. Bu da qazanılan biliyin tətbiqinə nail olmaq üçün şərtidir.

Bilik – təbiətə, cəmiyyətə, təfəkkürə aid qayda, qanun, qanunauyğunluqlar sistemidir. O bacarıq demək deyil. Dəzgahın necə işə salınması haqda bilik olar, lakin bacarıq olmaya da bilər, həmçinin maşını idarə etmək qaydalarını bilərək sükan arxasında ələcsiz oturub baxmaq da olar. Bacarıqlar təcrübədə biliyi tətbiq etmək üsullarını istifadəyə yiyələnməklə qazanılır. Bilik yalnız fəaliyyəti həyata keçirmək üçün əsas deyil, həm də o, bu fəaliyyətdə özünü göstərir. Yalnız biliklərin üzə çıxarılması və işin icrasında özünü təzahür etdirən zaman fəaliyyət haqqında mülahizə yürütmək olar. Digər tərəfdən bilik fəaliyyət zamanı özünü praktiki olaraq göstərir. Əmək fəaliyyətində bilik təkmilləşir, dərinləşir, konkretləşir və genişləyir.

Bacarıqlar – biliyi özündə ehtiva edir. Onun tətbiqi üçün şərtidir. Müvafiq dəzgahın qurulması, lazım olan işin görülməsi təcrübə bacarıqlarıdır. Hesablamaların yerinə yetirilməsi, texnologiyaların qurulması və işlənilməsi, məsələlərin həll edilməsi intellektual bacarıqlardır.

Bacarıqlar işin icrasından asılı olaraq mükəmməl və keyfiyyətli şəkildə özünü göstərə bilər. Şüurun nəzarəti altında həyata keçirilən bacarıqlar uğurlu olur. Bununla yanaşı, insan fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarətini, onun yerinə yetirilməsinin bütün elementlərini heç vaxt dərk etmir. Onun tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı əməliyyatlar və üsullar çoxlu təkrarlanmalar nəticəsində avtomatik olaraq şüurun bilavasitə nəzarəti olmadan da yerinə yetirilir, vərdişə çevrilir. İstehsalat təliminin mütəşəkkil prosesinin gedişində usta müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi prosesini təkmilləşdirmək, onların ayrı-ayrı elementlərini vərdişə çevirmək məqsədi ilə çoxlu olaraq təkrarlanmasını xüsusi təşkil edir. İşin icrasının vərdişə çevrilməsi prosesin asan, itkisiz, tez yerinə yetirilməsinə təkan verir. Belə təkrarlanmanın dərəcəsi nə qədər geniş və yüksək olarsa, insan o qədər təcrübəli, ixtisaslaşmış olar, onun ustalığı və əmək məhsuldarlığı da bir o qədər yüksək olar. Ümumilikdə isə deyə bilərik ki, insanın hərəkətləri sonadək eyni

sürətlə olmur, çünki insan hərəkəti şüurun törəməsidir və şüurlu məqsədin nəticəsidir. Ona görə də bacarıq və vərdişlər fəaliyyətə yiyələnmənin göstəricilərinin dərəcəsi olaraq tam və onun hissələri kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Bacarıq və vərdişlər – insanın fəaliyyətindən asılı olaraq bir sıra səviyyələrə bölünür. Belə ki, insanın əmək bacarıq və vərdişləri taktiki əməliyyat və səviyyələrə əsasən nəzərdən keçirilə bilər. Eləcə də, insanın bu əməliyyatları yerinə yetirmək bacarığı kimi başa düşülür. Texnoloji prosesin, texniki tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün əməliyyatlararası keçidlərdən istifadə etmək, müxtəlif iş yerlərinə tez uyğunlaşmaq, istiqamətləri seçmək kimi bacarıqlar bura daxildir. Peşələrə yiyələnmək o qədər də asan başa gəlmir, onun vasitələrini dərk etmək lazımdır. Amerika psixoloqu L.E.İsaacson peşələrə yiyələnmənin: oyanış və fərqiində olmaq, peşələri kəşf etmək və araşdırmaq, qərar vermək, hazırlıq, işə başlamaq, inkişaf kimi mərhələlərini göstərməklə, bilavasitə peşələrə müvəffəqiyyətlə yiyələnmək imkanlarını verə bilmişdir. Bu baxımdan peşə öyrədilməsində istehsalat təlimi ustasının təlim prosesində öyrədici fəaliyyəti olan təlimatlandırma, bu mərhələlərə əməl etmək əsas şərtlərdən biridir. Bununla əlaqədar olaraq istehsalat təlimi prosesində bu komponentlərin dərk edilməsi, ümumi planda onun daha doğru mənimsənilməsi zəruridir. Peşələrə yiyələnməyə peşəkar usta aşağıdakı təlim komponentlərini dərk etməlidir:

- Proqnozlaşdırma istehsalat təlimi ustasının son məqsədə planlı və məqsədyönlü şəkildə nail olunmasını təmin edir, tədris prosesinin layihələndirilməsi üzrə fəaliyyətini xarakterizə edir. Real təlim prosesində ustanın təlim fəaliyyətinin bu elementi hər şeydən öncə istehsalat təliminin planlaşdırılmasında (perspektiv və cari planlaşdırma) əks olunur. Planlaşdırma tədris-istehsalat işlərinin seçilməsi və onların normaya salınmasından ibarətdir. Usta yeni dərs ilinə, mövzuya, dərsə hazırlaşarkən planlaşdırılan sənədlərin yazılı təlimatlandırılmasının tərtib edilməsini, hazırlanmasını, təlim materiallarını, onların öyrədilməsi metodlarını və fənlərinin seçilməsini planlaşdırır.

Təlim prosesinin proqnozlaşdırılmasına daxildir:

- *tədris emalatxanalarının vaxtında təchiz edilməsi;*

- *alətlərin, tədris prosesinə hazırlanması;*
- *tələbələrin istehsalat təcrübəsinin konkret məzmununun müəyyən edilməsində iştirak etmə;*
- *ustanın tələbələrə öyrədəcəyi əmək fənni və əməliyyatlarının qabaqcadan hazırlanması.*

Təlim prosesinin təşkili tələbələrin idrak və tədris-istehsalat məsələlərinin uğurlu həlli üçün şərait yaradılmasıdır. Tələbələrin öyrədilməsini təşkil etmək və ona rəhbərlik etmək üçün ustanın, həqiqətən də, böyük imkanları vardır. Bu cür nəzarəti təşkil etmək üçün maksimum səmərə verən üsullar seçmək lazımdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: istehsalat təliminin tədris və istehsalat vəzifələrinin səmərəli şəkildə uyğunlaşdırılması, şagirdlərin idrak və tədris istehsalat fəallığının daim yüksək səviyyədə olmasına yardım etmək, problemlə situasiya yaratmaq, müşahidə aparmaq, tələbələri düşünməyə daima alışıdırmaq və s.

Təlim prosesinin tənzimlənməsi onun təşkili ilə sıx bağlıdır. Bu tələbələrin idrak və təcrübə fəaliyyətinə bilavasitə nəzarət etmək və onu istiqamətləndirmək, təlim prosesinin normal getməsində baş verən maneələri aradan qaldırmaq və qarşısını almaq məqsədilə ona fərdi yanaşmanı həyata keçirməyi tələb edir.

D.E.Super qeyd edirdi ki, peşə inkişafı insanla mühit arasındakı qarşılıqlı təsirin nəticəsi olaraq meydana çıxır və bu təsir davamlı xarakter daşıyır. Ancaq insan hər zaman bu təsirin olduğunu hiss etməyə də bilər. O göstərirdi ki, peşəyə yiyələnmə müəyyən bir ünsiyyət prosesi içində insanla mühitin qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gələn mənlilik şüurunun hər hansı bir peşədə əksini tapması və ifadə olunmasıdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, uşaqları peşələrə istiqamətləndirmək üçün peşə sahələri ilə onları tanış etmək zəruridir. Bu zaman onlarda peşəyə yiyələnmək hissini müəyyənləşdirmək olar. Məktəblərdə apardığımız: – Sən hansı peşəni sevirsen? sorğusuna əksər şagird “həkim”, “hüquqşünas” sözlərini bildirmişlər. Buradan belə qənaətə gələ bilərik ki, şagirdlərin peşələrə istiqamətləndirilməsində və onlara nəzarətin gücləndirilməsində aparılan işlər lazımı səviyyədə deyildir. Nəzarət-təlim prosesinin nəzərdə tutulmuş proqramının və onun faktiki yerinə yetirilməsinin tutuşdurulmasından asılıdır. Nəzarət təlimin təşkilinin səmərəliliyini, onun

metod və vasitələrinin dərinliyini, anlaşılıqlığını və şüurluluğunu aşkarlamağa imkan verir. Nəzarət təlimatlandırmanın struktur elementi kimi ustanın öyrədici fəaliyyətinə özünənəzarəti həyata keçirir. Tələbələrin təlimatlandırılması, onların idraki və təcrübi fəaliyyətinə səmərəli rəhbərlik və onun idarə edilməsi Ustadan tələb edir ki, bu zaman tələbələrin hansı əqli hərəkətləri yerinə yetirdiyini, bu hərəkətlərin məzmununu, ardıcılığını diqqətlə təhlil etsin, gələcək fəaliyyətində nəzərə alsın.

F.Məmmədov qeyd edirdi ki, texniki-peşə məktəb və liseylərində şagirdlərin seçdikləri peşəyə yiyələnən zaman əldə etdikləri bacarıqlar yalnız o zaman uğurla formalaşa bilər ki, onlar öyrəndiyi hərəkətin əhəmiyyətini başa düşsün, onun məqsədini, məzmununu və yerinə yetirilmə tərzini dəqiq bilsin. Şagird əməyinin bəhrəsini, hərəkətlərinin nəticəsini, onun keyfiyyət və qənaətləndirici xüsusiyyətini, əmək alətlərini, maşınları, aqreqləri, alətləri, qurğuları, əmək prosesini, yəni onun hansı hərəkətlərdən ibarət olduğunu dəqiq təsvir etməlidir.

Peşə məktəb və liseylərdə tələbələrin seçdikləri peşəyə yiyələnən zaman əldə etdikləri bacarıqlar, həm də o zaman uğurla formalaşa bilər ki, o, öyrəndiyinin əhəmiyyətini başa düşsün, onun məqsəd və məzmununu dəqiq bilsin. Qeyd olunan biliklər sistemindən əmək hərəkətlərinin yerinə yetirilməsinin məzmunu və tərzləri haqqında təsvir, yəni hərəkətin sürəti yaranır ki, sonra tələbələr də bundan istiqamət alaraq təcrübi hərəkətləri yerinə yetirirlər. Təcrübi hərəkətlərin əməli olaraq yerinə yetirilməsinin səmərəliliyi onun dolğunluğundan, möhkəmliyindən və dəqiqliyindən çox asılıdır və əlbəttə ki, buraya bacarıqların formalaşması da daxildir.

Tələbənin göstərəcəyi fəaliyyətin məzmunu və tərzləri haqqında bu cür təsvirləri hərəkətin yönəldici əsası adlanır. Tələbələrdə HYƏ yaratmaq ustanın öyrədici fəaliyyətinin mühüm vəzifələrindən biridir. İstehsalat təlimi zamanı təcrübə qazandıqca onlar fəaliyyətlərini sərbəst olaraq təkmilləşdirir və inkişaf etdirirlər. Beləliklə deyə bilərik ki, hərəkətin yönəldici əsasına daxildir: məqsəd – nə etmək, nəyə nail olmaq?, Nəyi öyrənmək?, Hansı vasitələrin köməyi ilə etmək?, Nədən istifadə etmək?, Necə etmək?,

Hansı tələblərə əməl etmək? və s.

F.Məmmədov hərəkətin əsasını aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdı:

Birinci növ – hərəkətin yönəldici əsasını həm hərəkətin özü, həm də onun məhsulunun yalnız nümunələri təşkil edir. Bu zaman tələbəyə hərəkəti necə yerinə yetirəcəyi haqda göstəriş verilmir, o, düzgün üsulu özü “sınaq və səhvlər” yolu ilə axtarır. Nəhayət, o, hərəkəti düzgün yerinə yetirməyi öyrənəcək, lakin möhkəm bacarıqlar əmələ gəlməyəcəkdir.

İkinci növ – istiqamətləndirici əsas nəinki hərəkətin nümunələrini, məhsulunu, həm də bu hərəkəti necə yerinə yetirməyin müfəssəl təlimatını da özündə ehtiva edir.

Hərəkətlər “mənim kimi et”, “təlimatda göstərilən kimi et” prinsipinə əsasən yerinə yetirilir. Bu göstərişlərə ciddi riayət etdikdə təlim prosesi səhvsiz və daha sürətlə gedir, müəllim tərəfindən qabaqcadan nəzərdə tutulmuş şərtlər sonra tələbə tərəfindən təkrar edilir. Bunun əsasında tələbə ilkin materialı təhlil etmək bacarığı əldə edir ki, bu da öz növbəsində hərəkətə keçirilməsinin mümkünlüyünü təmin edir.

Üçüncü növ – burada ön plana konkret şəraitdə hərəkətlərin öyrədilməsi üsulu deyil, daha çox tapşırıqın təhlili, onun yerinə yetirilməsi üçün müvafiq vasitə və üsulların sərbəst axtarışının təmin olunması ortaya çıxır. Hərəkətlər “düşün və özün et” prinsipi ilə yerinə yetirilir.

Dördüncü növ – yönəlmə üzrə təlim çox vaxt sərf etməyi tələb edir. Bununla belə hərəkəti mənimsədikdən sonra tapşırıq birbaşa düzgün və tam yerinə yetirilir.

Tələbə onun üçün yeni olan hərəkətin icrasına başlamazdan əvvəl onda yönəldici əsası formalaşdırmaq zəruridir. Məhz elə bu məqam da çox vaxt ustanın nəzərindən qaçır. Bununla yanaşı, burada hərəkətin “proloqu”nun təşkilində, onun astanasında mühüm pedaqoji məsələnin açarı gizlənir, bu isə tələbələrə hərəkətin səhvsiz yerinə yetirilməsini öyrətmək deməkdir. Son olaraq deyə bilərik ki, peşə və pedaqoji fəaliyyətinin bütün mərhələlərində usta fəaliyyəti zamanı bu mühüm pedaqoji qaydanı rəhbər tutmalıdır. Onu da qeyd edək ki, bugünkü peşə təhsili müəssisələrinin işi və vəzifəsi sadəcə böyüyən nəslə biliklə silahlandırmaq, bu bilikləri bacarığa və vərdişə çevirmək imkanını yaratmaqdan ibarət

deyildir. Bunun üçün də böyüyən nəsli sahib olduqları bilik, qabiliyyət, maraq və meyillər istiqamətində də cəmiyyət üçün faydalı insanlar kimi formalaşdırmaq və eyni zamanda, özlərini istədikləri peşələrdə dəyərli olduqlarını hiss etmələrinə, seçdikləri peşənin sirlərinə daha dərindən yiyələnmələrinə köməklik göstərmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı, 1999.
3. Mehrabov A. Texniki-peşə təhsilinin Azərbaycan milli təhsil sistemində yeri. Bakı, Sənətkar, 2001.
4. Məmmədov F. İlk peşə-ixtisas təhsilində istehsalat təliminin təşkili və metodikası. Bakı, Zərdabi, LTD, 2013.
5. Orucov Z. Peşə təhsilinin intensivləşdirilməsi, pedaqoji texnologiya və modul sistemində dair. Bakı, Sənətkar, 2002.
6. Ərdəğmuş N. Karyer geliştirme, Kavram və uygulama. Ankara, 2003.
7. Həsənli S. Məktəblərdə peşə seçiminə psixoloji rəhbərlik. Bakı, Elm və təhsil, 2014.

L.Gasimova, H.Alizade Opportunities for the formation and implementation of vocational education in Azerbaijan

Summary

In the article, the author provides information about the opportunities to arm the young generation with professional knowledge and skills, to get acquainted with relevant knowledge in this area, and the features of the educational process in the first specialized vocational schools.

Considering the necessity of touching upon the history of development of vocational education in Azerbaijan, the author compared it with today's opportunities.

Л.Гасымова, Х.Ализаде Возможности формирования и внедрения профессионального образования в Азербайджане

Резюме

В статье автор рассматривает возможности вооружения подрастающего поколения профессиональными умениями и навыками, необходимости приобщения их к соответствующим знаниям в этой области, а также рассказывает об особенностях учебного процесса в профессиональных учебных заведениях. Автор посчитал нужным коснуться истории развития профессионального образования в Азербайджане, тем самым сопоставив его с возможностями настоящего времени.

SƏMƏRƏLİ MƏŞĞULLUĞUN MÜHÜM ATRİBUTU OLAN KEYFİYYƏTLİ İŞÇİ QÜVVƏSİNİN FORMALAŞMASINDA TƏHSİL SİSTEMİ İLƏ ƏMƏK BAZARININ TƏRƏFDAŞLIĞI

Nigar Quliyeva,

*Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin
Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və
Tədris Mərkəzinin elmi işlər üzrə direktor müavini,
texniki elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: nquliyeva@mail.ru*

Sevinc Bayramova,

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Əməyin
iqtisadiyyatı və təşkili kafedrasının dosenti,
iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: bsr66@mail.ru*

UOT: 314.17; 331.5

Xülasə. *Məqalədə səmərəli məşğulluq və onun mühüm atributu olan işçi qüvvəsinin keyfiyyəti ilə bağlı bir sıra problemlər nəzərdən keçirilmiş, keyfiyyətli işçi qüvvəsinin formalaşması, habelə işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin əmək bazarının tələblərinə uyğunluğu məsələləri araşdırılmışdır. Keyfiyyətli işçi qüvvəsinin formalaşmasında təhsil sistemi ilə əmək bazarının tərəfdaşlığının roluna xüsusi diqqət yetirilmişdir.*

Açar sözlər: *işçi qüvvəsinin keyfiyyəti, əmək bazarı, səmərəli məşğulluq, təhsil sistemi, kadr hazırlığı.*

Key words: *labor force quality, labor market, effective employment, education system, personnel training.*

Ключевые слова: *качество рабочей силы, рынок труда, эффективная занятость, система образования, подготовка кадров.*

Sosial inkişafın bütün mərhələlərində insanlar cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvəsi, eyni zamanda, bütün istehsal və sosial əlaqələrin daşıyıcısıdır. Müasir qloballaşma və iqtisadi inkişaf şəraitində əmək olan bazarında müxtəlif ixtisas səviyyəli kadrlara tələbat artmaqdadır. Bu, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və istifadəsinin səmərəliliyinin artırılması zərurətini yaradır. Burada əmək bazarının işəgötürənlə maddəli işçi arasında sosial-iqtisadi, hüquqi və

mənəvi-əxlaqi əlaqələr sahəsi kimi təsiri də nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanda davamlı makroiqtisadi artım, əhalinin səmərəli məşğulluğu üçün şəraitin yaradılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində aparılan islahatlar insan potensialının inkişafı üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu isə öz növbəsində, təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və rəqabətqabiliyyətli kadr potensialının formalaşdırılması ilə

bağlıdır. Bu məsələlərin həlli üçün təhsil sisteminin əmək bazarının ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasının təmin olunması əsas şərtlərdən biri hesab olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və ya olmamaq əsasən fərdi xüsusiyyət daşıyır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri və qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq hər bir şəxs sərbəst sürətdə öz iradəsini bildirmək, əmək fəaliyyətinin növünü və sahəsini seçmək hüququna malikdir. Bir qayda olaraq, müasir cəmiyyətdə əməkdə iştirak ilk növbədə, maddi və mənəvi motivlərlə bağlıdır. Əmək qabiliyyətli vətəndaş əmək bazarına bir tərəfdən öz sosial-maddi rifahını təmin etmək, digər tərəfdən isə özünü təkmilləşdirmə, özünü-realizətmə, öz sosial statusunu yüksəltmə məqsədi ilə daxil olur. Bütün bunlar cəmiyyətin işçi qüvvəsini bölüşdürmək üçün yalnız inzibati vasitələrdən istifadə olunmasına imkan vermir. Çünki bazar iqtisadi sistemi seçim azadlığını və rəqabəti üstün tutaraq inzibati vasitələrlə yanaşı, iqtisadi və sosial-psixoloji vasitələrdən də istifadə olunmasını tələb edir. Bazar iqtisadi sistemi üçün əsas prioritet kimi **səmərəli məşğulluq** çıxış edir.

Əhalinin səmərəli məşğulluğu **ilk növbədə**, ölkənin iqtisadi potensialını müəyyən edir, **ikincisi**, əhalinin həyat səviyyəsi və keyfiyyətini formalaşdırır, **üçüncüsü**, dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas vəzifəsi olan tam məşğulluğun təmin olunmasının mühüm komponentidir.

Səmərəli məşğulluq ən böyük maddi nəticə əldə etməklə işçi qüvvəsindən istifadənin itkisiz həyata keçirilməsi kimi başa düşülür. Səmərəli məşğulluq əmək məhsuldarlığının hansı səviyyəsində əhalinin işə olan tələbatının ödənildiyini qiymətləndirməyə və tam məşğulluğa nailolma yollarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Səmərəli məşğulluğun belə şərhli insanın hərtərəfli inkişafına yönəldilir və olduqca məqbuldur, lakin çox genişdir və bir göstərici ilə ölçülə bilməz.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda səmərəli məşğulluğa dair müxtəlif yanaşmalar və şərhlər vardır. Bunlardan ən geniş yayılmışı səmərəli məşğulluğun əsasən, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi yolu ilə əldə edilməsi nöqtəyi-nəzəridir. Belə ki, bir sıra alimlərin fikrincə, sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatı şəraitində səmərəli məşğulluq

ictimai məhsuldarlığın artımı əsasında cəmiyyətin hər bir üzvünün layiqli gəlir əldə etməsini, sağlamlığını, təhsil və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən məşğulluqdur [11, s. 81].

Səmərəli məşğulluq həm iqtisadi səmərəliliklə bağlı ümumi təsəvvür, həm də insanın inkişafı, o cümlədən, intellektual inkişafı ilə bağlı məsələlərdən qaynaqlanır. Müasir şəraitdə səmərəli iş yerlərinin yaradılması əsasında məşğulluğun təmin olunması, hər bir şəxsin üstün tutduğu məqsədi və həyat tərzinə uyğun olaraq məşğulluq sahəsində seçim imkanlarının genişləndirilməsi kimi ifadə oluna bilər [7]. Ən ümumi şəkildə səmərəli məşğulluğun mahiyyəti məşğul əhalinin mümkün qədər çox sayda iqtisadi sahələr üzrə paylanması kimi təsəvvür oluna bilər ki, bu da bütün iqtisadi sahələrdə və istehsalatlarda əməyə qənaət yolu ilə əldə edilir və cəmiyyətin sərvətinin artırılmasında, məhsulların həcmnin və çeşidinin genişləndirilməsində əks olunur [8].

Səmərəli məşğulluq **iki** aspektdə nəzərdən keçirilir: **iqtisadi** və **sosial**.

İqtisadi aspekt işçi qüvvəsinin ən səmərəli istifadəsini, yəni hər bir əmək vahidindən maksimum gəlir əldə etməyi nəzərdə tutur. **Sosial aspekt** işin insanın maraqlarına tam uyğunluğunu əks etdirir. Beləliklə, səmərəli məşğulluq, iqtisadi sistemin işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün iqtisadi və sosial şəraiti təmin etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur [6, s. 402]. Məhz səmərəli məşğulluq səmərəli iqtisadiyyatın ən yüksək nailiyyəti və ən mühüm şərtidir [10]. Bundan başqa, səmərəli məşğulluğun təmin olunmasında işçi qüvvəsinin keyfiyyəti mühüm rol oynayır. Çünki keyfiyyətli işçi qüvvəsi yüksək əmək məhsuldarlığına nail olunması, yüksək səviyyədə əmək gəlirlərinin əldə edilməsi, himayəçilik yükünün azalması, işçinin öz əməyindən məmnun qalması və s. sosial-iqtisadi şərtlərin yaxşılaşdırılmasına və son nəticədə cəmiyyətin mütərəqqi inkişafına gətirib çıxarır. İşçi qüvvəsinin keyfiyyəti işçilərin ümumi və peşəixtisas təhsili, təcrübəsi, sosial dəyərləri və meylləri ilə birlikdə insanların fizio-psixoloji qabiliyyətlərinin və ictimai istehsalda müəyyən funksiyaları yerinə yetirmək imkanlarının məcmusunu ehtiva edir [5, s. 282].

İşçi qüvvəsinin keyfiyyətinin əsas kompo-

nentləri – işçilərin ixtisası, şəxsi xüsusiyyətləri, uyğunlaşma bacarığı, mobilliyi, motivləşməsi, innovativliyi, peşəyönümü və peşəyə yararlılığı kimi çıxış edir [3].

İşçinin ixtisası – hər hansı bir təşkilati-texniki şəraitdə müəyyən mürəkkəbliyə malik konkret iş növlərinin yerinə yetirilməsi üçün onun ümumi və peşə təhsili, lazımı bilik, bacarıq, peşə səriştəsi və iş təcrübəsi kimi keyfiyyətlərin məcmusu ilə xarakterizə olunur.

Şəxsi xüsusiyyətlərinə – fiziki keyfiyyətlər, zehni qabiliyyətlər, xüsusi meyillər, maraqlar və şəxsiyyətin özünəməxsus xüsusiyyətləri daxildir.

İşçinin uyğunlaşma bacarığı – onun əmək fəaliyyətinin məzmununa və şəraitinə, bilavasitə sosial mühitə uyğunlaşma, müstəqil sürətdə biliklərə yiyələnmə, biliklərini təcrübədə tətbiq etmə, kollektivdə işləmə və ünsiyyətqurma qabiliyyətini bildirir.

Mobillik – işçinin peşə, ərazi və sosial baxımdan dəyişikliklərə hazırlıq və çeviklik qabiliyyətidir.

Motivləşmə – işçinin motivləşdirmə amillərinə, yəni qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün onu müəyyən bir əmək davranışına sövq edən xarici faktorlara cavab verməsi qabiliyyətidir.

Innovativlik – insanın innovasiyalara hazır olduğunu, yəni yeni ideyaları, texnologiya və məhsulları hazırlamaq və onları tətbiq etmək qabiliyyətinə malik olduğunu əks etdirir.

Peşəyönümlülük – şəxsin müəyyən fəaliyyət növünə davamlı marağını və öz psixofizioloji xüsusiyyətlərini, maraqlarını, bacarıqlarını, həmçinin əmək bazarında tələbatı nəzərə almaqla özünə peşə seçmək qabiliyyətini xarakterizə edir.

Peşəyə yararlılıq – şəxsin ictimai cəhətdən məqbul əmək səmərəliliyinə nail olmaq üçün zəruri olan psixi və psixofizioloji xüsusiyyətlərinin məcmusu və qarşılıqlı təsirini ehtiva edir.

Bazar münasibətlərinin inkişafı işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin bütün komponentlərinin reallaşdırılmasına şərait yaradır ki, bu da bilavasitə səmərəli məşğulluqda əks olunur.

Səmərəli məşğulluğun mühüm atributu olan keyfiyyətli işçi qüvvəsinin formalaşmasında insanları əmək fəaliyyətinə hazırlayan təhsil sisteminin dinamik inkişaf edən əmək bazarının tələblərinə adekvat cavab verməsi böyük rol oy-

nayır. Hər bir peşə mövcud vakansiyanı tutmuş və ya onu tutmaq niyyətində olan insana qarşı müəyyən tələblər irəli sürür, konkret keyfiyyətlərin, o cümlədən, zəruri biliklərin, bacarıqların və ixtisasın müəyyən səviyyədə olmasını şərtləndirir. Mövcud olan və nəzərdə tutulan vakansiyaların doldurulması üçün tələb olunan işçi qüvvəsini isə təhsil sistemi hazırlayır.

Müasir təhsil sistemi ictimai həyatın ən vacib sahələrindəndir. Burada baş verən dəyişikliklərin məzmunu, mahiyyəti və istiqamətləri cəmiyyətin dəyərləri ilə müəyyən olunur. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi, demoqrafik və siyasi həyatında baş verən dəyişikliklərin təsiri ilə təhsilin strukturu və rolu dəyişir: o iqtisadi yüksəlişin nəticəsi deyil, onu şərtləndirən amil kimi gələcək ictimai imkanların formalaşdırılması ictimai tələblərini ödəməkdən önə çıxır. Öz imkanlarını reallaşdırmaq üçün iqtidarlı, sosial cəhətdən dayanıqlı, eyni zamanda, mobil uyğunlaşa bilən və həyat şəraitinin dəyişməsinə müvafiq olaraq şəxsi strategiyasını hazırlamaq və dəyişmək bacarığına malik şəxsiyyətin formalaşması sosial sifarişlərə cavab verən müasir təhsil sisteminin əsas məqsədidir [9].

Lakin təhsil sisteminin rolunun çox vacib olmasına baxmayaraq, o bu prosesdə funksiyalarını öz-özünə, digər ictimai institutlardan təcrid olunmuş şəkildə yerinə yetirmir. Yeni iqtisadi şərait işçiyə iki istiqamətdə daha yüksək tələblər irəli sürür: peşə-ixtisas və əməyə münasibət. Təhsil sistemi hər iki istiqamətdə əmək bazarı və cəmiyyətlə birgə fəaliyyət göstərməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, müasir şəraitdə təhsil sisteminə təkcə sosial institut kimi deyil, əmək bazarı ilə sıx bağlı olan bir xidmətlər bazarı kimi baxılmalıdır. Belə ki, təhsil sisteminin yekun məhsulu olan işçi qüvvəsi əmək bazarında reallaşır və bu işçi qüvvəsi nə qədər keyfiyyətli olarsa, onun işə düzəlmə imkanı da o qədər yüksək olur. Təhsil sisteminin məzunlarının əldə etdiyi bilik və bacarıqlar elə səviyyədə olmalıdır ki, onlar gələcəkdə əmək bazarındakı rəqabətə davam gətirsinlər və işsizlik problemi ilə qarşılaşmasınlar. Əmək bazarı və təhsil sistemi arasındakı qeyri-tarazlıq təhsil müəssisələri məzunlarının əmək bazarının çağırışlarına sosial-iqtisadi uyğunlaşması prosesini mürəkkəbləşdirir, əmək fəaliyyətinə başlayanlar üçün problemlər yaradır.

Təhsil sistemi həm milli sosial-iqtisadi inkişaf potensialının, həm də milli-mənəvi ruhu formalaşdırın zəruri dəyərlər sisteminin inkişafını təmin edən ən mühüm alətdir. Ona görə də milli təhsil sisteminin formalaşması həmin xalqa, millətə mənsub olan insanların qarşılaşdıqları zəruri problemlərin həllindən üstün bir prosesdir. Bu prosesdə təhsilin mahiyyətindən irəli gələn əsas prinsiplərlə yanaşı, konkret dövr, ictimai situasiya və milli-mənəvi gerçəklik də mütləq nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən cəmiyyət üzvlərinin təhsilli olması hələ onların həyat səviyyəsinin yüksək olması demək deyildir. Təhsil sisteminin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri şagird və tələbələrə maksimum işə düzəlmə şansı verən bilik və peşəkarlığın öyrədilməsi olmalıdır. Başqa sözlə, əgər bugünkü tələbə sabah özünə iş tapa bilməyəcəksə, qazandığı bilik və bacarıqları tətbiq edə bilməyəcəksə, deməli, ona çəkilən xərc də, zəhmət də havayı gedir [1]. Beləliklə, təhsil sistemi əmək bazarının tələblərini öyrənməli və oradakı dəyişikliklərə çevik sürətdə adekvat tədbirlərlə cavab verməlidir.

Təhsil sisteminin nəzərə alınmalı olduğu əmək bazarında baş verən dəyişikliklər əsasən bunlardır: ***yeni, daha progressiv texnologiyalar, normativ-hüquqi baza, işəgötürənlərin tələbləri.***

Müasir dövrdə texnologiyalar, xüsusən də informasiya tutumlu texnologiyalar, həm də təkcə texniki cəhətdən deyil, eləcə də proqram təminatı cəhətindən o qədər sürətlə inkişaf edir ki, təhsil sistemi əmək bazarını lazımı kadrlarla təmin etməkdə ləngiyir. Bundan başqa, yeni iqtisadi sistem normativ-hüquqi bazanın daim təkmilləşdirilməsini tələb edir ki, bu da yenə də təhsil sisteminin tez adaptasiya olunmasını zəruri edir. Bu və ya digər sosial-iqtisadi faktorların təsiri ilə işəgötürənlərin tələbləri dəyişir və bununla birgə işçi qüvvəsinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə olan tələbat da dəyişir. Burada kadr potensialının keyfiyyəti xüsusi önəm daşıyır. Belə ki, işəgötürənlər çox vaxt səriştəli, yüksək ixtisaslı, müasir tələblərə cavab verən mütəxəssis tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bu da öz növbəsində təhsil sistemində ciddi dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. Belə ki, kadr hazırlığında başlıca diqqət iş qüvvəsinin

kəmiyyət deyil, keyfiyyət baxımından yüksəldilməsinə yönəldilməlidir.

Şübhəsiz ki, təhsil sisteminin vəzifəsi yalnız fərdlərin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasından ibarət deyil. Təhsil biliklərin, mənəvi dəyər və normaların varisliyinə, toplanılmasına və təkrar istehsalına cavabdeh olan sosial institut kimi cəmiyyətin inkişafına çox güclü təsir göstərir. Təhsil bir tərəfdən millətin intellektual potensialının inkişafı, onun müstəqilliyinin və rəqabətqabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinin və gücləndirilməsinin əsas amili, digər tərəfdən isə insanın öz vətəndaş, siyasi, iqtisadi və mədəni hüquqlarının fundamental şəkildə həyata keçirilməsi kimi başa düşülür [4, s. 203].

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil sistemində mövcud olan çatışmazlıqlar işsizlik səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsir göstərir. Belə ki, ali, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələrinə qəbul bir çox hallarda əmək bazarındakı tələb və təklif nəzərə alınmadan həyata keçirilir. Nəticədə bəzi ixtisaslar üzrə kadrların artıqlığı, bəzi ixtisaslar üzrə isə çatışmazlıq problemi meydana çıxır. İxtisaslı kadrların hazırlanması ilk növbədə, iqtisadiyyatın sahələrinin bu və ya digər ixtisas üzrə mütəxəssislərə olan tələbatına əsaslanmalıdır. Peşəkar kadr hazırlığının kəmiyyət və keyfiyyət bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılması, peşə hazırlığının müntəzəm məktəb təhsili ilə əlaqələndirilməsi, peşəyönümü fəaliyyətin gücləndirilməsi, orta təhsilin professionallaşdırılması, məşğulluq xidməti orqanlarının təlim prosesində fəal iştirakının təşkili həlli vacib olan problemlərdəndir.

Təhsil, bilik və əmək fəaliyyəti arasında üzvi əlaqə vardır. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz. Təhsil və bilik öz ifadəsini əmək və yaxud müvafiq peşə fəaliyyətində tapır. Ona görə də məktəblə istehsalat, biliklə peşələr arasında müvafiq əlaqələrin yaradılmasında peşələr haqqında məlumatlar sisteminin təşkili, peşələrə bələdolma və adamların peşə qabiliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi mühüm rol oynayır [2, s. 149].

Inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, təhsil bu gün dünyada gedən qloballaşma prosesləri nəticəsində fərqli bir paradigma kimi çıxış edir. Əmək bazarının tələblərinə yetkin şəkildə hazırlanan kadrların mövcudluğu iqtisadi

artımın əsas şərtlərindən biri kimi hamı tərəfindən qəbul olunur. Eyni zamanda, əməyə tələb, onun keyfiyyət parametrləri və ixtisas xüsusiyyətləri təhsildə islahatın aparılması üçün lazım olan bir başlanğıc nöqtəsi kimi çıxış edən əmək bazarı tərəfindən formalaşır. Ona görə də dünyanın bir çox ölkələrində prioritetlər nəticədə, yəni professional fəaliyyətin xüsusiyyətlərindən çıxış edərək təhsilin məzmununun və məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsinə və daha sonra müvafiq təşkilati formaların seçilməsindən ibarət olan yeni peşə və təhsil standartlarının inkişaf etdirilməsinə yönəldilir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin nəticələri təhsil sistemində deyil, əmək sferasında özünü göstərir. Təhsilin nəticəsi təhsil başa çatdıqdan sonra şəxsin nəyi biləcəyinin və nəyi bacaracağına göstəricisi olub, əldə edilmiş bilik, bacarıq, təcrübəni əmək fəaliyyətində istifadə etmək qabiliyyətini ifadə edən səriştələrlə ölçülür.

Müasir peşə təhsilinin keyfiyyətinin idarə edilməsi sistemində məzunun əmək potensialının keyfiyyət etalonu kimi ixtisas standartının, yəni peşə səriştəsinə tələblərin formalaşması strategiyasına daha çox üstünlük verilir. Burada “səriştə” sözü altında təlimin keyfiyyəti baxımından konkret qabiliyyətlər, bacarıqlar və bununla bağlı biliklər toplusu başa düşülür. Bu bilik, bacarıq və qabiliyyətlər iş yerindəki tələblərə uyğun tətbiq etməyə hazır olmaqla müşayiət olunmalıdır. Bu zaman işçinin səriştəsi üzərinə qoyulan əsas tələblər peşə təhsili nəticəsində əldə olunmuş qabiliyyət və bacarıqların zəruri və məcburi tələbləri üzrə təhsil standartlarının formalaşması üçün baza rolunu oynayır.

Səriştəliliyin zəruriliyini onunla izah etmək olar ki, bütün xərcləri cibindən ödəyən işgötürənin (məsələn, dəzgahlar, avadanlıqlar, materiallar, müxtəlif inqrediyentlər alır, istehsalı təşkil edir və s.) səriştəli işçiyə ehtiyacı vardır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, o, işçilərin minimum sayı ilə maksimum gəlir əldə etmək istəyir. Bu o deməkdir ki, peşə standartları işlə-nərkən konkret fəhlə işlərinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş dar ixtisasların deyil, daha geniş peşə səriştələri olan hərtərəfli, möhkəm qabiliyyət və bacarıqların əldə edilməsinin mümkünü nüzərə alınmalıdır. Təbii ki, dina-

mik inkişaf edən iqtisadiyyatın ixtisaslı kadrlara artan ehtiyaclarının təmin olunması məhz bilik, bacarıq və vərdişlərin daim yenilənməsi vasitəsi ilə əldə edilə bilər ki, bu da öz növbəsində təhsilə yeni yanaşmanı – ömürboyu öyrənməni müəyyənləşdirir və əsaslı islahat və modernləşdirmə tələb edir.

Əmək və təhsil sisteminin bir-birindən təcrid olunması işçi qüvvəsinə tələb və təklif arasında tarazlığın pozulmasına səbəb olur. Eyni zamanda, bir çox hallarda təhsil və təlim proqramları təhsildən dərhal sonra öz vəzifələrini keyfiyyətlə yerinə yetirə bilən yüksək ixtisaslı işçi almağa maraq göstərən işgötürənlərin tələblərinə cavab vermir. Ona görə də təhsilin, əmək sferasının və işgötürənlərin birliklərinin dialoqu ən mühüm vəzifədir və tarazlaşdırılmış əmək bazarını yarada biləcək rəqabət mühitinin formalaşmasının təməlini qoyur. İşçi qüvvəsinə tələb və təklif arasında tarazlığın pozulması probleminin aradan qaldırılması üçün təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, təhsil, əmək sferası və cəmiyyət arasında dialoqun təmin edilməsi, təhsilin məzmununun əmək bazarının ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Son illərdə təhsil sisteminin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması bir çox ölkələrdə aktualdır. Onun həlli üçün aşağıdakılar vacibdir:

– *təhsil sisteminin bütün fəaliyyətinin fərdin təhsiləmə tələbatlarının təmin edilməsi məsələsinin həllindən əmək bazarında müvafiq ixtisaslı mütəxəssislərə konkret tələbinin ödənilməsi məsələsinin həllinə istiqamətləndirilməsi;*

– *peşəyə olan tələbin qiymətləndirilməsi, əmək bazarında tələb olunan yeni perspektivli peşə və ixtisasların müəyyənləşdirilməsi, bazarın tutumunun peşələr nöqtəyi-nəzərindən təyini, işgötürənlər tərəfindən konkret peşələrdən olan işçilərin fəaliyyət növlərinin və peşəkarlıq tələblərinin təyini kimi məsələlərin həllini nəzərdə tutan əmək bazarının monitorinqi sistemə qoşulması;*

– *təhsil sisteminin sosial partnyorlarla birlikdə yeni peşə və təhsil standartlarının formalaşdırılmasında və mövcud olanların dəyişdirilməsində iştirakı.*

Müşahidələr göstərir ki, təhsil müəssisələrinin məzunlarının innovasiyalara marağı güclü olsa

da, adətən bu sahədə müvafiq bilikləri qənaətbəxş olmur. Çünki təhsil sistemi yalnız müəyyən fənlər üzrə biliklər verir, əmək fəaliyyəti üçün tələb olunan digər bacarıqlar, o cümlədən, yeni texnologiyalarla işləmək bacarığı isə öyrədilmir. Təbii ki, təhsil müəssisələri əmək bazarında tələb olunan bütün bilik və bacarıqlara uyğun işçi qüvvəsinin hazırlığını həyata keçirə bilməz, çünki bu tələblər çox sürətlə dəyişir. Bazar münasibətləri şəraitində işəgötürən müstəqil, tənqidi və yaradıcı düşünmə, müxtəlif problemlərin həlli üçün qərar qəbul etmə, dəyişən həyat və iş şəraitinə tez uyğunlaşma, müstəqil sürətdə biliklərə yiyələnmə, bilikləri tətbiq etmə, kollektivlə işləmə və işgüzar ünsiyyət mədəniyyəti kimi keyfiyyət göstəricilərinə malik işçilər tələb edir. Bundan başqa, müasir cəmiyyətdə yaşayan və çalışan mütəxəssis xarici dilləri bilməli və informasiya texnologiyaları ilə işləməyi də bacarmalıdır. Bu tələblərə cavab verən kadrın hazırlanmasında təhsil sisteminin rolu böyükdür. İşəgötürənlərin işçilər üzərinə qoyduğu tələblərə cavab vermək üçün təhsil sisteminə şagird və tələbələrə “öyrənməyi öyrənmək”, onların innovasiya potensialını inkişaf etdirmək istiqamətində fəaliyyəti gücləndirilməlidir. Bununla bağlı, potensial işçi qüvvəsinin müasir şəraitə uyğun aktiv əmək fəaliyyəti həyata keçirməsi üçün onlara əmək bazarında rəqabətqabiliyyətini artıran, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan verən bilik və bacarıqlar öyrədilməli, müstəqillik, məsuliyyətlik, işgüzarlıq, təşəbbüskarlıq, innovativlik, komandada işləmə, qərar qəbul etmə bacarıqları və s. keyfiyyətlər aşılanmalıdır. Məhz bu keyfiyyətlər əmək bazarında iştirak edən insanlara, nəinki özünə layiqli yer tutmağa, həmçinin cəmiyyəti aktiv surətdə yeniləşdirməyə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq insanların peşə fəaliyyətinə, əmək bazarına və bazar münasibətlərinə hazırlıq səviyyəsinin müəyyən olunmasında “sosial-iqtisadi uyğunlaşma” terminindən istifadə edilməsi daha düzgün olar [12]. Belə ki, bu termin insanların əmək bazarına uyğunlaşması prosesini əks etdirməklə yanaşı, həm də təsərrüfatçılığı, yəni iqtisadi aspekti əhatə edir. Sosial-iqtisadi uyğunlaşma iqtisadi, sosial, psixoloji, ideoloji və mədəniyyət faktorlarını əhatə edən vahid ictimai proses kimi çıxış edir.

Sosial-iqtisadi adaptasiya prosesində insan sosial-iqtisadi əlaqələr sisteminə daxil olur və sosial əhəmiyyətli şərtləri – əmək, həyat, sosial münasibətlər, mədəniyyət və sivilizasiyanın dəyərlərini mənimsəyir.

İnsanların sosial-iqtisadi uyğunlaşması keyfiyyətli əməyə cəhdin formalaşması, istehsalatda baş verən dəyişikliklərə münasibət, kollektivdə işləmək bacarığı, təşəbbüskarlıq və məsuliyyətlik, habelə sahibkarlıq qabiliyyəti kimi xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Sosial-iqtisadi uyğunlaşmanın təbii xarakteri ondan ibarətdir ki, o da insanın yeni sosial-iqtisadi mühitə inteqrasiya olunması üçün obyektiv və zəruri şərtidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, müasir şəraitdə təhsil xidmətləri bazarı ilə əmək bazarının qarşılıqlı əlaqəsi, işçi qüvvəsinin yeni biznes mühitə daha tez uyğunlaşması və düzgün istiqamətləndirilməsi məqsədi ilə dövlətin və yerli idarəetmə orqanlarının prioritet funksiyalarına çevrilir.

Təhsilin məzmununun əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün əmək bazarının geniş miqyasda, sistemli tədqiq olunması vacibdir ki, bu da əmək bazarında iştirak edən mütəxəssislərin hazırlığını qiymətləndirməyə və kadr hazırlığı sahəsinin tənzimlənməsi üzrə əməli tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaradacaqdır.

Əmək bazarının sistemli tədqiqi dedikdə, əmək bazarında vəziyyətin və tendensiyaaların tələb olunan peşə və ixtisaslar kəsiyində təhlili nəzərdə tutulur. Bura aşağıdakılar daxildir:

– *mövcud statistik, informativ və digər məlumatların təhlili, mövcud vakansiyaların və qeyri-məşğul əmək qabiliyyətli əhali sayının müəyyən olunması;*

– *müəssisələrdə vakansiyaların aşkara çıxarılması;*

– *potensial işəgötürənlər tərəfindən konkret iş yerinin tutulması üçün mütəxəssisə qoyulan tələbin öyrənilməsi.*

Bu tədqiqatların nəticələri işəgötürənlərin tələblərinə daha çox uyğun gələn tədris proqramlarının hazırlanması üçün əsas ola bilər.

Tədqiqat mərhələsində konkret peşə və ixtisaslar üzrə tələbin kəmiyyət və keyfiyyət ölçüləri öyrənilir, iş yerlərinin təklifindəki dinamika

aşkar edilir. Müəssisə rəhbərləri ilə görüşlərin təşkili və keçirilməsində lazımı məlumatların toplanılmasında yardımçı ola bilər. Belə görüşləri yerli hakimiyyət və məşğulluq orqanları ilə birgə keçirtmək daha məqsədəuyğundur. Bu da hazırda tələb olunan və ya yaxın gələcəkdə daha çox tələb olunacaq peşələri müəyyən etməyə, təhsil müəssisələrinin bu peşələrdən hansılar üzrə mütəxəssis hazırlamağa imkan yaratmasına dair məlumat əldə etməyə imkan verəcək.

Əldə olunmuş məlumatların işlənilməsi və təhlili mərhələsində qarşıya aşağıdakı məqsədlər qoyulur:

– *əmək bazarında peşələr və ixtisas səviyyəsi üzrə tələbin müəyyənləşdirilməsi, işəgötürənlərin peşəkar kadrların hansı cəhətlərinə üstünlük verilməsinin aşkar olunması;*

– *tədris planı və proqramlarının hazırlanmasında əmək bazarının təhlilinin nəticələrindən istifadəyə dair tövsiyələrin hazırlanması.*

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün mütəxəssislər toplanılmış məlumatların tam və hərtərəfli təhlilinə imkan verən müxtəlif riyazi-statistik metodlardan, o cümlədən, interaktiv kompüter proqram paketlərindən istifadə edirlər.

İşçi qüvvəsinə tələbat onun kəmiyyət parametrləri, mütəxəssisə olan ixtisas tələbləri əmək bazarı tərəfindən formalaşır, yəni təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi zamanı əmək bazarı əsas və ilkin təkan nöqtəsi olmalıdır. Öz növbəsində bu tələblər təhsil xidmətləri bazarı, yəni son məhsulu məzunun əmək potensialı olan təlim vasitəsi ilə təmin olunurlar. Bu məsələlərdə işəgötürənlərin mühüm rolunun qeyd olunması onunla şərtlənir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində işəgötürənlərin şəxsində istehsal və xidmət sahələri təlimin son məhsulunun, yəni peşə təhsili müəssisələri məzunlarının əsas alıcılarıdır.

İnsanların təhsildən aktiv əmək həyatına daxil olması ilə onların peşə meyllərinin müəyyənləşməsi, peşə seçimi, əmək fəaliyyətinə hazırlığı arasında sıx bağlılıq mövcuddur. Belə ki, işçi qüvvəsinin əmək həyatına hazırlıq səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, onun əmək bazarında layiqli yer tutması da bir o qədər asan olar, əks halda isə aşağı səviyyəli işlərdə çalışmaq və ya işsizliyə məruz qalmaqla yanaşı, bir çox maddi və sosial problemlərlə üzləşəcək. Başqa sözlə, məzunların

layiqli iş tapa bilməməsi, qazandığı bilik və bacarıqları tətbiq edə bilməməsi insan kapitalının inkişafına qoyulan sərmayənin boşa getməsinə səbəb olur, əmək məhsuldarlığının səviyyəsinə, əmək intizamına, işçi qüvvəsinin hərəkətinə mənfi təsir göstərir. Odur ki, insanların əmək bazarına hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi müasir cəmiyyətin ən əhəmiyyətli hədəflərindən biridir. Burada cəmiyyət, təhsil sistemi və əmək bazarında aktiv fəaliyyətin vahid bir sistem kimi həyata keçirilməsi əhəmiyyətli rol oynayır. İnsanların əmək həyatında problemsiz iştirak edə bilmələri üçün iki əsas hədəfə çatmaq vacib hesab edilə bilər. Bunlardan birincisi yuxarıda göstərilənlər kimi, onların əmək bazarının ehtiyaclarına cavab verə biləcək bilik və bacarıqlarla təchiz edilməsi, ikincisi isə aktiv əmək bazarı proqramları vasitəsi ilə işəgötürənlərlə əlaqələrin yaradılmasıdır. Bundan başqa, əvvəlcə fərdə əmək bazarının tələb etdiyi xüsusiyyətləri qazanmaq və onun əmək bazarının fəal iştirakçısına çevrilməsi imkan yaratmaq lazımdır.

Aktiv əmək bazarı tədbirləri sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

– *işçi qüvvəsinin təklifi ilə iş yerlərinin sayı arasında tarazlığı təmin edən şəraitin yaradılması;*

– *insan kapitalının inkişaf etdirilməsi üçün peşə hazırlığı, yenidən hazırlıq və ixtisasartırma sisteminin təkmilləşdirilməsi;*

– *kiçik və orta sahibkarlığın, o cümlədən, özünüməşğulluğun inkişafı üçün tarazlaşdırılmış investisiya, güzəştli vergiqoyma və digər iqtisadi həvəsləndirilmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi;*

– *əmək şəraiti, əməyin ödənilməsi və karyera yüksəlişi baxımından müasir tələblərə cavab verən iş yerlərinin yaradılması və mövcud iş yerlərinin səmərəliliyinin artırılması;*

– *işəgötürənlərin nöqtəyi-nəzərindən əlverişsiz işçi qüvvəsinin (uşaqqlı qadınlar, ahullar, əlilliyi olan şəxslər və s.) məşğulluğunun artırılması üçün müxtəlif məşğulluq formalarının (çevik iş rejimi, qısaldılmış iş günü, evdə iş və s.) tətbiqi;*

– *daxili və xarici əmək miqrasiyası sahəsində idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi;*

– *təhsil sisteminin əmək bazarının dəyişən tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədi ilə müasir peşə və təhsil standartlarının hazırlanması və tətbiqi.*

ƏDƏBİYYAT

İnsanların səmərəli işə düzəlməsində təcrübə və xüsusi təlimlərin təşkili mühüm rol oynayır. Bir sıra ölkələrdə təhsil sistemi və əmək bazarının tərəfdaşlığı tələbələrin təcrübəli mütəxəssisin himayəsi altında istehsalatda təcrübə keçməsi və təlimi onların əmək bazarı ilə yaxından tanış olmalarına imkan yaradır. Bu sahədə Yaponiyada II Dünya Müharibəsindən sonra məktəblər və işəgötürənlər arasında sabit və uzunmüddətli bir əlaqənin qurulmasını təmin etmək məqsədi ilə yaradılmış və məktəb məzunlarının işə yerləşdirilməsində xüsusi rol oynayan məktəbdən iş həyatına keçid sistemi (Jisseki-Kankei sistemi) yaxşı bir nümunə ola bilər. Jisseki-Kankei Yaponiyada məktəblər və işəgötürənlər arasında qeyd-şərtsiz olaraq bağlanan müqavilələrə verilən addır. Bu sistem sayəsində Yaponiyada məktəblər və işəgötürənlər arasında işə düzəlmə sahəsində yaxın bir koordinasiya vardır. Məktəblər özlərindən ayrılan gəncləri işə yerləşdirmə məsuliyyətini daşıyırlar. İşəgötürənlər isə şagirdlərə məktəb təhsillərinin son ilində bir karyera fürsəti təqdim edirlər. Bu vasitə ilə məktəbdən ayrılan gənclərin təxminən yarısı işə düzülür. İşəgötürənlər məşğulluq şərtlərini, iş yerlərinin sayını, ödənişləri və iş müddətlərini məşğulluq xidməti orqanlarına bildirməyə məcburdurlar [13]. Beləliklə, müasir dövrdə əhəlinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi, sərbəstləşmiş və qeyri-formal iqtisadiyyatda çalışan işçi qüvvəsinin əmək bazarına inteqrasiyası, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılması, ölkənin əmək potensialından daha dolğun istifadə edilməsi üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi zəruridir:

– *əmək bazarının və məşğulluq vəziyyətinin öyrənilməsi üzrə mütəmadi olaraq monitoringlərin keçirilməsi;*

– *təhsil müəssisələrinin məzunlarının əmək bazarında işə düzəlmə imkanlarının yaxşılaşdırılması və səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədi ilə təhsil proqramlarının konkret fənn yanaşmasından səriştə yanaşmasına (əmək bazarında tələb olunan bacarıq və vərdişlərin əldə olunması) istiqamətləndirilməsi;*

– *təhsil müəssisələri ilə işəgötürənlərin sosial tərəfdaşlığının möhkəmləndirilməsi və təhsilin nəticələrinin əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasının işlək mexanizminin təbiiq edilməsi.*

1. Allahverdiyev C.E., Quliyeva N.Q. Təhsilin vəziyyəti cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir. //Əmək və sosial problemlər. Elmi əsərlər toplusu. II buraxılış. Bakı, 2003, səh. 49-59.

2. Quliyev T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı (dərslük). Bakı, Nağıl evi, 2003, 694 səh.

3. Quliyeva N.Q., Bayramova S.R. Müasir dövrdə işçi qüvvəsinin keyfiyyəti və səmərəli məşğulluq məsələləri. //Əmək və sosial problemlər. Elmi əsərlər toplusu. № 1 (15), 2015, səh. 21-29.

4. Rəhmanov F.P. Sosial infrastrukturun tənzimlənməsi problemləri. Bakı, Gənclik, 2004, 304 səh.

5. Артамонов В., Попов А., Иванов С. и др. Экономическая теория. Учебник для вузов. СПб.: Изд-во Питер-Юг, 2010, 528 с.

6. Азизова Э.Д., Байрамова С.Р., Мустафаева З.И. и др. Основы экономики труда. Баку, Игтисад Университети, 2012.

7. Давыдова И.О. Эффективная занятость с позиций реализации интеллектуального капитала общества. //Современные исследования социальных проблем. Электронный научный журнал. 2013, №2 (22). www.sisp.nkras.ru

8. Зябликов Д.В. Теоретические аспекты эффективной занятости населения. Электронный журнал «Исследовано в России». <http://zhurnal.apr.relarn.ru>

9. Ильясов М. Профориентация в свете новых ценностей образования. //Социальная политика и социальное партнерство, №5, 2009, с. 73-76.

10. Колесникова О.А. Эффективная занятость как основа эффективной экономики. //Вестник ВГУ. Серия: экономика и управление. 2010, №2.

11. Рынок труда. Учебник. /Под ред. проф. В.С.Буланова и проф. Н.А.Волгина. 2-е изд. перераб. и доп. М.: «Экзамен», 2003, 480 с.

12. Спиридинова Г.В. Проблемы адаптации выпускников начального и среднего профессионального образования к рынку труда. Российская наука: тенденции и перспективы. //Аналитический вестник Совета Федерации ФС РФ. 2002, № 21 (177), с. 72-83.

13. Yoshimoto K., Reiko K, Hiroko T. and Toshiro Y. Transition from Initial Education to Working Life in Japan. Unpublished Report. OECD Thematic Review of Transition from School to Work. Paris, 1998.

N.Guliyeva, S.Bayramova
Partnership of the labor market and education system in the formation of a quality workforce as an important attribute of effective employment

Summary

The article deals with the problems associated with effective employment and the quality of the labor force, which is its important attribute. The issues of forming qualitative workforce, as well as the correspondence of the quality of the labor force to the needs of the labor market, were studied. Particular attention was paid to the importance of the partnership of the education system with the labor market in the formation of quality labor.

Н.Кулиева, С.Байрамова
Партнерство рынка труда и системы образования в формировании качественной рабочей силы как важного атрибута эффективной занятости

Резюме

В статье рассмотрены проблемы, связанные с эффективной занятостью и качеством рабочей силы, являющейся ее важным атрибутом. Изучены вопросы формирования качественной рабочей силы, а также соответствия качества рабочей силы потребностям рынка труда. Особое внимание было уделено значению партнерства системы образования с рынком труда в формировании качественной рабочей силы. Партнерство рынка труда и системы образования в формировании качественной рабочей силы как важного атрибута эффективной занятости.

AZƏRBAYCANDA TƏHSİL STANDARTLARI: TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI

Ənvər Abbasov,

*Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun direktor müavini,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
əməkdar müəllim*

E-mail: abbasov_anver@mail.ru

UOT: 37

Xülasə. *Məqalədə standart sözünün lüğəvi mənası izah edilir, ondan cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsindən daha geniş miqyasda istifadə olunması barədə mülahizələr nəzəri və praktik cəhətdən əsaslandırılır. Pedaqoji sənəd kimi təhsil standartının mahiyyəti açıqlanır, onların hazırlanmasından bəhs olunur.*

Açar sözlər: *standartlaşdırma, təhsil standartı, psixo-pedaqoji, intellektin inkişafı, kurikulum islahatı, milli kurikulum.*

Key words: *standardization, education standard, psycho-pedagogical, development of intellect, curriculum reform, national curriculum.*

Ключевые слова: *стандартизация, образовательный стандарт, психо-педагогический, развитие интеллекта, курикулумная реформа, национальный курикулум.*

Qısa tarixi xülasə

“Norma”, “nümunə”, “ölçü” mənasını bildirən **standart** ingilis dilinə məxsus söz kimi geniş yayılaraq dünyanın bir çox dillərində istifadə edilir. “Öz ölçüsünə, formasına, keyfiyyətinə görə tələbata cavab verən hər hansı bir şeyin nümunəsi, bir şeyin təşkilində, qurulmasında, hazırlanmasında tətbiq edilən forma, eyni tip, eyni nümunə” (1, 106) kimi izah olunur. Bundan əlavə, bir anlayış kimi, əsasən, idarəedici xarakterdə olan normativ-hüquqi sənədləri ümumiləşdirir. Adətən bu sənədlər səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən təsdiq olunur. Ənənəvi olaraq normativ-texniki sənədləri əhatə edir. Odur ki, ensiklopedik lüğətlərdə ona standartlaşdırma

obyekti barədə kompleks normaları, qaydaları, tələbləri müəyyən edən sənəd kimi yanaşılır. Standartlaşdırmanın başlıca məqsədi normativ-texniki sənədlər sisteminin yaradılması kimi izah edilir. Bu sistem xalq təsərrüfatının bütün sahələrində əhalinin ehtiyacları üçün hazırlanan məhsula, istehsalına və tətbiqinə verilən mütərəqqi tələbləri, habelə bu sistemdən düzgün istifadə edilməsi barədə nəzarəti özündə ehtiva edir.

Dünyada belə standartların üç növə bölündüyü göstərilir: **dövlət standartları; sahə standartları; respublika standartları:** müəssisə və birliklərin standartları (2, 3).

Təbii ki, bu bölgü standart anlayışını daha geniş miqyasda təqdim etməklə çox ümumi xarak-

ter daşıyır və məntiqi nəticə olaraq ölkələrin xalq təsərrüfatında standartların hazırlanması onu diktə edir ki, təhsil sahəsində də standartların olması təbiidir. Elə bu səbəbdən də ötən əsrin 70-80-ci illərindən dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təhsil standartlarının yaradılmasına başlanılmışdır. Başqa sözlə, “təhsil standartları sosial-pedaqoji fenomen kimi meydana çıxmışdır” (3, 9). Lakin onun meydana gəlməsi sadəcə səssiz keçən bir hadisə olmamış, gərgin diskussiyalar şəraitində baş vermişdir. Bu müzakirələrdə daha çox maraq doğuran təhsil standartlarının mahiyyəti, onun necə olması, hansı sosial-mədəni, sosial-pedaqoji keyfiyyətləri daşması olmuşdur. Əslində bu dəyişiklikləri doğuran sosial şərait idi. Artıq ictimai mühit insandan daha fəal olmağı tələb edirdi. Təhsil fəaliyyətində insan sadəcə tədris prosesinin bir obyektini kimi qala bilməzdi, o, tarixi-inqilabi prosesin hərəkətverici qüvvəsi kimi fəal olmalı, özündə sivilizasiyaların atributu kimi dəyərlər kompleksini daşmalı idi. Pedaqoq alim İ.A.Kolesnikova bu prosesi təhlil edərkən belə qənaətə gəlmişdir ki, artıq yeni tip təhsil sivilizasiyasının yaranması müşahidə olunur. Onun fikrincə, kreativ-pedaqoji sivilizasiyanın meydana gəlməsi mövcud olan təbii və reproduktiv-pedaqoji sivilizasiyaların mövcudluğuna son qoyur (4, 32). E.D.Dneprovun qeyd etdiyi kimi, “yeni pedaqoji sistem”, “yeni tip pedaqoji insan” haqqında qlobal suallar meydana çıxır (5, 79). Milli mənsubiyyəti olan bu insan özünün elmi-dünyagörüşü, təfəkkür tərzini, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri ilə cəmiyyətin bir üzvü kimi həm də ümumbəşəri dəyərləri daşmalı, məkandan asılı olmayaraq özünü dünyəvi dəyərlərin sahibi kimi təqdim edə bilməlidir. Cəmiyyət üçün çox vacib olan bu cəhət həm də insan amilinin əsas şərt olmasını diqtə edir.

Şəxsiyyətin bütövlüyü məsələsi onun hərtərəfli olmasını, qabiliyyətləri ilə özünü reallaşdırma bilməsini meydana çıxarır. Sosial problem kimi qarşıya çıxan bu hadisənin həlli yolu təbii ki, birmənalı şəkildə məktəbdən keçir. Məktəb özünün imkanları daxilində təhsil alanın ehtiyac və tələbatlarına cavab verməklə, onun bütün qabiliyyətlərinin inkişaf etməsinə şərait və imkan yaradır. Məktəbin potensial qüvvəsi kimi meydana çıxan bu şərait və imkan ardıcıl və sistemli

xarakter daşımaqla elmi-pedaqoji xarakter alır. Şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır. Görkəmli psixoloq Əbdül Əlizadə insan, şəxsiyyət problemi üzrə araşdırmalarında belə qərara gəlir ki, məktəb üçün insan problemi uşaq problemidir, necə deyirlər, əlahəzrət şagird problemidir, “yeni təfəkkürün konseptual modeli, məhz insan amilinə əsaslanır. Müasir təhsil konsepsiyası şəxsiyyətin formalaşdırılmasını təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi kimi dəyərləndirir” (6, 15-16). Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində məsul olan məktəb nə qədər sərbəst fəaliyyət göstərsə də, müəyyən nəticələrin əldə edilməsində yekdil olmalı, nailiyyətlərin çəkisi, həcmi baxımından vahid tələblərə cavab verməlidir. Təbii ki, bu əlamətin təyin olunması təhsil müəssisəsinin mühüm dəyər atributlarından biri kimi meydana çıxmaqla daha dəqiq, düzgün, obyektiv və etibarlı bir qiymətləndirmə sisteminin qurulmasını tələb edirdi. Heç şübhəsiz, bu tələb, ilk növbədə, səviyyələri ifadə edən uyğun standartların yaradılmasını meydana qoymuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, dünyada təhsil standartlarının yaşı o qədər də çox deyildir. Ötən əsrin son onilliklərində başlayan bu hərəkət bugünün özündə daha yeni yanaşmalarla zənginləşərək fənnin prioritet problemi kimi fundamental xarakter almaqdadır.

Təhsil standartı nədir?

Bu sual ətrafında fikir söyləyən dünyanın təhsilşünas alimləri özlərinin araşdırmalarında təhsilin müxtəlif parametrlər üzrə ölçülə bilməsini zənn etmişlər. Ona görə də onların bir qismi təhsil sahəsində sistemli olaraq bütün mərhələlərdə standartların yaradılması fikrini irəli sürmüş, təhsilin məzmunundan tutmuş idarə olunmasına qədərki bütün işlərin standart çərçivəsində yerinə yetirilməsini məqbul hesab etmişdir. Bu yanaşma çərçivəsində təlim prosesinin standart modelinin olması, metod və üsulların hazır qəliblər kimi istifadəyə yaraması onun daha çox inzibati bir xarakter daşması və qeyri-demokratik xüsusiyyətlərə malik olması ilə səciyyələnmişdir.

İkinci qisim alimlər təhsil standartlarını yalnız təhsilin məzmununa şamil etmişlər. Tədris olunan materialların təsvirini verməklə minimum məzmunu ifadə etmiş, eyni zamanda, onu minimum standart qismində nəzərə almışlar. Əslində

bu fikir də ənənəvi təhsilin prizmasında inandırıcı təsir bağışlayır. Çünki uzun illər yaddaş məktəbinin xarakterik cəhəti kimi tədris materiallarının sərhədinin müəyyənəşdirilməsi, onun yadda saxlanması, deklarativ xarakterli material kimi öyrənilməsi önəmli hesab edilmişdir. Bundan əlavə, həmin materialların mənimsənilməsi təlim-tədris fəaliyyətinin başlıca məqsədinə çevrilmişdir.

İkinci qrup alimlər **standarta** mənimsənilməsi nəzərdə tutulan bacarıqlar kimi yanaşmış, onun nəticələr formasında qəbul edilməsini məqbul saymışlar. Azərbaycan pedaqoji fikrində də son qənaətlər həmin yanaşma tərzinə uyğun gəlir: “Təlim nəticəsi müəyyən bir mərhələdə mənimsənilməsi nəzərdə tutulan və əvvəlcədən müəyyənəşdirilmiş təlim nailiyyətlərinin konkret bir səviyyəsidir” (7, 408). Təlim nəticələri kurikulumlarda xüsusi yer tutmaqla müasir təhsilin məzmununu ifadə edir. Bu məzmun isə mahiyyət etibarı ilə təhsil standartlarıdır.

Təhsil standartlarının yaradılması təhsilin standartlaşdırılması zərurətindən irəli gəlir. Təhsilin standartlaşdırılmasının vacibliyi məsələsi olmadan standart anlayışının gündəmə gəlməsi qeyri-real hesab edilir. Ona görə də standartların yaradılması, onlardan danışılması, ilk növbədə, standartlaşdırma mühitinin olmasını vacib şərt kimi qarşıya qoyur. Azərbaycanda belə bir mühit varmı? Bu suala cavab verərkən ondan başlamaq lazımdır ki, Azərbaycanda baş verən siyasi, iqtisadi, mədəni dəyişikliklər, bilavasitə, təhsil sisteminin də yeniləşməsinə tələb edirdi. Yeni qurulan cəmiyyət özünün inkişaf səviyyəsini fəal və yaradıcı üzvlərinin nümunəsində daha qabarıq ifadə edir, şəxsiyyətin idrak fəallığının təmin olunmasına üstünlük verirdi. Son dövr psixopedaqoji araşdırmalarda da bu, birmənalı şəkildə vurğulanırdı: “Şagirdlərdə intellektin inkişafı və tərbiyəsi məktəbin başlıca vəzifələrindən biri kimi qiymətləndirilməlidir” (8, 20). Şəxsiyyətin inkişafını izləmək, müşahidə etmək, istiqamətləndirmək üçün, birinci növbədə, ölçülməsi zəruri olan səviyyələri müəyyənəşdirmək lazımdır.

Azərbaycan özünün maddi və mənəvi durumu baxımından dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri cərgəsində olduğundan çox mara

doğurur, özünün inkişaf tempinə görə başqa ölkələrin cərgəsinə qoşulur. Bütün bunlar onu global dünyanın mütərəqqi ölkələri sırasında addımlamağa sövq edir. Heç şübhəsiz, bu xətt-hərəkətdə təhsilin daha modern olması, onun repressiv platformadan çıxaraq progressiv bir yol tutması əsas şərtlərdən biri kimi vacib hesab edilir. Burada təhsilin standartlaşdırılması ilə bağlı həlledici addımların atılması böyük uğurlardan biri kimi nəzərə alınır. Elə bu səbəbdən də 90-cı illərdən başlayaraq Azərbaycanda təhsil standartlarının yaradılmasına zəruri bir tələbat əmələ gəlir. Bu tələbat ilkin olaraq 1992-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununun 7-ci maddəsində öz ifadəsini tapır: “Azərbaycan Respublikasında dünya standartlarına müvafiq olan dövlət təhsil standartları tətbiq edilir” (9, 8).

1995-ci ildə qəbul olunan “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”nda bu məsələyə xüsusi olaraq diqqət yetirilir. “Təhsil hüququ” adlı 42-ci maddədə təsbit olunur ki, “dövlət ümumi təhsil standartlarını müəyyən edir” (10, 14). Artıq 1999-cu ildən respublikada başlayan təhsil sahəsində İslahat Programından irəli gələn bir vəzifə kimi təhsil standartlarının hazırlanmasına təşəbbüs göstərilir. İlk təşəbbüs Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən 1999-cu ildə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsilin dövlət standartları” (11, 106-115) olur. Çox da böyük olmayan bu sənədin maraqlı cəhəti məzmununda Bazis tədris planını əhatə etməsi və orada əksini tapan təhsil sahələrinin məqsəd və vəzifələrinin açıqlanmasına təşəbbüs göstərilməsi idi. Standart adı ilə qəbul olunmuş bu sənəd öz dövrünün mühüm sənədi kimi müəyyən boşluğu doldursa da, dünyada geniş miqyasda qəbul olunmuş təhsil standartlarının ümumi tələblərinə cavab verə bilmirdi. Orada inkişafın təminatçısına çevrilən qiymətləndirmə sisteminin qurulması üçün konkretlik nəzərə alınmamışdır. Təhsilin hər hansı mərhələsində nailiyyətin izlənilməsinə imkan verən tələblər işlənilməmişdir.

Təhsil sahəsində 1999-cu ildən başlayan araşdırmalar bir daha onun mövcud durumunu meydana çıxarmaqla, həm də perspektiv fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənəşdirməyə imkan verirdi. 2004-cü ildən başlayaraq Dünya Ban-

kının layihəsi çərçivəsində müxtəlif tədbirlər həyata keçirildi. Təhsil layihəsi çərçivəsində “Kurikulum islahatı” üzrə işlərin yerinə yetirilməsinə başlandı. Azərbaycan təhsilinin tarixində özünün mahiyyət və məzmununa görə tamamilə yeni bir təhsil sisteminin qurulmasına yönəldilmiş bu islahatyönümlü işlər özünü əsaslı şəkildə 2006-cı il oktyabrın 30-da Azərbaycan hökuməti tərəfindən qəbul olunmuş “Azərbaycan Respublikasında ümumitəhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” meydana çıxdıqdan sonra bürüzə verdi (12, 26). Bütövlükdə ümumtəhsilin bütün problemləri üzrə milli səviyyəli standartları əhatə edən bu mühüm sənəd nəticələrdən ibarət idi. Orada müəyyən olunmuş məqsədlər bütövlükdə şəxsiyyətin ümumi inkişafına yönəlməklə onun tam formalaşmasını nəzərdə tutur və məzmununa da bu baxımdan yanaşırdı. Onun nəticələr formasında hazırlanması məqbul sayılırdı. Əslində bu nəticələr mahiyyət etibarilə təhsil standartlarının xüsusi bir növü idi. Sonralar standartların hazırlanması işi davam etdirildi. Ümumtəhsilin I-XI sinifləri üçün fənn kurikulumları hazırlanaraq təsdiq olundu. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa (13) əsasən, Milli Kurikulum təkmilləşdirildi və “Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)” (14) adı ilə 2010-cu ildə təsdiq edildi. Eləcə də təhsilin digər səviyyələri üçün standartlar, o cümlədən, “İlk peşə-ixtisas təhsili pilləsinin dövlət standartı və proqramı” (kurikulum) (15) sənədi qəbul olundu.

Təhsil standartı pedaqoji sənəd kimi

Çox ümumi və geniş imkanı ehtiva edən standart cəmiyyətin bütün istehsal sahələrinə aid olur. Təhsil standartı ifadəsi isə təhsil sahəsinə yönəlməklə konkret bir məna kəsb edir. Təhsilin bütün mərhələlərindəki nailiyyətlərin ölçülməsi üçün gərəkliliyi olan norma və ya tələblər kimi başa düşülür. Təhsildə inkişafın izlənilməsi, istiqamətləndirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir, başqa sözlə, təhsil prosesinin daha səmərəli qurulmasının stimuluna çevrilir. Pedaqoji mahiyyət daşımaqla mühüm pedaqoji problem səviyyəsində öyrənilir, pedaqoji sənəd kimi hazırlanır.

Ənənəvi pedaqoji yanaşmalarda təhsilin məzmununu bilik, bacarıq və vərdislərin sistemi kimi təqdim olunur. Ona görə də proqram sənədində verilən materiallarda şagirdlərə tədris olunan

materiallar əhatə edilir. Yeni konsepsiyaya uyğun qurulmaqda olan təhsil sistemində məzmun təhsil standartları şəklində ifadə olunur. Gözlənilən nəticələr şəklində verilən həmin standartlar məzmununda bir sıra zəruri komponentləri birləşdirməklə sinkretik xarakter daşıyır və aşağıdakı bir neçə xarakterik cəhətinə görə mühüm pedaqoji sənəd kimi diqqəti cəlb edir:

1. Təhsil standartlarında pedaqoji anlayışlardan istifadə olunur. Standartı hazırlayanlar onun şagirdlərə yönəldiyini, şagirdlərin müəyyən yaş dövründəki inkişaf səviyyəsini ölçməyə imkan verdiyini, istərsə də fəaliyyətin əhatə olunduğunu bildirirlər:

Təhsil standartları pedaqoji anlayış kimi həm də əhatə olunan çeşidli bilik, bacarıq və səriştələri (kompetensiyaları) əhatə edir. Fənlər üzrə onların hər biri xüsusi halları ifadə etməklə spesifik xarakter daşıyır.

2. Təhsil standartlarının obyektivi pedaqoji prosesdir. Bu tezis, ilk növbədə, təhsil standartlarının xarakterini nəzərə almaqla onun reallaşdırılması üçün şəraitin açıqlanmasını tələb edir. Ona görə də ilkin olaraq pedaqoji prosesin ardıcıl və sistemli qurulması, təlim marağı yarada bilməsi, müəllimin yaradıcı fəaliyyətinin stimullaşdırılması, şagirdlərin axtarışlar apara bilmək, “öyrənməyi öyrənmək” imkanlarını genişləndirməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur.

Müəllim və şagird fəaliyyətinin ardıcılığı və məhsuldarlığı təhsil standartlarının fonunda meydana çıxır. Başqa sözlə, irəliləyişlər və nailiyyətlər təhsil standartlarının əsasında qurulmuş fəaliyyətlərdə özünü bürüzə verir.

3. Təhsil standartları təhsil prosesinin mexanizmlərini istiqamətləndirdiyindən, onun nəticələrinin proqnozu kimi ifadə edildiyindən məzmunu ifadə edən mühüm pedaqoji sənəd kimi təhsil sistemində özül rolunu oynayır. Çünki bütövlükdə təlim prosesi və onun idarə olunması, qiymətləndirilməsi mərhələləri bu özülün üzərində qurulmaqla inkişaf etdirilir. Pedaqoji məqsədin həyata keçirilməsinə xidmət göstərməklə pedaqoji məzmun daşıyır. Məniməniləcək bilik, bacarıq və səriştələri əhatə edir.

4. Təhsil standartları pedaqoji sənəd kimi hazırlanmışdır və öz məzmununda müəllim və şagird fəaliyyətinin parametrlərini əhatə etdi-

yindən didaktik əhəmiyyət daşıyır və didaktik asaslara söykənir.

5. *Təhsil standartları şagirdlərin inkişafını ifadə etdiyindən həm də psixoloji mahiyyət kəsb edən mühüm sənəd kimi elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik olur. Şagird şəxsiyyətinin şəffaf dinamikasını düzgün əks etdirmək üçün psixopedaqoji araşdırmaların aparılmasını tələb edir.*

Bütün bunlar onu göstərir ki, təhsil standartları, onun hazırlanması müəyyən tarixi köklərə, elmi-nəzəri prinsiplərə söykənməklə təhsilşünaslıq elmində yeni yanaşma tərzini, metodologiya kimi dəyərləndirilir. Təhsilin idarə olunmasının mexanizmlərindən biri kimi mühüm pedaqoji əhəmiyyət daşıyır. Onun Azərbaycan təhsilində daha geniş miqyasda tətbiq olunması üçün ilk növbədə, pedaqoji, psixoloji araşdırmaların aparılması bugünün təxirəsalınmaz vəzifələrindən biri kimi öz həllini gözləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild. Bakı, Elm, 1987.

2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX cild. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası. Bakı, 1986.

3. Банденко В.И. Образовательный стандарт. Опыт системного исследования. Новгород, 1999.

4. Колесникова И.А. Педагогические цивилизаций и их парадигмы. Педагогика, 1995, № 5.

5. Днепров Е.Д. Школьная реформа между вчера и завтра. М: 1996.

6. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, Adiloğlu, 2001.

7. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, Təhsil, 2008.

8. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hislər. Psixopedaqoji məsələlər. Bakı, 2006.

9. "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsilin Konsepsiyası (milli kurikulumu)". Kurikulum, 2008, № 1.

10. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Öyrətmən, 1993.

11. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2005.

12. Mərdanov M., Şahbazlı F. Azərbaycanın təhsil siyasəti 1998-2004. I kitab. Bakı, Çarşıoğlu, 2005.

13. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2009.

14. Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları). Kurikulum, 2009, № 3.

15. <https://edu.gov.az/az/page/354/1730>

16. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. Bakı, Kövsər, 2008.

A.Abbasov

Education standards in Azerbaijan: formation and development

Summary

The article explains the definition of the word "standard", gives grounds, both from theoretical and practical point of view, for considerations on its broader use in present stage of society's development. It also discloses the essence of the educational standards as a pedagogical document, and informs about the preparation thereof.

A.Аббасов

Стандарты образования в Азербайджане: формирование и развитие

Резюме

В статье объясняется значение слово стандарт, из которого оправданы теоретические и практические рассуждения об использовании более широкого масштаба, чем современный этап развития общества. В качестве педагогического документа раскрывается сущность образовательного стандарта и упоминается их подготовка.

MARAĞALI ƏVHƏDİNİN “CAMİ-CƏM” POEMASINDA PEŞƏ VƏ SƏNƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Avtandil Ağbaba,

*Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və
xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının müdiri,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

E-mail: avtandil.aqbaba@mail.ru

UOT: 821

Xülasə. Əvhədi Marağalı “Cəmi-Cəm” poemasında adi peşə insanların şanlı əməklərini tərifləyən didaktik baxışlara xüsusi yer verir. Məqalədə müəllifin fikirləri və ideyaları, müxtəlif peşələrə olan münasibətlər və cəmiyyətin idarə olunmasında rolu, işə olan məhəbbəti müasirlik prizması altında nəzərdən keçirilir və əsərin müasir dünya üçün əhəmiyyəti qeyd edilir.

Açar sözlər: Əvhədi, novatorluq, peşə və sənət, maddi-rifah, poema.

Key words: Avhadi, novelthy, profession and craft, material resources, poem.

Ключевые слова: Авхади, новаторство, профессия и ремесло, материальные блага, поэма.

Elm və alim, peşə və sənət adamlarının obrazı Azərbaycan ədəbi fikir tarixində həmişə ən aktual mövzulardan biri olmuşdur. Xalqımızın görkəmli ədəbi simaları namuslu əməyi, şərəfli peşəni, halal zəhməti öz əsərlərində yüksək ehtiras və coşqun ilhamla tərənnüm etmiş, bütün maddi və mənəvi sərvətlərin istedad və zəhmətdən yarandığını dönə-dönə qeyd etmişdirlər. Bu milli-bəşəri düşüncə qabaqcıl və mütərəqqi səciyyəsi ilə orta əsrlər Azərbaycan intibah poeziyasının qüdrətli nümayəndələrindən olan Marağalı Əvhədinin yaradıcılığında parlaq şəkildə öz əksini tapmışdır. Şairin 59 yaşında qələmə aldığı “Cəmi-Cəm” (Cəmşidin camı) poeması zəngin ensiklopedik biliklərin obrazlı

ifadəsi kimi bütün Şərq aləmində məşhurdur. Professor Xəlil Yusiflinin qeyd etdiyi kimi, “klassik Şərq didaktik poemaları silsiləsinə daxil olan bu əsər Əvhədinin 64 illik həyat təcrübəsinin, 40 illik yaradıcılıq axtarışlarının yekunu, bir növ şairin gələcək nəsillərə vəsiyyətidir” [2, 5]. Bu poetik vəsiyyətin geniş şöhrət qazanmasının başlıca səbəblərindən biri kainat və cəmiyyətin qlobal məsələlərindən tutmuş ən kiçik detallarınadək əsərdə yüksək sənətkarlıqla təsvir olunmasıdır. Ənənə və novatorluğun vəhdətində multikultural dəyərlər, “Cəmi-Cəm” poemasında bəşəri mahiyyəti ilə yeni məzmun qazanır. Dostluq, sədaqət, halallıq, mənəvi təmizlik və s. kimi insani keyfiyyətlər şairin fikrincə, insan-cəmiyyət münasibətlərində in-

sanın humanist bir varlıq kimi formalaşmasına xidmət etməli, onu pis əməllərdən çəkindirməlidir. Maraqlıdır ki, Əvhədi “əfsanələrlə dolu cahanda” insanın peşə və sənətindən, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq, ədaləti və düzlüyü “dünya əhlinin yaşayışının” əsas meyarı kimi qəbul edir və hamını buna əməl etməyə çağırır:

*Bura gözəl yerdir, çalış tikməyə,
Həm öz zəhmətinlə yeyib-geyməyə.
Bu evi ədl ilə tikəsən gərək,
Ədlə üz tutasan əvvəl sən gərək! [2, 77].*

Dərindən diqqət etsək, Əvhədi insanın mənəvi təkamülündə, onun əsl xoşbəxtliyə çatmasında elm və sənəti başlıca əxlaqi-didaktik prinsiplər kimi dəyərləndirir və bu dəyərləndirməni fəlsəfi ümumiləşdirmə səviyyəsinə qaldırır. Başqa sözlə, şair insanın bir fərd kimi cəmiyyət qarşısında əsas borcunu daim öyrənməkdə, öyrəndiyi peşə və sənəti təkmilləşdirməkdə görür:

*Maddi, ya mənəvi olsa da bilmək,
Yenə bilməməkdən yaxşıdır, bişəkk.
Bir ovuc torpaqdır ruhsuz bir bədən,
Elmsiz bir ruhsa küləkdir həmə [2, 47].*

Biz bir az əvvəl ənənə, novatorluq və multikultural dəyərlər ifadəsini təsadüfi olaraq işlətmədik, çünki Əvhədi özündən əvvəlki sələflərinin toxunduğu problemləri təkrarlamır, onları yeni bir ədəbi-fəlsəfi istiqamətdə davam və inkişaf etdirir. Bu baxımdan da bəzi müqayisələr aparmağı və uyğun paralellərə diqqət yetirməyi lazım bilirik.

Erkən orta əsrlər ümumtürk ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Yusif Xas Hacibin (1017-1077) “Qutadğu bilig” poemasında da müəllif Əvhədidən iki əsr yarım əvvəl bu kimi məsələləri qələmə almış, dövlətin idarə olunma sistemində müxtəlif peşə, sənət və vəzifə adamlarının mövqeyinə münasibətini bildirmişdir. Məsələn, Yusif Xas Hacib ədalətin təmsilçiləri hakimlərdən, elmin daşıyıcıları alimlərdən bəhs edərkən yazır:

*Dünyada hakim və alimlər olmasaydı,
Əkilsəydi də, yerdən qida çıxmazdı [4, 293].*

Əfzələddin Xaqaninin yaradıcılığında müxtəlif peşə və sənət adamlarına yüksək hörmət və

ehtiramın ifadəsini görmək olar. Şair “Töhfətül-İraqeyn” poemasında “sənətcə toxucu olmuşdur babam”, “atam nəccar (dülqər-xarrat) idi”, “bir aşpaz qızıydı sevimli anam”, “mən təbib əmimdən almışam ilham”, – deyər qürur və fəxr hissi ilə nəsil-nəcabətindən söhbət açaraq daxili zənginliyi, mənəvi paklığı insanın ən böyük zینəti sayır. Onu da qeyd edək ki, Ə.Marağalının bəhrələndiyi yazılı ədəbi qaynaqlardan biri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığıdır. Nizaminin elə bir poeması yoxdur ki, orada elm və sənət adamlarından, sadə insanlardan bu və ya digər dərəcədə söhbət açılmasın. Kərpickəsən (“Sirlər xəzinəsi”), Fərhad (“Xosrov və Şirin”), memar Simnar, çoban (“Yeddi gözəl”), xidmətçi (“Leyli və Məcnun”), əkinçi (“İsgəndərnamə”) və digər obrazların simasında şair sədaqət və vəfanı, halal zəhməti, mənəvi zənginliyi, əməklə ucalan insanların yüksək humanizmini özünəməxsus sənətkarlıqla əks etdirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, N.Gəncəvi dövlətin idarə olunmasında, dövlətçilik ənənələrinin qorunub saxlanılmasında və inkişafında sadə peşə adamlarının zəngin təcrübələrindən istifadə etməyi məsləhət görürdü. “Yeddi gözəl” poemasında şair başı eys-ışrətə qarışan Bəhram Gurun gözlərindən qəflət pərdəsini götürən müdrik çoban haqqında şahın öz dili ilə belə deyir:

*Dedi ki: “Bu işə qalmışam heyran,
Şahlığı öyrətdi mənə bir çoban.
Mən çobanam, sürü rəiyyətimdir.
Bu hekayə mənim hekayətimdir [3, 283].*

Əvhədi də “Cami-Cəm” poemasında dönə-dönə sadə peşə adamlarını, zəhmətkeş insanları təbliğ edir, insanpərvərliyi, mütərəqqi ideyaları onların obrazlarında əks etdirirdi. Klassik ədəbiyyatımızın görkəmli tədqiqatçısı R.Azadə Əvhədinin humanist ideallarını şərh edərək yazır: “Əvhədi də sənətinə dərin məhəbbətlə yanaşdığı sələfi Nizamidə olduğu kimi, zəhmətkeş insana – sənətkara, əkinçiyə hörmət və rəğbət bəsləyir, onları insanların ən şərəflisi adlandırır, onların sadə, riyasız, boyasız həyatına qibtə edir. Nəhayət, şair zəhmət adamını – sənətkarı həyatı nemətlərin yaradıcısı, həyatın aparıcı qüvvəsi kimi qiymətləndirir” [5, 131-132].

Əvhədi övlad-valideyn münasibətlərindən

bəhs edərkən uşağın təlim-tərbiyəsində onu halal zəhmətə alışdırmağı tövsiyə edir. Şairin fikrincə, “natəmiz insanların şərindən qorunmaq” üçün valideyn uşağına müəyyən bir peşəni öyrətməyə borcludur. Həm də hər kəs öyrəndiyi peşənin sirlərinə dərinlən bələd olmalı, sənətinin əsl peşəkarı kimi tanınmalıdır:

Ən böyük nemətdir, anlasan, peşə,

Peşəkar düz yolla gedər həmişə [2, 130].

“Əvhədiyə görə, nəcib mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmək üçün insanın ilk növbədə, düzgün ailə tərbiyəsinə ehtiyacı var. Ata ocağından aldığı təcrübə fərdin gələcək formalaşmasında istiqamətverici amil rolunu oynayır. Uşağın kobud, bacarıqsız və şiltaq böyüməsində ilk müqəssir onun valideynləridir” [1, 162].

Əvhədi övladını tərbiyə etməkdə, onu müəyyən bir peşəni öyrənməyə yönəltməkdə atanın ən mühüm vəzifəsi, valideynlik borcu hesab etdiyi kimi, gənc nəslə də övlad-valideyn münasibətində eyni sosial-psixoloji mövqedən yanaşır. “Hər bir insanın altı vacib borcu” olduğunu xatırladan müəllif ulu Yaradandan sonra ata-ana borcunun ikinci sırada dayandığını qeyd edir. Şair cəmiyyətin gələcək taleyini düşünən bir sənətkar kimi gənc nəsli düzgün yol tutmağa, faydalı bir işlə məşğul olmağa çağırır. O, övladlıq borcunun nə qədər ağır mənəvi bir yük olduğunu ifadə edərək, halal zəhmətə xor baxanları, valideynin göstərdiyi düz yoldan azanları məzəmmətləyir. “Əkib-səpməsən də, atanın adını korlama”, – deyərək gənc nəsli nəsihət edir.

“Düzəməlli peşə sahibləri haqqında” adlandırdığı başlığın məzmununu bu baxımdan ibrətəmiz səciyyə daşıyır. “Könlündən bircə an haqqı çıxarmayan” peşəkar insanları Əvhədi “varlığın rəmzi” adlandırır, kainatın nizamında onların rolunu yüksək qiymətləndirir:

Əhsən, o peşəkar yoxsul insana!

Qanədir dünyanın azı-çoxuna.

Üzündə görünməz qürrədən nişan,

Etdiyi taətlə öyünməz bir an.

Dünyanı nizama peşəkar salar,

Hər nizam peşədən, hünərdən olar [2, 131].

Maraqlısı odur ki, şair peşəkar insanları yalnız öz sənətinin ustası kimi dəyərləndirmir, o, belə insanlara cəmiyyətin böyük ehtiyacı olduğunu

söyləyir. Daxili zənginliyin, mənəvi saflığın peşəkar insanların varlığında təcəssüm etdiyi qənaətinə gəlir. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Əliyər Səfərlinin qeyd etdiyi kimi, “Əvhədi insana məxsus ən yüksək sifətləri sadə zəhmət adamlarında tapır” [6, 261].

“Peşə əkinçilik, elm isə işdir” – qənaətinə gələn Əvhədi heç vaxt bu iki anlayışı bir-birindən ayırmır, onların vəhdətində insanlığın ləyaqət və şərəfini görür. Böyük sənətkar cəmiyyətin bütün təbəqələrinin əkinçilərə, maddi nemətlər yaradan peşə adamlarına möhtac olduğunu poetik misralarla ifadə edərək, fikirlərini əxlaqi-fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə yekunlaşdırır:

Padşah, sərkərdə, ordu və vəzir,

Zahidlə camaat, imamla dəbir

Hamı dən ardınca qaçır doğrusu,

Hamısı axtarır çörək, yemək, su.

Əkinçi yemləyir hamını bütün,

Onun da varını verir bulud, gün [2, 132].

Bu misralar bir daha təsdiqləyir ki, Əvhədi cəmiyyətin iqtisadi bazasını yaradıb möhkəmləndirən peşə və sənət adamlarının nə qədər əhəmiyyətli mövqeyə malik olduqlarını dərk edir və dövlətin iqtisadi gücünün inkişafında bu cəhəti ən mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirir.

“Cami-Cəm”də hakimlər, şairlər, fəqihlər və başqaları haqqında da maraqlı fikirlər əks olunmuşdur. Əvhədi maddi nemət istehsalçıların əməyinə xor baxmamağı, onların haqq-saylarını qorumağı vacib şərtlərdən sayır, hakimləri, şəriət məhkəməsinin işçilərini ədalətli olmağa çağırır. Ona görə də poemada sadə peşə adamlarının haqqını tapdalayan yalançı və rüşvətخور din xadimləri, fırlıdaqçı ruhanilər kəskin tənqid atəşinə tutulur. “Şair öz təbəələrinin əməyinə layiqincə qiymət verməyi, onlarla ədalətli davranmağı feodal hakimlərə tövsiyə edirdi. Ölkənin rifahı onun sakinləri və ilk növbədə, dövlət başçısının fikri-ruhi zənginliyi ilə əlaqədardır” [1, 162].

Əvhədi “tamah quyusundan özünü qoru”, “çoxlu əzaba döz, yaxşılıq elə”, – deyərək fəqihlərə müraciət edərkən ilk növbədə, ədalət prinsiplərini gözləməyi, qanunların aliliyinə əməl etməyi nəzərdə tuturdu. Bu cəhət Əvhədi yaradıcılığında humanist və demokratik ideyaların nə

qədər mütərəqqi və bəşəri səciyyə daşdığını bir daha nümayiş etdirir. Başqa sözlə, Əvhədi "Cami-Cəm"də ayrı-ayrı peşə və sənət adamlarının obrazını yaratmaqla, onların şərəfli əməyini təbliğ etməklə kifayətlənmişdir. O, qabaqcıl dünyagörüşə malik bir sənətkar kimi, maddi nemətləri yaradanların hüquqlarının keşiyində dayanmağı dövlətin və onu idarə edənlərin ən ali vəzifəsi hesab edir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Marağalı Əvhədi peşə və sənət, sadə zəhmət adamları, namuslu əmək və s. kimi məsələlərə kompleks halında yanaşmış, ilk baxışda sadə görünən bu məsələlərin cəmiyyətin idarə olunmasında, dövlət quruculuğunda əhəmiyyətini daha geniş anlamda dərk edərək, "Cami-Cəm"də yüksək sənətkarlıqla əks etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. VI cildə, III cild. Bakı, Elm, 2009, 736 səh.
2. Əvhədi M. Cami-Cəm (farscadan tərcümə edən və izahların müəllifləri: Q.Beqdeli və X.Yusifli). Bakı, Lider, 2004, 288 səh.
3. Gəncəvi N. Yeddi gözəl (tərcümə edən M.Rahim). Bakı, Yazıçı, 1983, 355 səh.
4. Hacıb Y.X. Qudatğu bilig (Azərbaycan dilinə çevirənlər: Kamil Vəliyev, Ramiz Əskər). Bakı, Avrasiya Press, 2006, 440 səh.
5. Azadə R. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər). Bakı, Elm, 1975, 288 səh.
6. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər). Bakı, Ozan, 2008, 696 səh.

A.Aghbaba Issues of profession and crafts in the poem "Jami-jam" by Maraghali Ahvadi

Summary

Didactical moral ideas the glory of the work of unskilled labour takes main place in the poem "Jami-Jam" by Maraghali Ahvadin.

Attitude towards unskilled labour, their role in the reign of society, the growth of the young generation in the spirit of love to labour, Ahvadin's ideas and thought are explained in the article. The author explains all these from the modern perspective and he also notes the poem's significance in the contemporary period (world).

A.Агбаба Вопросы, связанные с профессией и ремеслом в поэме «Джами-Джам» Авхади Марагалы

Резюме

В поэме Авхади Марагалы «Джами-Джам» особое место занимают нравственно-дидактические взгляды, восхваление славного труда людей обычных профессий. В статье анализируются взгляды и идеи Авхади касательно отношений к людям различных профессий, их роли в управлении обществом в воспитании у молодежи любви к труду и т.д. Автор рассматривает все это под призмой современности и отмечает значение производства в современном мире.

AZƏRBAYCANDA KREDİT SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN ROLU

Loqman Abdullayev,

Sumqayıt Dövlət Universitetinin Maliyyə və mühasibat-uçotu kafedrasının müdiri,

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: loqman.2005@mail.ru

UOT: 336.77; 336.77.01

Xülasə. *Azərbaycanda kredit resurslarından istifadədə beynəlxalq təcrübədən istifadənin tədqiqi, bununla bağlı təklif və tövsiyələrin hazırlanması məqalədə əsas yer alıb. Ümumi elmi metodlarla yanaşı, sistemli və müqayisəli təhlil, kredit sisteminin mahiyyəti, rolu və əhəmiyyəti, ondan istifadənin sistemli və məqsədli təşkili, eyni zamanda, konseptual yanaşmaların təmin edilməsinin vacibliyi üzrə ümumiləşdirmələrə əsas metodoloji yanaşmalar kimi baxılmışdır. Məqsəd müasir dövrdə kredit resurslarından istifadənin aktual problemləri və istiqamətləri üzrə tədqiqat materiallarının ümumiləşdirilməsi nəticəsində kredit vəsaitlərindən maksimum səmərəli istifadənin təmin edilməsi üzrə elmi mülahizələr formalaşdırmaq və təkliflər hazırlamaqdır.*

Açar sözlər: *kredit sistemi, girov mexanizmi, kredit münasibətlərinin formalaşmasında beynəlxalq təcrübə, mübadilə münasibətləri, kreditlərdən istifadənin müasir problemləri, kreditlər üzrə beynəlxalq standartlar.*

Key words: *credit system, pledge mechanism, international experience in the formation of credit relations, exchange relations, modern problems of credit usage, international standards for loans.*

Ключевые слова: *кредитная система, механизм залога обеспечения, международный опыт в формировании кредитных отношений, обменные отношения, современные проблемы использования кредитов, международные кредитные стандарты.*

İnsan cəmiyyətinin yarandığı ilk dövrlərdə tədricən formalaşan münasibətlər sistemi sonrakı dövrlərdə yeni baxışların yaranması ilə müşahidə olunur. Sınıf cəmiyyətin yaranması, dövlətlərin formalaşması, zəngin resurslardan istifadə əsasında tələbatların ödənilməsinə yönəldilmiş işlər həmin dövr üzrə mütərəqqi addımların atılmasını tələb edirdi. Tədricən tədavül münasibətləri formalaşır, pul

dövriyyəsi yaranır və bununla da ümumi ekvivalent olacaq mübadilə vasitəsindən istifadə olunma qaydaları meydana gəlirdi. Xüsusən girov əsasında borc vəsaitlərindən istifadə olunma iqtisadi münasibətlərin inkişafına yardımçı olurdu. Belə yanaşmada kredit münasibətləri olaraq, elmə məlum oldu ki, bu əsasda da hər bir dövr üzrə onun inkişaf istiqamətləri müəyyən olunurdu. Burada beynəlxalq təcrübəyə

əsaslanma daha əhəmiyyətli idi.

Mövcud dünya təcrübəsinə əsaslanaraq ölkəmizdə kredit sisteminin inkişafı ilə bağlı hüquqi bazanın təmin olunması və icra mexanizminin formalaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkəmiz dünyada gedən aktiv iqtisadi fəaliyyət sahələrinə uyğun istiqamətlənməni prioritet məqsəd olaraq müəyyən etmişdir. Xüsusən beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq müxtəlif ölkələrdə olan mövcud iqtisadi inkişaf göstəriciləri ölkəmizdə məlum resursların aşkar edilərək istifadə olunması prosesini sürətləndirir. Təbii ki, tənəzzül dövrünün uğursuzluqlarından sonra qısa vaxt ərzində yüksək göstəricilərin əldə olunması müəyyən çətinliklərlə qarşılanır. Lakin ölkəmizdə aparılan iqtisadi tədbirlər və islahatlar tez bir vaxtda köklü dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Elmə məlumdur ki, iqtisadi sistemdə mövcud iqtisadi şəraitə uyğun olaraq hüdudsuz tələbatların ödənilməsi fərqli iqtisadi yanaşmaların çevikliyi tələb edir. Bu zaman xüsusi əhəmiyyətə malik olacaq maliyyə resurslarının əldə edilməsi məqsədyönlü fəaliyyətin sürətlənməsinə təkan vermiş olur. Cəmiyyətin tarixi inkişafına diqqət yetirdikdə məlum olur ki, ilk dövrlər icma cəmiyyətinin yaranması tədricən yeni sinfi cəmiyyət olan dövlətlərin formalaşmasını və inkişaf etməsini təmin edirdi. İnsanlar daha təminatlı iqtisadi şəraitdə yaşamaq üçün mövcud imkanlara uyğun fəaliyyət qaydalarını və istiqamətləri müəyyən edirdilər. Xüsusən mübadilə münasibətlərinin inkişafı əsasında pulun formalaşması yeni bir tarixi iqtisadi kateqoriya olan kredit fəaliyyətinin yaranmasına səbəb oldu. Burada maliyyə imkanlarının artırılmasına yönəldilmiş tədbirlər daha əhəmiyyətli hal olaraq qəbul edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, məlum olan hər hansı iqtisadi termin, iqtisadi anlayış və ya müddəa elmi-nəzəri baxışlara əsaslanaraq şərh edilir. Bu baxımdan kreditləşmənin aparılmasında mühüm mexanizmlərin təhlili xüsusilə əhəmiyyətlidir. Ümumən “mexanizm” sözü qədim yunan sözü “mechane” olmaqla, əvvəllər texnoloji sahədə hərəkət istiqamətlərinin bir sistemdə cəmləşməsini nəzərdə tuturdu. İqtisadi sahədə mexanizm olaraq yanaşma həmin sahə ilə əlaqədar sistemli yanaşmanı müəyyən edir. Elmi-nəzəri əsaslar üzrə kredit mexanizminin inkişaf dövrünə diqqət

yetirsək məlum olur ki, b.e.ə. XX-XVI əsrlərdə bu sahədə fəaliyyət formalaşmışdır. Qədim Babilstanda girovqoyma münasibətləri yaranmışdır. Sonralar b.e.ə. II əsrdə Mesopotomiyada ilk bank sahibləri fəaliyyət göstərirdilər və onlar tərəfindən təminatlı ssudalar veririlirdi. Qədim Romanın inkişafında təqdim olunan girova uyğun olaraq kredit vəsaitlərinin verilməsi üstünlük təşkil edirdi. Burada artıq əmlakın girov qoyulması münasibətləri formalaşmışdır. Borclu tərəf vaxtında borcu ödədiyi halda əmlak ona qaytarılırdı. Bununla da Roma tarixində girovun tipləri daşınan və daşınmaz əmlak olaraq müəyyən olunurdu. Artıq Romada, qədim Misirdə girov qoyulmuş əmlak kredit ödənilənədək borclu tərəfdə olurdu. Yalnız kreditin tam ödənişindən asılı olaraq əmlak sahibi yenidən müəyyən olunurdu. Bu isə **ipoteka** (yunan sözü olan “hypotheca”) adlanan yeni girovqoyma növünün yaranmasına səbəb oldu. Qədim Çində b.e.ə. I minilliyin ortalarında iqtisadi sahədə köklü dəyişikliklər və yeni yanaşmalar formalaşmağa başladı. Əmtəə-pul münasibətlərinin sürətli inkişafı əsasında qədim Çində çoxlu maliyyə resurslarına malik ticarət adamları adlanan təbəqə formalaşdı. B.e.ə. IV əsrdə Çində borc sahibinin mülkiyyət üzərində şəxsi məsuliyyətini müəyyən edəcək normativ qaydada dəyişiklik edildi və təminat mexanizminin fəaliyyətini qanuniləşdirən hüquqi baza formalaşdı. Orta əsrlərdə İngiltərədə girov qoyulması zamanı yaranan münasibətlərlə əlaqədar ilk normativ-hüquqi sənədlər və aktlar təsdiq olunmuşdur. 1285-ci ildə qəbul edilmiş qanun əsasında İngiltərədə ailə mülkiyyətinə aid olan əmlakların girov qoyulması qadağan olunmuşdur. Lakin borc öhdəlikləri üzrə ödənişlərin təmin olunmasına əsaslanan problemlərin artması nəticəsində girov qoyulacaq obyektlərlə və ümumilikdə təminat münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində fərqli hüquqi dəyişikliklər edilmişdir. Rusiyada XVIII əsrin əvvəlində qəbul olunmuş normativ-hüquqi sənədlər girov saxlayan tərəfin xeyrinə qəbul olunurdu. 1737-ci ildə kreditlər üzrə təminat qaydaları dəyişdirildi. 1744-cü ildə Rusiyada ölkə üzrə girov saxlayanların tələblərinə əsasən, girovun satışının aparılması ləğv edildi və 1800-cü ildə müfəlis olunma haqqında qanun qəbul olundu (1).

Dünya ölkələrinin kredit münasibətlərinə əsaslanacaq təcrübələrinə baxdıqda müəyyən edilir ki, rəqabət mühitinə uyğun olaraq səmərəli fəaliyyət göstərmək, məhz maliyyə resurslarından düzgün istifadə olunma əsasında mümkündür. Maliyyə resursları hər zaman sonsuz olaraq mövcud olmur. Lakin onun bölgüsü əsasında məqsədyönlü biznes mühitini formalaşdırmaq mümkündür. Fəaliyyət göstərən müxtəlif biznes subyektləri struktur olaraq fəaliyyət sahəsini genişləndirmək məqsədi ilə kreditin əldə olunmasında maraqlıdır. Bu əsasda tərtib olunan biznes planları kredit əldə etmək üçün əsaslandırılmış qaydada kredit verəcək quruma təqdim olunur. Təbii ki, burada cəlb olunan vəsaitin istifadəsi və qaytarılmasını əsaslandıracaq müddəalar biznes strukturu tərəfindən göstərilməlidir. Krediti təqdim edəcək tərəf həm vəsaitinin məqsədyönlü istifadəsini, həm də onun girov olaraq mənbəyinin dəqiq müəyyən edilməsini tələb edir. Kreditlərin verilməsində onların təminat mexanizminə uyğunlaşması beynəlxalq miqyasda ölkələr üçün qəbul olunmuş **BASEL** standartlarına əsaslanır. 1974-cü ildə bank nəzarəti üzrə **BASEL** Komitəsi yaradılmışdır. Bura Belçika, Kanada, Fransa, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Lüksemburq, Hollandiya, İspaniya, İsveç, İsveçrə və İngiltərənin mərkəzi bankları daxildir. Komitənin təsis olunmasında əsas məqsəd bank və bank nəzarəti strukturlarına vəzifələrinin icrasını təmin edəcək metodiki məlumatların və tövsiyələrin hazırlanmasıdır. 2004-cü ildən **BASEL II** standartı qəbul edilmiş və biznes istiqamətində, xüsusən kiçik və orta sahibkarlıqda kreditlərin verilməsi buna əsaslanaraq həyata keçirilir. Mövcud standartda ən az miqdarda olacaq kapitalla aid tələblər təkmilləşdirilmiş və maliyyə vəziyyəti haqqında məlumatların şərhini göstərmişdir. Burada məqsəd maliyyə sabitliyini qorumaq, müxtəlif formada olacaq risk səviyyəsini dəqiq təyin etmək və ən təhlükəli məqamda mükəmməl idarəetməni yerinə yetirməkdən ibarətdir. **BASEL** standartına əsaslanıqda banklar məcburən riskin təhlilini ön plana çəkirlər. Yalnız bundan sonra maliyyələşmənin təmin olunması üzərində mövcud qərarlar verilir. Hazırda beynəlxalq təcrübədə əsasən, iri müəssisələr **BASEL** standartlarına

uyğun dərəcə alırlar və onların kreditləşməsi daha tez həyata keçirilir.

Azərbaycan beynəlxalq şəraitdə formalaşan kreditləşmə mexanizminin ölkəmizdə tətbiq edilməsində maraqlı bir dövlətdir. Bu gün ölkədə kredit sisteminin formalaşması bütün sahələrdə iqtisadi fəallığın artmasına zəmin yaratmışdır. Lakin kreditlərin verilməsi iqtisadi fəallığı artırsa da, kredit verən təşkilatlar həmin kreditlər üzrə risk dərəcələrinin yüksəldilməsinə maraqlıdılar. Dünya praktikasında kreditlərin verilmə şərtləri və təminat mexanizmlərinin formalaşma istiqamətləri həmin ölkələrin müəyyən etdikləri qanunlara uyğun yerinə yetirilir. Azərbaycanda iqtisadi inkişafın və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi hər bir sahədə səmərəli fəaliyyətlə bağlıdır. Kredit münasibətlərinin yeni daha üstün əsaslarda formalaşması, fərqli sahələrin kredit vəsaiti ilə təmin olunması davamlı olaraq təminat mexanizminin inkişafına əsaslanmalıdır, amma uzun illər iqtisadi əlaqələrin formalaşaraq istiqamətlənməsi inzibati idarəetmə üsuluna əsaslanmışdır.

Müasir dövrdə ölkədə iqtisadi əməkdaşlıq və fəaliyyət istiqamətləri bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə və dünyada qəbul edilmiş inkişaf modellərinə uyğun formalaşdırılır. Bu qaydalar həmçinin kredit münasibətlərinin də tətbiqində öz əksini tapmışdır. Artıq kreditlərdən istifadə qaydaları hər zaman yeniləşən növlərin tətbiqi, öhdəlik olaraq kreditlərdən istifadə edən tərəflərin daha müasir qaydalara uyğun sistemli yanaşmaları bu sahədə nəzəri, metodoloji və praktiki istiqamətlərin fəaliyyət bağlılığını tələb edir. Təbii ki, kredit təşkilatları kreditlərin verilməsində ilk olaraq öhdəlik götürən tərəfin imkanlarını müəyyən etməkdə maraqlıdır. Eyni zamanda, kredit təşkilatlarının gəlirləri bilavasitə kredit faizlərinə əsasən formalaşır. Bank olmayan kredit təşkilatları müxtəlif hallarda biznes layihələrinə qoşularaq kreditlərin verilməsində əldə ediləcək faizlərdən başqa, ümumi layihə gəlirlərindən də vəsait əldə edə bilər. Lakin hər bir halda kredit təşkilatlarının əsas strateji hədəfi vəsaitlərin vaxtında qaytarılması və faizlər üzrə gəlirlərin əldə edilməsinə nail olmaqdır. Bu sahədə bir sıra problemlərin olması verilən kreditlər üzrə təminat mexanizminin formalaşması zərurətini yaradır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsinə diqqət yetirdikdə maraqlı forma və yanaşmaların şahidi olur. Burada girov mexanizminin formalaşması müntəzəm olaraq daha səmərəli olacaq şərtlərlə tətbiq edilir. Kredit vəsaitindən istifadə edəcək tərəf hər bir halda malik olduğu əmlakın girov qoyulmasını təklif edir. Lakin kredit təşkilatı təqdim etdiyi kredit məbləğinə uyğun daha qiymətli girov qoyulmanı tələb edir. Burada artıq girovun qiymətləndirilməsində norma və real qiymət mexanizminin tətbiq edilməsi işinə xüsusi diqqət yetirilir. Dünya təcrübəsində maraqlı məqamlardan biri də daşınmaz əmlakla yanaşı, digər daşınar və qeyri-maddi aktivlərin girov qoyulmasından geniş istifadə edilməsidir. İnkişaf etmiş ölkələrin və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin kredit münasibətlərinə diqqət yetirdikdə, onlarda xüsusən ipoteka kreditlərinin verilməsində dövlətin dəstəyi yüksəkdir. Həmçinin kreditlər üzrə zəmanətlərin verilməsi həmin ölkələrdə yalnız özəl qurumlar tərəfindən həyata keçirilmir. Burada kreditlər üzrə zəmanətin təmin edilməsini həmin ölkələrdə fəaliyyət göstərən dövlət qurumları yerinə yetirir. Kreditlərin verilməsində girov təminatının formalaşması, onların vaxtında qaytarıla bilmə imkanlarının öyrənilməsi Azərbaycanda bank və bank olmayan kredit təşkilatlarının əsas problemlərindəndir. Kredit vəsaitlərinin verilməsini əks etdirəcək məlumatlardan da aydın olur ki, 2014-2015-ci illərlə müqayisədə 2016-2017-ci illərdə kredit verilməsində azalma müşahidə olunmuşdur. 2014-cü ildə 18542,6 milyon manat, 2015-ci ildə 21730,4 manat kredit verildiyi halda, 2016-cı ildə 16444,6 milyon manat və 2017-ci ildə ölkə üzrə kredit təşkilatları tərəfindən 11757,8 milyon manat kredit verilmişdir (8). Səbəblərin araşdırılması və kreditlərdən istifadə etmə imkanlarının artırılması mühüm vəzifə olaraq qarşıda durmalıdır. Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, kreditlər üzrə problemlə kreditlərin çoxluq təşkil etməsi girov mexanizmində qiymətləndirmənin daha səmərəli tətbiqini tələb edir. Eyni zamanda, kredit alınmasında maraqların artırılmasına dövlət dəstəyi də təkmilləşdirilməlidir. Girov tərkibi olaraq ölkədə kredit təşkilatları əsasən, daşınmaz əmlaka üstünlük verirlər. Yalnız istehlak kreditlərində alınan əşya girov olaraq şərti qaydada qəbul edilir. Bu sahədə

dünya təcrübəsi əsasında ölkəmizdə kredit təşkilatları tərəfindən işlərin görülməsi vacibdir.

Kreditləşmə sistemində girov mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı "Girov haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu 15 iyul 1994-cü ildə qəbul edilmişdir. Bu Qanundan sonra ölkəmizdə girov tərkibinin daha da təkmilləşdirilməsi zərurəti yarandı və girov predmetinin müəyyən edilməsi baxımından iki mühüm Qanun qəbul edildi. Daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında 29 iyun 2004-cü ildə və Daşınar əmlakın yüklülüyü haqqında 2 may 2017-ci ildə, Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində Mərkəzi Bank haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu 10 dekabr 2004-cü ildə qəbul olunmuşdur. Ölkədə kredit verən təşkilatların fəaliyyətini genişləndirmək və bu sahədə görülməli işlərin təmin edilməsi baxımından Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu 25 dekabr 2009-cu ildə qəbul olundu. Bununla da ölkəmizdə kreditləşmə sisteminin formalaşmasına və inkişaf etdirilməsinə hüquqi zəmin yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov R., İsmayılova G., Bayramov F. Azərbaycanda ipoteka sistemi. Real vəziyyətin təhlili və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Bakı, 2013.
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 10 dekabr 2004, № 802-IIQ. (17 aprel 2007, 9 oktyabr 2007, 6 noyabr 2007, 26 may 2009, 19 iyun 2009 və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul edilmiş dəyişikliklər və əlavələrlə).
3. İpoteka haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 15 aprel 2005, №883-VO.
4. Daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 29 iyun 2004, № 713-IIQ.
5. Daşınar əmlakın yüklülüyü haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2 may 2017, № 667-VO.
6. Girov haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 15 iyul 1994, № 852.
7. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 25 dekabr

2009.

8. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının illik hesabatları.

9. Bank sektorunun icmal göstəriciləri. Bakı, 2018.

10. Якобсон В.А. Хрестоматия по истории древнего Востока: учебное пособие – М., 1980, Т.1. с.152-177.

L.Abdullayev

The role of international experience in the development of the credit system in Azerbaijan

Summary

The goal – is to study the use of international experience in the use of credit resources in modern times, and to prepare proposals and recommendations on them.

Methodology of the research - along with common scientific methods, systematic and comparative analysis, the essence, role and importance of the credit system, systematic and purposeful organization of its use and the importance of providing conceptual approaches in this regard was summarized as basic methodological approaches.

The results of the research -to formulate and propose scientific considerations to ensure maximum use of credit resources as a result of summarizing research materials on topical issues

and trends in the resources in modern times.

Л.Абдуллаев

Роль международного опыта в развитии кредитной системы в Азербайджане

Резюме

Цель статьи заключается в изучении использования международного опыта в использовании кредитных ресурсов в современных условиях, в подготовке предложений и рекомендаций.

Методологические исследования–как основные методологические подходы наряду с общими научными методами, а также рассмотрены системный и сравнительный анализ, сущность, роль и значение кредитной системы, системная и целевая организация, ее использования, связанные с этим, обобщения о важности обеспечения концептуальных подходов.

Итог исследования – сформировать научные выводы и подготовить предложения по максимально эффективному использованию кредитных ресурсов в современных условиях на основе обобщения исследовательских материалов, актуальных проблем и направлений использования кредитных ресурсов в современных условиях.

İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN REALLAŞDIRILMASINDA PUL-KREDİT SİSTEMİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Aynurə Yəhyayeva,

Sumqayıt Dövlət Universitetinin Maliyyə və mühasibat-uçotu kafedrasının müəllimi, iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: ilqarosmanov1975@mail.ru

UOT: 338; 658

Xülasə. *Məqalədə ölkəmizdə investisiya siyasətinin reallaşdırılması vasitələrindən biri kimi bu sahədə pul-kredit sisteminin rolu və onun müqayisəli, inkişaf dinamikası, sistemli təhlili metodologiyasından bəhs edilir. Nəticədə pul-kredit sisteminin tətbiqi mexanizmi vasitəsi ilə investisiya siyasətinin reallaşdırılması tədbirləri sistemləşdirilmişdir.*

Açar sözlər: *investisiya, maliyyə, pul-kredit, bank, inflyasiya, qiymətli kağızlar, kapital axını.*

Key words: *investment, finance, monetary, bank, inflation, securities, capital flow.*

Ключевые слова: *инвестиции, финансы, денежно-кредитный, банк, инфляция, ценные бумаги, поток капитала.*

Dünya iqtisadiyyatında baş verən global maliyyə böhranı şəraitində beynəlxalq bazarda ixtisaslaşma güclənir, innovasiyalara söykənən və yüksək əlavə dəyər yaradan elmtutumlu iqtisadiyyat modelinə üstünlük verilir. Bu isə global və regional səviyyədə rəqabətin kəskin artmasına səbəb olur. Belə bir şəraitdə hər bir ölkə qarşısında yüksək rəqabətqabiliyyətliliyə, məhsuldarlığa, səmərəliliyə malik dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafın formalaşdırılması kimi vəzifələr dayanmalıdır. Bu vəzifələr iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsini, elmtutumlu iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını, makroiqtisadi sabitliyin qorunmasını, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasını, qabaqcıl texnologiyaların və təcrübənin tətbiqini, insan kapitalının inkişaf etdirilməsini, xarici investisiyaların təşviqini nəzərdə tutur. Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin

olunmasında pul-kredit sistemini təkmilləşdirməklə, investisiya siyasətinin reallaşdırılması istiqamətində məqsədyönlü islahatlar aparılması mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Odur ki, bu problemin nəzəri və praktiki cəhətdən araşdırılması aktual məsələlərdən biridir.

Pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətləri

Pul-kredit siyasətinin əsas öhdəliklərindən biri iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını və davamlılığını təmin etməkdir. Dövlətin investisiya siyasətinin reallaşdırılmasında pul-kredit sisteminin xüsusi rolu vardır. Ölkədə pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı labüd olaraq inflyasiyaya qarşı mübarizə ilə iqtisadi artımın stimullaşdırılması problemi arasında obyektiv ziddiyyət yaranır. Bu baxımdan pul-kredit siyasəti dövlətin investisiya siyasəti ilə əlaqələndirilməli, vergi tənzimləmə sistemi ilə tamamlanmalıdır.

Global maliyyə böhranı şəraitində pul-kredit

siyasətinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Məzənnə sabitliyi.
2. İxracın stimullaşdırılması.
3. İnflyasiyanın qarşısının alınması, aşağı təkrəqəmli inflyasiya səviyyəsinin qorunması.
4. Əlverişli investisiya mühitinin yaradılması.
5. Tədiyə balansının tarazlığının qorunub saxlanılması.
6. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi [1, səh.175].

Pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi əlverişli investisiya mühitinin yaradılması əsas prioritetlərdəndir. Investisiya sahəsində iqtisadi artım çevik pul siyasəti ilə dəstəklənməli, bunun üçün Mərkəzi Bank risklərin minimallaşdırılmasını, bank sektorunda maliyyə dayanıqlığının qorunmasını təmin etməlidir. Bank sektorunun maliyyə dərinliyinin artırılması və onun investisiya fəaliyyətində daha effektiv iştirakının stimullaşdırılması istiqamətində də fəaliyyət gücləndirilməlidir.

Ölkənin investisiya potensialının artırılmasında bank sisteminin rolunun yüksəldilməsi olduqca vacibdir. Bu istiqamətdə bank sisteminin fəallığının təmin olunması ilə bağlı imkanların aşkara çıxarılması, ölkədə əlverişli siyasi və iqtisadi şəraitin yaradılması mühüm rol oynayır, eləcə də bankların özlərinin də xüsusiyyətləri az əhəmiyyət kəsb etmir. Qeyd edək ki, son illər respublikamızda bank sisteminin pul yaratma qabiliyyətini ifadə edən pul multiplikatorunun səviyyəsində artıb-azalmalar müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2016-cı il ərzində geniş pul kütləsi (M3) 1,9% azalaraq 20889,6 mln manat olmuşdur. 2017-ci il ərzində isə pul kütləsi (M3)

9,01% artaraq 22772,1 mln manat təşkil etmişdir. M3 pul aqreqatının ÜDM-ə nisbəti 2015-ci ildə 39,2% təşkil etdiyi halda, 2016 və 2017-ci illərdə azalaraq 34,6% və 32,7% təşkil etmişdir.

2016-cı ildə M3 pul aqreqatının azalması əsasən, xalis daxili aktivlərin azalması hesabına baş vermişdir. Xalis xarici aktivlər isə yenedənqiymətləndirmə nəticəsində manat ifadəsində artmış və pul kütləsinə müsbət təsir etmişdir. Investisiya fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında pul aqreqatlarının mühüm rol oynadığını nəzərə alsaq, bu sahədə dövlət siyasəti də təkmilləşdirilməlidir. Deməli, investisiya layihələrində yaxından iştirak edən bankların kapital bazası beynəlxalq, dünya standartlarına cavab verməlidir, çünki yalnız iri banklar istehsal investisiya yatırmaq istiqamətində vəsaitlərinin əksər hissəsini onların təsərrüfat döviyyəsiindən çıxarılmasına tab gətirə bilər.

Bank kreditləşdirilməsi pul-kredit siyasəti vasitələrindən biri kimi

Investisiya kreditləşdirilməsi pul-kredit siyasəti vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Məlumdur ki, investisiya kreditləşdirilməsi əsasən, orta və uzunmüddətli olur və borcalan üçün kreditə görə faiz dərəcəsinin səviyyəsi müstəsna rol oynayır. Uzunmüddətli bank kreditləşdirilməsinin obyektləri müəssisə və təşkilatların tikintiləri, eləcə də vətəndaşların özlərinə məxsus mənzil tikintiləri, istehsal və sosial sferaya aid obyektlər tikintisi, mövcud obyektlərin yenedən qurulması, genişləndirilməsi, avadanlıq, texniki və nəqliyyat vasitələri, elmi-texniki məhsullar, intellektual dəyərlər, eyni zamanda, digər mülkiyyət obyektlərinin yaradılması ola bilər. Kommersiya banklarını uzunmüddətli kreditlərin verilməsinə

Cədvəl 1.

İqtisadiyyata kredit qoyuluşları (ilin axırına mln manat) [3]

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2017

	2013	2014	2015	2016	2017
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları	15422,9	18542,6	21730,4	16444,6	11757,8
Onlardan: qısamüddətli	3335,4	3931,4	5297,3	3478,0	2101,3
yekuna görə faizlə	21,6	21,2	24,4	21,1	17,9
uzunmüddətli	12087,5	14611,2	16433,1	12966,6	9656,5
yekuna görə faizlə	78,4	78,8	75,6	78,9	82,1
vaxtı keçmiş borclar	792,8	976,3	1508,6	1472,6	1626,7

cəlb etməyin əsas şərtlərindən biri, borcların sığorta şirkətləri, pensiya fondları və başqa qeyri-dövlət şirkətlərinin bu əməliyyata cəlb edilməsi vasitəsi ilə ola bilər. Bu halda ən önəmli məsələ uzunmüddətli kreditlər üzrə faiz dərəcələrini aşağı salmaqdan ibarətdir. Uzunmüddətli kreditlərin alınmasını müştəri üçün əlverişli etmək məqsədi ilə güzəştli qiymətlərlə istiqrazların buraxılışı məqsəduyğun hesab edilir. Belə olduqda borcalan uzunmüddətli ssudanı bir neçə ildən sonra istiqrazların reallaşdırılmasından daxilolmalar hesabına qaytara bilər.

Cədvəl 1-in məlumatlarından da göründüyü kimi, investisiyalaşdırma məqsədi ilə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmində son illər uzunmüddətli kredit qoyuluşları üstünlük təşkil edir. Belə ki, 2017-ci ilə nəzər saldıqda görürük ki, iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının 17,9%-i (2101,3 mln man) qısamüddətli, 82,1%-i (9656,5 mln man) isə uzunmüddətli. Son 2 il ərzində həm uzunmüddətli, həm də qısamüddətli kredit qoyuluşlarının həcmində azalma müşahidə olunmuşdur.

Uzunmüddətli kreditlərin artmasına passivlərin struktur xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə mane olur: banklarda şəxsi vəsaitlər azlıq təşkil edir, cəlb olunan vəsaitlər qısamüddətli. Faiz dərəcələri ilə verilən borcların riski arasında ziddiyyətlər vəziyyəti bir qədər də kəskinləşdirə bilər. Dünya təcrübəsində uzunmüddətli kreditlər daha etibarlı hesab olunur və onlara görə faiz dərəcələri aşağıdır. Buna baxmayaraq, bu gün respublikamızda uzunmüddətli kreditlər daha riskli hesab olunur və onlara verilən faiz dərəcələri müəssisələrin maliyyə imkanlarının məhdudluğu baxımından çox aşağıdır.

Qeyri-sabit, iqtisadi-siyasi şəraitdə banklar tərəfindən həyata keçirilən investisiya siyasəti aşağıdakı xüsusiyyətlərlə müşahidə olunur:

- *siyasi risklərin yüksək səviyyədə olması;*
- *dövlət qiymətli kağızlarına kapital qoyuluşlarının gəlirlik səviyyəsinin yüksək olması;*
- *korporativ qiymətli kağızlar bazarının zəif inkişaf etməsi və ya inkişaf etməməsi;*
- *fond bazarının inkişaf etməməsi səbəbindən kreditin, banklarda investisiya aktivlərinin ciddi çatışmazlığı şəraitində innovasiya-investisiya layihələrinə kommersiya bankları tərəfindən bir kömək, yardım formasına çevrilməsi;*

– *investisiya fəaliyyətində risk probleminin ciddi əhəmiyyət kəsb etməsi.*

İnvestisiya kreditinin müqabilində qoyulan girova qarşı likvidlik tələbini irəli sürən innovasiya-investisiya layihələrini kreditləşdirən banklar üçün kredit riskinin minimuma endirilməsi əlverişli və rahat yollardan biridir.

Müəssisələr üçün bu imkan böhrandan çıxış yollarından olsa da, maliyyə vəziyyətinin acınacaqlı olması onlara kredit verilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır.

İstehsalın investisiyalaşdırılmasına maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunması perspektivlərini araşdıran alimlərin fikrincə, keçid iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə-sənaye qruplarının yaradılması həm makroiqtisadi sabitləşmə prosesinə və iqtisadi artım üçün potensialın formalaşmasına, həm də bank sisteminin özünün dayanıqlığının yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir [4, səh. 43].

Əksər şirkətlər açıq bazardan istifadə etməklə vəsait toplayırlar. Qiymətli kağızların açıq (kütləvi) yerləşdirilməsi, təklif olunması – bazarda özünü təsdiqləmiş, uğurlu fəaliyyət göstərən, kapitalın iri şirkətlər üçün xarakterik cəlb olunma üsuludur. Adətən, kütləvi şəkildə yerləşdirmə korporasiyaların gücünün artırılması, məhsul və xidmətlərin çeşidinin genişləndirilməsi, dövrüyəsinin artırılması, əməliyyatların coğrafi miqyasının genişləndirilməsi və s. məqsədi ilə həyata keçirilir. Korporasiyanın qiymətli kağızları kütləvi şəkildə yerləşdirməsi olduqca mürəkkəb və bahalı prosesdir. Bu prosesi həyata keçirməzdən əvvəl korporasiya prosesin məqsədlərini, dəyərini və nəticəsini əvvəlcədən görə bilməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu sahədə dəqiq fəaliyyət alqoritmi mövcuddur və burada mühüm cəhət – kredit təminatıdır. Müştərilərə borc verilməsi ilə bağlı aparılan danışıqlar zamanı müzakirə olunan əsas məsələ təminatın həcmi və keyfiyyətidir. Bu, borcun verilməsi zamanı bank sahibinin qərar qəbulu prosesində həlledici cəhətidir.

Borc vəsaitlərinin qorunma obyektini kimi aşağıdakılar ola bilər: girov, kredit riskinin sığortalanması, zəminlik, təminat. Borcalan borc müqaviləsinin möhkəmlənməsi üçün müxtəlif formalardan istifadə edir. Kreditlərin ən geniş yayılmış qorunma növləri – torpaq, bina, borcalanın digər növ daşınmaz əmlakı, əmtəə-material ehtiyatları, qiymətli kağızlar və s. ola bilər.

Cədvəl 2.

İnvestisiya kreditlərinin əsas təminat əlamətləri [5, səh.153]

Əsas təminat əlamətləri	Əlamətlərin qiymətləndirilməsi
1. Təminat ölçüsü	Bu ölçü böyük olduqca, qərarın müsbət həlli ehtimalı artır.
2. Təminatın likvidliyi	– mülkiyyətin spesifikliyinin qiymətləndirilməsi; – mülkiyyətin ləğvedilmə müddətinin qiymətləndirilməsi; – likvidlərin təsnifatı.
3. Təminatın mövcudolma müddəti	– mülkiyyətin, əmlakın mövcudolma müddəti kreditin müddətindən çox olmalıdır; – mövcudolma müddətinə görə likvidlərin təsnifləşdirilməsi.
4. Təminatın hüquqi cəhətdən əsaslandırılması	– hüquqların reallaşmasının sadəliyi və etibarlılığı; – təminatın təşkil edilməsi; – biznes-planın hazırlanması (olması).

İlkin inkişaf mərhələsində olan şirkətlər üçün vençur kapitalı daha əlverişlidir. Belə növ kapital yeni biznes fəaliyyətinin səhmlər və yaxud qiymətli kağızlarla maliyyələşdirilməsidir. Bu, yeni biznesə qoyulmuş pullar olub, bəzən borc öhdəlikləri çox vaxt da adi səhmlər formasında olur. Borc öhdəlikləri onların buraxılışı qeydiyyata alınmayanadək satıla bilməz, bir neçə il onlar likvidli olurlar. İnvestorlar ümid edirlər ki, firma bir neçə ildən sonra tam formalaşaraq inkişaf edəcək və artıq açıq bazarda öz şəxsi səhmlərini satacaqdır. Öz növbəsində, vençur kapital sahibləri səhmləri onların gəlirlərindən bir neçə dəfə artıq qiymətə satacaqlarına ümid bəsləyirlər. Bu, bir variantdır. Təəssüf ki, digər variant da vardır. Yeni firmanın formalaşması ilə bağlı yüksək risklər mövcuddur, ona görə investorların qoyduqları vəsaitləri itirmə ehtimalı böyükdür. Beləliklə, investor bütün pullarını itirə bilər, lakin belə bir ehtimal var ki, onların dəyəri 10, hətta 50 dəfə arta bilər. Vençur kapital sahibinin bütün investisiyalar üzrə gəliri uğurlu kapital qoyuluşuna qarşı olduqca həssasdır, yəni bu fəaliyyətin müvəffəqiyyətindən asılıdır.

Kapital axını öz məzmununa görə dünya iqtisadiyyatında unikal hadisədir. Əksər xarici mütəxəssislər bu problemə müxtəlif cür yanaşırlar. Ən geniş yayılmış yanaşma isə belədir ki, kapital axını kifayət qədər böyük həcmdə qısamüddətli borc kapitalının sürətlə bir ölkədən digərinə yerdəyişməsidir. Ölkələrin fond bazarları və dünya fond bazarı arasında qarşılıqlı

asılılığın artması kapitalın axını riskini artırır, miqyasını genişləndirir və ölkənin maliyyə vəziyyətinə güclü təsir göstərir. Ona görə də Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və digər maliyyə təşkilatları bu problemin tədqiqinə böyük maraq göstərirlər. Kapitalın sürətlə yerdəyişməsi kapital axınının əsas əlaməti kimi xarici investorların səlahiyyətində olan maliyyə aktivlərinin (səhmlərin, istiqrazların) kütləvi şəkildə onlara satılması, həmçinin yerli banklardakı hesablardan vəsaitlərin kütləvi şəkildə götürülərək daha güclü valyutaya mübadiləsi mühüm rol oynayır. Maliyyə aktivlərinin leqal şəkildə satılması fond bazarının kifayət dərəcədə inkişafını tələb edir. Ona görə də bəzən fond bazarının formalaşması prosesində bu yolla kapital axını baş verməyə bilər. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1997-ci ildə Şərqi-Asiya ölkələrində fond bazarlarında baş verən böhran bəzi ölkələrin fond bazarlarına öz mənfi təsirini göstərərək həmin bazarlarda maliyyə aktivlərinin kütləvi leqal satışına səbəb oldu. Dünya fond bazarının elastikliyi bir sıra hallarda həmin prosesin qarşısını alaraq, belə təsirlə üzləşən ölkələrin fond bazarlarından xarici valyutanın axınını dayandıra bilər [6, səh.15].

Kapital axınının baş verdiyi ölkələr üçün ümumi oxşar əlamət axının miqyasının böyüklüyü və nəticədə ölkənin maliyyə-investisiya potensialının azalması, eyni zamanda, onun xarici valyutadan gələn gəlirləri itirməsidir. Kapitalın sürətlə yerdəyişməsinin əsas motivi, səbəbi

kommersiya məqsədli olmayıb, kapitalın daha təhlükəsiz yerdə saxlanması və əlverişli istifadə şəraitinin təmin olunması tələbindən irəli gəlir.

Kapital axınından fərqli olaraq, kapital ixracı rezidentlərin şəxsi və dövlət kapitalının rəsmi və qanuni qeydiyyatdan keçmiş müstəqim və portfel investisiyalarla aparılan əməliyyatlar şəklində məqsədyönlü ixracı kimi başa düşülür. Bundan başqa, ixrac olunan kapitalın strukturuna daxil olmayan əmlak əldə etmək, dövlət kreditlərinin verilməsi, qeyri-rezidentlərə maliyyə kreditlərinin lisenziyalaşdırılması, tədiyələrin (ödəmələrin) vaxtının uzadılması üçün ticarət kreditlərinin lisenziyalaşdırılması, rezidentlərin xarici valyutalarının toplanılması, açılmış hesablardakı qalıqların dəyişdirilməsi şəklində investisiya yatırımları daxildir. Kapital ixracının başlıca əlamətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, maliyyə resurslarının ixracı üzrə əməliyyatlar onların maliyyə aktivlərinin artmasına səbəb olur. Kapital axını nəticəsində isə əksinə, bu vəsaitlərin yönəldiyi ölkələrin maliyyə potensialı artır. Kapital axınının səbəbləri və motivləri müxtəlif ola bilər və keçid iqtisadiyyatının bazis əsası, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin valyuta-maliyyə alətlərinin spesifikasiyası, bazar subyektlərinin, investorların davranış psixologiyası, dövlətin həyata keçirdiyi siyasətə onların inamı, eləcə də ölkənin milli valyutasının stabilinə inamları ilə əlaqədardır.

Müasir cəmiyyətdə baş verən sürətli transformasiya və qlobal xarakterli dəyişikliklər istehlak qiymətlərinin yüksək artım tempi ilə və uyğun olaraq yığım kapitalının dəyərdən düşməsi ilə müşahidə edilir. Belə vəziyyət istər-istəməz ölkənin maliyyə-kredit sistemə və milli valyutasına qarşı əhalidə inamsızlıq yaradır. Siyasi və iqtisadi risklərin artması bazar iqtisadiyyatıyönlü islahatlardan uzaqlaşmaq, kənara çəkilmək, onlara qarşı bir ümitsizlik hissi doğursa da, geriyə, köhnə sistemə qayıtmağın mümkünsüzlüyü islahatlar mexanizmində ciddi təkmilləşmələr, düzəlişlər edilməsini tələb edir, zəruriləşdirir. Belə risklərin təsiri altında iqtisadi sistemdə hökm sürən qeyri-sabitlik iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların ilbəl azalmasına səbəb olur. Ona görə də dövlət tərəfindən səmərəli investisiya siyasəti həyata keçirilməli və bu fəaliyyət sahəsi daim tənzimlənməlidir.

	01.01.2015	01.01.2016	01.01.2017	01.01.2018
M0	10152,5	4775,93	6376,9	7490,3
M1	12830,4	6897,2	8960,3	10544,2
M2	7435,8	8678,3	11546,3	12466,4
M3	21566,4	21286,9	20889,6	22772,1

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev D.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 2010, 428 səh.
2. www.maliyye.gov.az - Maliyyə Nazirliyi.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2017.
4. Кушлина В.И., Волчина Н.А. Государственное регулирование рыночной экономики. М., Экономика, 2000, 735 с.
5. Mikayılova S.M. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının makroiqtisadi problemləri. Bakı, Gənclik, 2009, 400 səh.
6. Zeynalov V.Z. Maliyyə böhranı: tarix, nəzəriyyə və antiböhran siyasət. Bakı, Azərənşr, 2012, 176 səh.

A.Yahyayeva

The role of the monetary-credit system in the implementation of the investment policy

Summary

The article refers to the role of monetary-credit system and its comparative growth dynamics, and the methodology for its systematic analysis as one of the tools for implementation of the investment policy in our country. As a result, the measures for implementation of the investment policy have been systematized through the mechanism for introduction of the monetary-credit system.

A.Яхьяева

Роль денежно-кредитной системы в реализации инвестиционной политики

Резюме

В статье рассматривается роль денежно-кредитной системы в этой области и ее сравнительная динамика развития, систематический анализ методологии как одного из средств реализации инвестиционной политики в нашей стране. В результате были систематизированы меры по реализации инвестиционной политики через механизм денежно-кредитной системы.

ŞƏRAB İSTEHSALI VƏ DÜNYA ŞƏRABÇILIĞININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həlilə Məmmədova,

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
Mehmanxana və restoran biznesi kafedrasının müəllimi,
Üzümçülük və Şərabçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutunun doktorantı
E-mail: info@atmu.edu.az*

UOT: 33

Xülasə. Üzüm şərabları rəngindən, keyfiyyətindən və yetişdirilmə müddətindən, karbon qazının və turşuların miqdarından, istehsal texnologiyasından asılı olaraq müxtəlif qruplarda təsnifatlaşdırılır. Şərab ənənəvi və xüsusi texnologiya ilə istehsala hazırlanır və bir çox dünya ölkələrində istehsal edilir, onun geniş yayıldığı ölkələr sırasında Fransa, İtaliya və İspaniya üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda da şərabçılığın tarixi qədim dövrlərə təsadüf edir. Aparılmış araşdırmalar nəticəsində ölkəmizdə şərabçılığın tarixinin yeddi min il olduğunu təsdiqləyən arxeoloji tapıntılar əldə edilmişdir.

Açar sözlər: üzüm şərabları, şərabın coğrafiyası, Fransada şərabçılıq, İtaliyada şərabçılıq, dünya şərabçılığı, şərabların təsnifatı, şərab istehsalı.

Key words: wines, geography of wine, winemaking in France, winemaking in Italy, winemaking in the world, classification of wines, wine production.

Ключевые слова: виноградные вина, география вина, виноделие во Франции, виноделие в Италии, виноделие в мире, классификация вин, производство вина.

Üzüm şərabları üzüm şirəsinin, əzintisinin və bütöv giləsinin tamamilə və yaxud bir qədər qıçqırılmasından alınan alkoqollu içki olub, tündlüyü 8,5%-dən az olmamalıdır. Xüsusi tip şərablar etil spirti və şərabçılıq qanunvericiliyində tətbiqinə icazə verilən bir sıra digər əlavələr qatılmaqla hazırlanır.

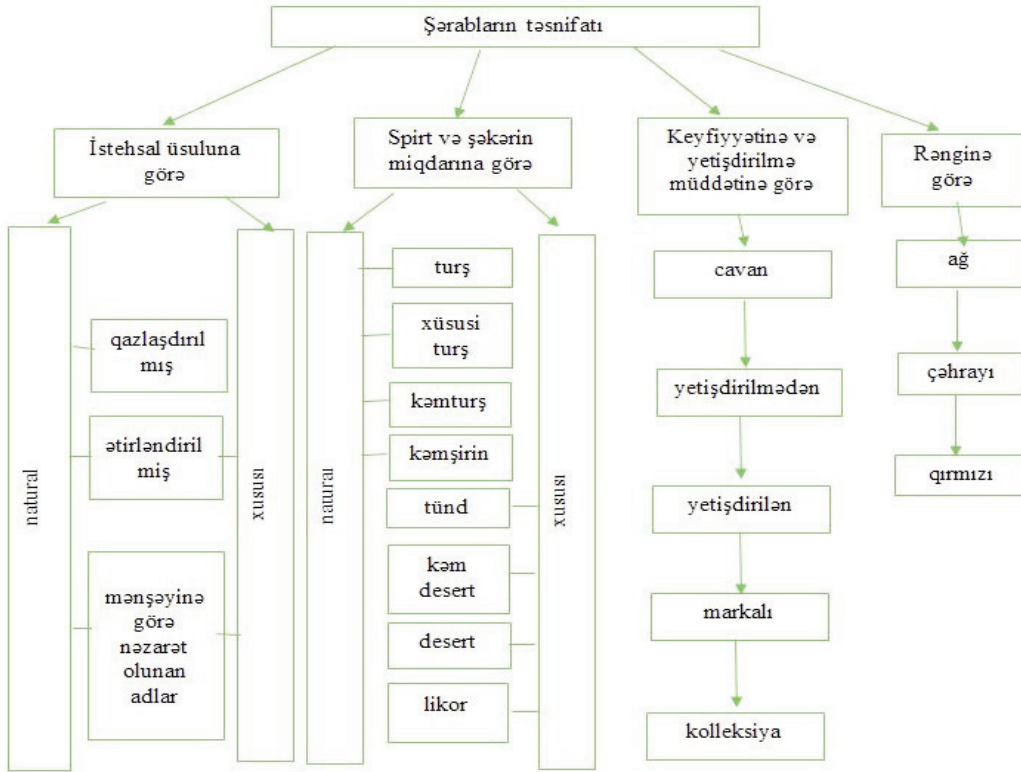
Üzüm şərabları müxtəlif göstəricilərdən asılı olaraq təsnifatlaşdırılır. Tam təsnifat yalnız üzüm şərablarına aid olur, digər şərablar (meyvə, yaxud bitki) adətən primitiv qaydada hazırlanır, yaxud istehsalat şəraitində az miqdarda buraxılır. Üzüm şərabları yalnız bir sortdan hazırlanırsa birsortlu, çox sortlardan hazırlanırsa çoxsortlu

şərablar adlanır. Bir sortlu üzüm şərablarının hazırlanmasında 15%-ə qədər digər üzüm sortu, yaxud şərab materialından istifadə etməyə icazə verilir. Çoxsortlu şərablar hazırlanma üsuluna görə **sepaj** və **kupaj** şərabları kimi fərqləndirilir. **Sepaj şərabları** emala müəyyən nisbətlərdə sortlar qarışığı şəklində daxil olan üzümdən hazırlanır (bir neçə sortun qıçqırması). **Kupaj şərabları** artıq hazır şərab materiallarının (ayrıca qıçqırılmış sortların) qarışdırılmasından hazırlanır.

Şərabların rənginə görə təsnifatı (Trio: ağ, çəhrayı və qırmızı şərablar). Ən sadə, başa düşülən və hamıya aydın olan təsnifat rəngdən asılı olaraq verilən təsnifatdır. Beləliklə, ağ, çəh-

rayı və qırmızı üzüm şərabları fərqləndirilir (şəkil 1).

yetişdirilən şərablar cavandan həmişə açıq rəngdə olur. Şərabın rəngini düzgün müəyyən

Şəkil 1. Üzüm şərablarının təsnifatı (QOST 7208-93)

Ağ şərablar – rəngi yaşılvari çalarlarla açıq-samanıdan (cavan turş) tünd-kəhrəbaya qədər (desert və tündləşdirilmiş) dəyişir. Ağ şərablar uzunmüddətli yetişdirilmədə öz rəngini dəyişir: turşlar tutqunlaşır və tünd-qızılı rəng alır; desert və tündləşdirilmişlər tünd-kəhrəba rəngi alır. Ağ şərabların çox hissəsi “ağ” üzüm sortlarından hazırlanır. Lakin bəzən onlar “qara”, yəni “qırmızı” adlanan üzüm sortlarından da alınır. Belə sortların rəngi qırmızıdan qarayadək dəyişir. Rəngli üzüm sortlarından ağ şərablar hazırlanıqda gilə əvvəlcədən rəng maddələri toplanmış qabıqdan ayrılır.

Çəhrayı şərablar – rəngi açıq çəhrayıdan tünd çəhrayıya və açıq-qızılıyadək olur. Çəhrayı şərablar “qara” üzümdən, lakin bir çox hallarda “qara” və “ağ” üzüm sortlarının qarışığından hazırlanır. Bu halda ağ şərablar üçün səciyyəvi olan texnologiyadan istifadə olunur.

Qırmızı şərablar – bənövşəyi çalarla tünd-qızılıdan (cavanlarda) zərif üst qatında qəhvəyi kərpic çalarları ilə tünd-nar (yetişdirilmişlərdə) rəngində olur. Uzunmüddətli yetişdirmədə qırmızı şərabların rəng intensivliyi azalır və

etmək üçün kifayət qədər güclü işıq mənbəyinə və onun məxsusi istiqamətlənməsinə nail olunmalıdır. Çox vaxt ağ şərablar yuxarıdan düşən şüalarla işıqlandıqda tam “şəffaf” təsiri bağışlasa da, “ışıq” qarşısında baxdıqda onlarda bulanıqlıq, yaxud digər nüanslar nəzərə çarpır.

Keyfiyyətdən və yetişdirilmə müddətindən asılı olaraq təsnifat.

Keyfiyyətdən və yetişdirilmə müddətindən asılı olaraq bütün şərablar iki qrupa bölünür: **ordinar** və **yüksək keyfiyyətli**. Yetişdirilmə müddətinin başlanması növbəti məhsul ilinin 1 yanvarından hesab olunur. **Ordinar şərablar** (adi, tipik) – müxtəlif üzüm sortlarından hazırlanan şərablardır. Belə içkilər üçün üzümün bölgələr üzrə yetişdirilməsi reqlamentləşdirilmir. Şərab ümumi qəbul olunmuş texnologiya ilə istehsal olunur. Onlar uzun müddət saxlanılmır və saxlanmaya qoyulduğu tarixdən 6 ay gec olmayaraq realizə edilir [2].

Ordinar şərablar realizə müddətindən asılı olaraq bölünür:

- Cavan şərablar – natural süfrə şərabları olub, növbəti məhsul ilinin 1 yanvarınadək realizə edilir.

• Yetiştirilməyən şərəblər – cavan şərab kimi hazırlansa da, növbəti məhsul ilinin 1 yanvarından sonra realizə olunur.

Yüksək keyfiyyətli şərəblər (tipik və yüksək keyfiyyətli şərəblər) – üzümün yetişməsi üçün əlverişli olan illərdə istehsal olunan və keyfiyyətə görə yaxşılaşdırılmış şərəblərdir. Yüksək keyfiyyətli üzüm sortlarından alınmaqla, üzümün regional yetişdirilməsi reqlamentləşdirilir. Üzümün yığılmasında ciddi nəzarət mütləq olub, xammalın seçimi şəkər keyfiyyəti və sort tərkibinə görə aparılır. Məhsul yığıldığı yerdə emal edilir [3].

Şərab ənənəvi və xüsusi texnologiya ilə istehsal olunur. Texnologiyanın fərqli xüsusiyyəti iri qablarda (metal sistem və palıd çəlləklərdə), yaxud xırda tutumlarda (şüşə butulkalarda) uzunmüddətli saxlanmasıdır. Bu zaman onların orqanoleptik xüsusiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir. Bu şərəblər dayanıqlığı, yüksək keyfiyyəti ilə səciyyələnməklə bu xüsusiyyəti ilbəl saxlayır. Spirtliyi (tündlüyü) azı 10% təşkil etməlidir.

Saxlanılıb yetişdirilmə müddətindən və bu məqsədlə istifadə olunan tutumlardan asılı olaraq yüksək keyfiyyətli şərəblər 3 qrupa bölünür:

• **Yetiştirilən şərəblər** – mütləq iri stasionar tutumlarda yetişdirilən və doldurulmadan əvvəl azı 6 ay butulkada (növbəti məhsul ilinin 1 yanvarından hazırlanır) saxlanan şərəblərdir.

• Markalı şərəblər – yüksək keyfiyyətli olub, stasionar tutumlarda yetişdirilmə müddəti ağ markalı süfrə şərəbləri üçün azı 1,5 il, markalı tünd və desert şərəblər üçün 2 il olmalıdır (növbəti məhsul ilinin 1 yanvarından hesablanır).

• **Kolleksiya şərəbləri** – ən yaxşı markalı şərab olub, palıd, yaxud metal rezervuarlarda saxlanılma müddəti başa çatdıqdan sonra butulkalarda – enotekalarda xüsusi şəraitdə əlavə olaraq azı 3 il saxlanılan şərəblərdir [3].

Müəyyən şərəbçilik regionlarında alınan bəzi şərəblər qeyri-adi ətir-dad xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Nəticədə şərəbçilikdə “mənsəyinə görə nəzarətli” adlanan xüsusi qrup şərəblər fərqləndirilir. Mənsəyinə görə adlanmasına nəzarət olunan şərəblərə orijinal orqanoleptik keyfiyyəti ilə seçilən yüksək keyfiyyətli içkilər aiddir. Bu şərəblərin adlanmasında mütləq istehsal yerinin adı, yəni üzüm yığılan və şərab istehsal olunan

yerin adı göstərilməlidir.

Karbon qazının miqdarından asılı olaraq təsnifat. Şərəblərin başlıca əlamətlərindən biri onlarda karbon qazının miqdarıdır. Bu meyara görə üzüm şərəbləri iki böyük qrupa bölünür:

– *sakit* – karbon qazına malik olmayan, yaxud az miqdarda malik olanlar;

– *oynaq, yaxud şipuçi* – artıq CO₂-na malik olanlar.

CO₂ artığına malik olan şərəblər isə belə bölünür:

– *karbon qazı ilə süni şəkildə doydurulmuş, qazlaşdırılmış;*

– *ilkin qıçqırmaya karbon qazı ilə doydurulmuş, natural oynaq və ikinci qıçqırma yolla karbon qazı ilə doydurulmuş oynaq;*

– *sonuncu klassik (butulkalarda qıçqırma) və ənənəvi üsulla istehsal olunan (hermetik iri rezervuarlarda qıçqırma) oynaq şərəblər kimi fərqləndirilir.*

Turşuların miqdarına görə də təsnifat mövcuddur. Bu baxımdan şərəblər fərqləndirilir:

– *turşusuz* çox az miqdarda turşuluğa və zəif ifadə olunan dada malik olur;

– *orta* nə az, nə çox miqdarda turşuluğa malik olmaqla, içkiyə ifadə olunan şərab dadı verir;

– *turş* və *büzücü* çox turş, güclü büzücü dada malik olur.

Onu da qeyd etmək olar ki, şərəbin bulanıqlığı qüsurlu deyil. Bu əlamətə görə şərəbin təsnifatı belədir:

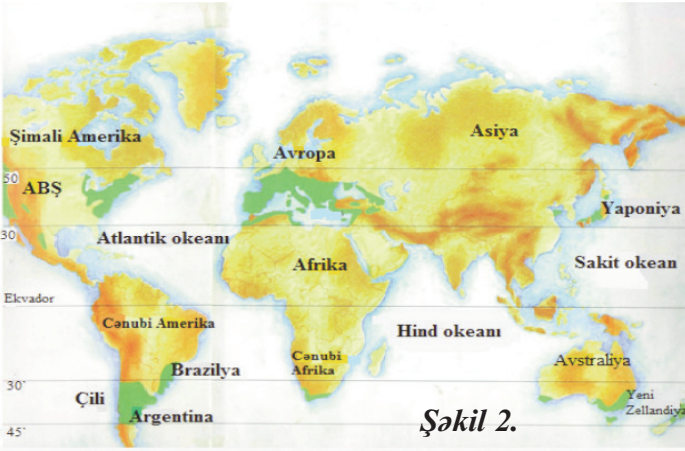
– *bulanıq* zərif bulanıqlığa malik, çətin çökən, yaxud əksinə, iri bulanıqlar, asanlıqla stəkanın dibinə çökən;

– *ölgün* artıq bilinən bulanıqlıqla, parlaqlığı olmayan;

– *şəffaf* xüsusi parlaqlıq və işıqla [2].

Bir çox dünya ölkələrində istehsal edilməsinə baxmayaraq, istehsalın həcminə və istehsal olunan şərəbin keyfiyyətinə görə bəzi dünya ölkələri bu sahədə xüsusilə fərqlənməkdədir.

Şərəbçiliyin coğrafiyası (şəkil 2). Məlumdur ki, üzümün yetişməsi üçün istilik tələb olunur. Zərif şərəblərin yetişməsi üçün isə hər şeydən əvvəl soyuq lazımdır. Soyuq üzümdə şəkər toplanmasına ləngədici təsir göstərərək şərəbin həddindən çox ağır və yüksək spirtliyə malik olmasına imkan vermir. Bundan başqa, yetişmə

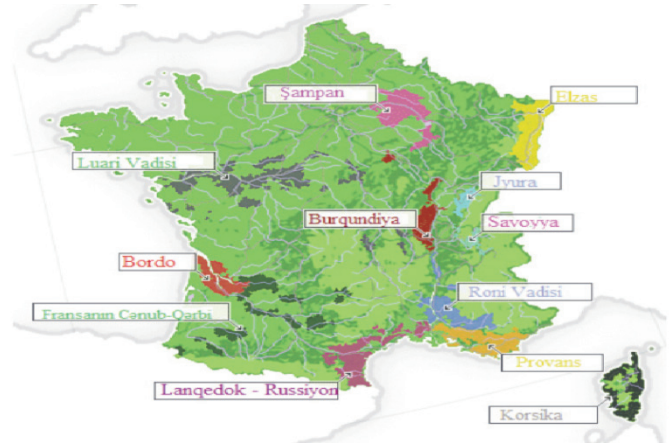

Şəkil 2.

fazasında soyuq hava turşuların parçalanmasına daha çox zəmin yaradır. Turşuluq ağ və qırmızı şərəblərə nəciblik verən əsas elementlərdəndir. Alman alimləri belə nəticəyə gəlmişlər ki, üzümün becərilməsi dövründə onun yetişməsi üçün ildə ən azı 1600 günəşli saat tələb olunur. Amerika şərab nəzəriyyəçiləri isə belə fikirdədirlər ki, üzümün yetişməsi üçün ilə ən azı 2500 saat 10°C-dən aşağı olmayan temperatur lazımdır. Son 25 ildə şərabçılıq tədricən daha soyuq iqlimli regionlara keçməkdədir. Xüsusilə də bu proses Avstraliya, Cənubi Afrika və Çili, həmçinin Yunanıstanda nəzərə çarpır. Kaliforniya və Oreqonda bu prosesə çoxdan başlanılmışdır. Bununla xüsusilə ağ təbii şərab istehsalçıları maraqlı olub, məqsədyönlü şəkildə soyuq Sakit okean iqliminin təsiri altında olan ərazilərin axtarışındadırlar.

Fransada şərabçılıq. Romalıların Fransada görünmələri ilə şərabçılıq sənəti ölkə ərazisinə yayılmış oldu. Eramızın I əsrində üzüm bitkisi Rona vadisinə, II əsrdə Bordo və Burqundiya, III əsrdə Laura vadisinə, IV əsrdə isə Şampani və Mozel vadisinə gətirilmişdir. Həmin vaxtlar qallar bal içkilərini və braqanı çox dəyərləndirirdilər, lakin şərabı tanıdıqdan sonra dərhal şərabçılığı seçdilər. Onların şərəblərinin şöhrəti çox sürətlə yayılmağa başladı və Roma imperatoru Domitiy rəqabətə dözməyərək Qaliya üzümlüklərinin yarısını məhv etməyi əmr etdi. Sonralar üzümlükləri artırmaq hüququnu qallara imperator Probus qaytardı. IV əsrin başlanğıcında burada dinin qəbulu ilə şərəba tələbat artmış oldu və üzümlüklər fransızların həyatının tərkib hissəsinə çevrildi. XII əsrdən başlayaraq Fransa Flandriya, İngiltərə və alman ölkələrinə şərab ixrac edirdi. Fransa öz şərəblərinin hazır-

lanması prosesinə nəzarət edirdi və həmin dövrdə sahibkar və tacirlərin formalaşması ilə əlaqədar olaraq şərəba tələbat daha da artırdı. Lakin şərabçılıqda itkilər də olurdu. İlk belə hal Fransanın şimalında dəmir yolunun çəkilməsi, sonra isə Amerikadan filloksera zərərvericisinin meydana çıxması ilə əlaqədar oldu. Zərərverici demək olar ki, bütün şimal üzümlüklərini məhv etmiş oldu. Bu bəlanın öhdəsindən tədricən gəlinə də, regionların bir çoxu üzüm yetişdirməkdən imtina etməli oldu. Filloksera tüğyan etdiyi dövrlərdə çoxlu miqdarda saxta şərəblər meydana gəldi. Bununla əlaqədar olaraq 1905-ci ildə ölkədə saxtakarlıqla mübarizə xidməti yaradıldı. Sonralar şərab istehsalının zəifləməsinin bir neçə mərhələsi də olmuş və 1935-ci ildə mənşəyinə görə adlandırmanın milli institutu yaradılmışdır. Hazırda fransız şərabçılığı çiçəklənmə dövrünü yaşamaqla ölkənin üzüm sortları və şərəbləri bütün dünyada məşhurdur [1]. **Şəkil 3-də Fransanın üzümçülük regionları** verilmişdir.

İtaliyada şərabçılıq (şəkil 4). Burada üzü-

mün becərilmə tarixinin yazılı qaynaqlar meydana gəlməsindən xeyli əvvəllərə aid olduğu bil-

dirilir. Üzüm bitkisinin İtaliyanın cənubuna və Siciliyaya Yunanıstandan gətirildiyi məlumdur. Müasir İtaliya şərab istehsalına görə dünyada ikincidir. İtaliya şərabları çox rəngarəngdir və möcüzəli yerli üzüm sortlarına görə fərqlənməkdədir. Burada 3 mindən artıq üzüm sortu fərqləndirilir.

İtaliyada 1963-cü ildə (fransızlara oxşar qaydada) şərabların yüksək və dəyişməz keyfiyyətini təminat altına alan qanun qəbul edilmişdir. Son 30 ildə İtaliya şərabçılığı əsaslı tərəqqiyə nail olmuş, Toskana isə dünyanın daha dinamik inkişaf edən şərabçılıq regionları sırasına daxil olmuşdur. İtaliyada 1949-cu ildən İtaliya Üzüm və Şərab Akademiyası fəaliyyət göstərir. Bu Akademiya ölkənin şərabçılıq mərkəzlərinin işini koordinasiya edir [1].

İspaniyada şərabçılıq (şəkil 5). Ərəblərin

işğaldan sonra (711-ci ildə) İspaniya şərabçılığında uzunmüddətli fasilə başlandı. Ərəblər şərab içmədiklərinə görə texniki üzüm sortlarını kökləyərək, yerinə aşağı turşuluğa malik və şərab üçün yaramayan süfrə sortları əkdilər. Ərəblər Pireneydən çıxarıldıqdan sonra (VIII əsrin 223-cü ilinin əvvəlləri, XV əsrin sonu) isə əksinə, üzümlüklər bərpa edildi. Çünki kilsə mərasimlərinin keçirilməsi üçün şərab lazım idi. Kolumbun Amerikaya kəşf etməsi (1492-ci il) ilə İspaniya tarixində, eyni zamanda, şərabçılığında “qızıl əsr” başlanmış oldu. XVII əsrdə müstəmləkəçi və müstəmləkələr arasında dəniz ticarəti çiçəkləndi. Lakin problem ondan ibarət idi ki, ənənəvi şərablar uzun dəniz yolunu pis keçirirdilər. İstər Cənubi, istərsə də Şimali Amerika üzümlükləri şəraba olan tələbatı tam ödəyə bilmirdi. Belə bir şəraitdə dəniz daşımalarına dözümlü Xeres və tündləşdirilmiş şirin şərablar

meydana gəlmiş oldu. XVII əsrdə Xeresə Malaqadan ağ desert və Alikantdan tünd qırmızı şərablar da əlavə olundu. XIX əsrin ikinci yarısında Fransa üzümlüklərinə Filloksera kütləvi ziyan vurdu. Bir çox fransız şərabçıları xoşbəxtlik axtarışı ümidi ilə İspaniya üzümlüklərinə üz tutdular [1].

Şərab burulğanının mərkəzi Rioxa oldu. Fransızlar ispan şərabçılığını bir sıra yeniliklərlə zənginləşdirdilər ki, onlardan biri də qırmızı şərabların palıd çəlləklərdə yetişdirilməsi idi. Bundan başqa, 1872-ci ildən başlayaraq Kataloniyada ənənəvi şampan metodu ilə sava oynaq şərabının istehsalına başlandı. 1925-ci ildə şərab istehsalını tənzimləyən ilk qanunvericilik aktları qəbul olundu. Hələ o vaxtlar dörd subregionun (Rioxa, Xeres, Malaqa və Montilya Moriles) məhsulları “mənsəyinə görə nəzarət olunan” adlandırma statusuna layiq görüldü və eyni zamanda, tənzimləyici şura adlı nəzarət orqanı yaradıldı. İspan şərablarının texnologiyası (istənilən digər şərabların da) aşağıdakı əlamətlərə əsaslanır:

Rəng: qırmızı (tindo, rojo), ağ (blanco), yaxud çəhrayı (rosado); karbon qazının olub, olmamasına görə: oynaq (espş, noso), yaxud sakit; şəkərin miqdarına görə: turş (seco, bryut), kəmturş (semiseco, abocado), kəmşirin (semi-dulçe), yaxud şirin (dulçe, vino de licor). İspaniya zəngin şərabçılıq ənənələrinə malik olub, burada faktik olaraq bütün tip şərablar istehsal olunur.

Şərab istehsalı 2016-cı ildə dünya şərab istehsalı (şirələr istisna olunmaqla) 259 mln hektolitrlə qiymətləndirilir. Beləliklə, qlobal şərab istehsalı son 20 ilin ən zəif göstəricisi kimi nəzərə çarpır. 2016-cı il müxtəlif ölkələrdə şərab istehsalı üçün əlverişsiz iqlim şəraitinə malik il kimi qeyd olunmuşdur. Göründüyü kimi, 2013-cü il şərabçılıq üçün rekord il olmaqla, istehsalın ümumi həcmi 289 mln hektolitrlə (şirələr daxil edilmədən) çatmış və 2014-cü ildə azalaraq 271, 2015-ci ildə 274 və tam dəqiq olmayan məlumatlara görə, 2016-cı ildə 259 mln hektolitrlə təşkil etmişdir.

2016-cı ildə İtaliya dünyanın aparıcı şərab ölkəsi mövqeyini (48,8 mln hl-lə) təsdiq etmiş, onun ardınca Fransa (41,9 mln hl) və İspaniya (37,8 mln hl) gəlmişdir. İstehsalın xüsusilə

yüksək səviyyəsi ABŞ-da (22,5 mln hl-ə) qeydə alınmışdır. Cənubi Amerikada əlverişsiz iqlim şəraiti nəticəsində şərab istehsalı kəskin azalmışdır. Argentina (8,8 mln hl), Çili (10,1 mln hl), Braziliya (1,4 mln hl). Azalma meyllərinə baxmayaraq, Avropa yenə də şərabın ən iri istehsalçısı olaraq qalmaqdadır. Cənub yarımkürəsində və ABŞ-da istehsalın inkişafı davam edir. Belə ki, 2014-cü ildə Argentina 15,2 mln hl (+1%), Yeni Zelandiya rekord səviyyədə 3,2 mln hl (+29%), Cənubi Afrika 11,3 mln hl (+4%) və ABŞ yüksək istehsal səviyyəsi ilə fərqlənərək 22,3 mln hl şərab istehsal etmişdir.

Azərbaycanda şərabçılıq və üzümçülük qədim zamanlardan məlumdur. Bunu çoxsaylı ədəbiyyat məlumatları və arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış qədim əşyalar təsdiq edir. Şərabçılığa aid olan ən qədim maddi mədəniyyət nümunəsi – şərab saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş, gildən hazırlanmış küpdür. Həmin küp 1931-ci ildə Xanlar (indiki Göygöl) şəhərinin yaxınlığında, kurqan ətrafında aparılan qazıntılar zamanı Y.İ.Hummel tərəfindən aşkar edilmişdir. Alimlər bu tapıntıyı bürünc əsrə (eramızdan əvvəl ikinci minillik və birinci əsrin əvvəli) aid etmişlər. 1962-ci ildə Ağstafa rayonu ərazisində yerləşən Somutəpə adlanan tarixi abidənin yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində yığından kömürlənmiş üzüm toxumları tapılmışdır. Məhz bu tapıntı əsasında Azərbaycanda üzümçülüğün yeddi min illik tarixə malik olduğu müəyyən edilmişdir [4].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 15 dekabr tarixli, 1890 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2012–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında üzümçülüğün inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda respublikada üzümün və onun emal məhsullarının istehsalının artırılması, ölkə əhalisinin təzə və keyfiyyətli üzümə tələbatının daha dolğun ödənilməsi, şərabçılıq və üzüm emalı müəssisələrinin xammal təminatının yaxşılaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur [5].

Hazırda üzümçülüğün və şərabçılığın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı müvafiq normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Fətəliyev H.K., Heydərov E. Süfrə şərablarının müasir texnologiyası (dərs vəsaiti). Bakı, 2017, 336 səh.
2. Fətəliyev H.K. Şərabın texnologiyası (dərslük). Bakı, 2011, 586 səh.
3. Musayev İ.M. Müasir restoranlarda ofisiant və barmen işinin təşkili. Bakı, 2011.
4. Pənahov T.M. Azərbaycanda istehsal olunan şərabçılıq məhsullarının texnologiyası. Bakı, Elm, 2015, 546 səh.
5. “Üzümçülük və şərabçılıq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2018.

H.Mammadova

Wine production and development features of winemaking in the world

Summary

Wines are divided into different groups according to their colors, qualities and cultivation times, amounts of carbon dioxide gas and acids and also production technologies. Wines are made with traditional and special technology. They are made in different countries of the world. France, Italy and Spain are main wine producing countries. History of winemaking in Azerbaijan goes back to the ancient times. Archeological discoveries found in Azerbaijan prove that history of winemaking covers about seven thousand years.

X.Мамедова

Производство вина и особенности развития виноделия в мире

Резюме

Вины делятся на разные группы в зависимости от их цветов, качеств и времени культивирования, количества углекислого газа и кислот, а также технологий производства. Вина изготавливаются по традиционной и специальной технологии. Они сделаны в разных странах мира. Франция, Италия и Испания являются основными странами-производителями вина. История виноделия в Азербайджане восходит к древним временам. Археологические открытия, найденные в Азербайджане, доказывают, что история виноделия охватывает около семи тысяч лет.

TUT İPƏKQURDUNUN İNKİŞAFINA TƏSİR GÖSTƏRƏN YENİ ÜSULLARIN HAZIRLANMASI

Gülnar Bağirova,

*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Bitkiçilik və
bitki mühafizəsi kafedrasının assistenti,
bitkilərin mühafizəsi ixtisası üzrə doktorant
E-mail: aminamaryam@bk.ru*

UOT: 58

Xülasə. *Məqalədə ipəkçilik peşəsinin kənd təsərrüfatının mühüm sahələrdən biri kimi xüsusiyyətlərindən, onun ölkənin iqtisadi inkişafındakı rolundan və məişətdə gərəkli bir vasitə kimi istifadə imkanlarından danışılır. Eyni zamanda, dünyada və ölkəmizdə bu sahənin inkişafına göstərilən qayğı və diqqət önə çəkilir və onun rentabelli sahə kimi göstəriciləri qeyd olunur.*

Açar sözlər: *qrena, tırtıl, barama, fizioloji reaksiya, məhsuldarlıq proqnozu.*

Key words: *grain, worm, cocoon, physiological reaction, forecast of fertility.*

Ключевые слова: *грена, гусеница, кокон, физиологическая реакция, прогноз плодовитости.*

Məlumdur ki, ipəkçilik kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biridir. Bu sahənin məqsədi xam ipək əldə etmək üçün ipəkqurdunu yetişdirib, onlardan barama almaqdır. Dünya ipəkçiliyinin inkişaf etdiyi bir çox ölkələrdə təbii ipəyə olan ehtiyac ildən-ilə artır. Belə ki, 2000-ci ildən başlayaraq, ipək istehsalı 200 min tondan artıq olmuşdur.

Son illər Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafında mövcud olan qeyri-sabitlik ölkə Prezidentinin nəzarəti altına alınmış və 2017-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında baramaçılığın və ipəkçiliyin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur. Proqramda əsas hədəf 2025-ci ilədək barama istehsalını 6 min tona çatdırmaqdır. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Çin Respublikasından

aldığı 1 milyon tut tingi 2017-ci il noyabrın 29-da ölkəmizə gətirilmişdir. Bunlar Nazirlik tərəfindən hazırlanmış bölgüyə əsasən, 38 rayona göndərilərək fermer sahibkarlara ödənişsiz əsaslarla paylanmışdır. 2018-ci ildə respublika üzrə 505 ton yaş barama təhvil verilmiş və 38 rayon arasında barama təhvilinə görə Zərdab rayonu 53,9 tonla birinci yerdədir.

Kənd təsərrüfatının digər sahələrində olduğu kimi, ipəkçiliklə də fermer, sahibkar, kəndli təsərrüfatları məşğul olurlar. Onların əsas tələbi qrenanın yüksək keyfiyyətli olması ilə yanaşı, xəstəliklərə dözümlü tırtılların kütləvi çıxışı və bununla da yüksək barama məhsulu almaqdır. Ədəbiyyat materiallarının analizindən görünür ki, bir çox tədqiqatçılar işlərini tut ipəkqurdunun məhsuldarlığı, bioloji göstəriciləri, baramanın keyfiyyəti, ipək məhsuldarlığının artımına təsir

göstərən amillərin araşdırılmasına həsr etmişdirlər.

Məlumdur ki, ipəkçiliyin rentabelliyyəsinin əsas göstəricisini Azərbaycanda tut ipəkqurdu, dünya ölkələrində isə tut və palıd ipəkqurdlarının bioloji göstəricilərinin yaxşılaşdırılması təşkil edir. Son illər müxtəlif texnologiyaların tətbiqi ilə yüksək məhsuldarlığa malik olan tut ipəkqurdu cinsləri və hibridləri əldə edilmişdir. Bunlardan əldə olunmuş baramaların biotexnoloji göstəriciləri yüksək olsa da, emal prosesində, bəslənmə dövründə, yumurtaların (qrenaların) yetişdirilməsi, xüsusən də diapauza və qışlama zamanı müxtəlif xəstəliklərin əlverişli şəraitin təsirinə qarşı dözümsüz olmaları əsas limitləşdirici amil kimi qalır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qrenaj təsərrüfatlarında veterinar-sanitar vəziyyətin tələb olunan səviyyədə olmaması, ekoloji mühitin qeyri-əlverişli təsiri poikilotherm (daxili temperaturunu dəyişən) orqanizm olan tut ipəkqurdunun inkişafına neqativ təsir göstərir. Hətta bu təsərrüfatlarda optimal hidrotermiki şərait yaradılsa belə, yumurtaların həyat qabiliyyətliliyi aşağı olur. Buna səbəb patogen mikroorqanizmlərin təsiri-dir, çünki tut ipəkqurdunun ilkin inkişaf mərhələsində yumurtaların üzərində müxtəlif mikroflora (bakterial təbiətli üstünlük təşkil etməklə) toplanır. Bu, yumurtaların həyatilik qabiliyyətinin səviyyəsini aşağı salır, qışlama dövründə ölüm faizinin yüksək olmasına gətirib çıxardır. (R.Sato, H.Vatanabe, 1986, Al Kobavashi, 1990, L.F.Kaşkarova, 1994, V.A.Qolovko, 1996 və s.). Hər bir növün ontogenezinin əsas mərhələsi hesab olunan emriogenezin normal gedişini təmin etmək yolu ilə sonrakı inkişaf fazalarının yüksək fizioloji göstəricilərinə nail olmaq mümkündür.

Göründüyü kimi, ipəkçilik təsərrüfatının inkişafı yüksək keyfiyyətli barama məhsulunun ilkin təminatı – tut ipəkqurdunun saxlanılma şəraitinin yaxşılaşdırılması və biotexnoloji göstəricilərin yüksək olması üçün iqtisadi cəhətdən sərfəli, ekoloji cəhətdən təmiz olan üsulların hazırlanmasını təşkil edir.

MATERIAL VƏ METODLAR

Bu gün məqsədimiz əsas hədəf olaraq, müxtəlif inqrediyentlərin sulu məhlullarının və tut ipəkqurdu yumurtalarının həyatilik qabi-

liyyəti, tırtılların fizioloji göstəriciləri və baramalarının keyfiyyətinə təsirinə tədqiq etmək, əldə olunmuş nəticələr əsasında yeni emal üsulunun effektivliyini müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün plan üzrə aşağıdakı işlər həyata keçirilmişdir:

– *Gəncə-Qazax bölgəsində tut ipəkqurdunun yerli cinslərinə aid olan yumurtalara inkubasiya və diapauza zamanı inqrediyentlərin emal olunmuş çəkil yarpaqlarının tırtıllar {5%-li H_2O ; $NaHCO_3$; yod tərkibli mineral su} təsirinə öyrəndik;*

– *ən effektiv inqrediyentin tut ipəkqurdunun məhsuldarlığına, baramalarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsirinə öyrəndik;*

– *aşkar etdiyimiz optimal inqrediyent əsasında tut ipəkqurdu yumurtaları və çəkil yarpaqlarının yeni üsulla emalı texnologiyasının effektivliyini qiymətləndirdik.*

Tədqiqat zamanı metodikaya uyğun olaraq, tut ipəkqurdunun Gəncə-Qazax bölgəsi şəraitində müxtəlif sorta aid olan yerli çəkil (“gözəl-tut”, “arzu-tut”) yarpaqları üzərində inkişaf edən tut ipəkqurdu cinslərinin bütün fazalarında biotexnoloji tədqiqatları həyata keçirdik. Burada əsasən, 2 istiqamətdə elmi-təsərrüfat əhəmiyyətli tədqiqat işləri aparıldı. Müxtəlif inqrediyentlərin iştirakı ilə təcrübələrə götürdüyümüz tut ipəkqurdu yumurtalarında embriogenezin gedişini fəal və diapauzada olan variantlarda tədqiq etdik. 10 seriyanın hər birində 20 yumurta olmaqla, 3 təkrarda qoyduq.

Seçilmiş çəkil yarpaqlarının tırtılları qidalandırmadan əvvəl ümumi qəbul olunmuş P.A.Pervuşen və U.A.Abdullayevin (1989) metodu ilə profilaktik emalı edildi. Bunun üçün hər bir tırtılın qidalandırılması aşağıdakı qaydada cəmi 3 variant olmaqla, yarpaqların emalı (yəni inqrediyentin sulu məhlulu ilə işlənilib) aparıldı: a) 5% hidrokarbonatla emal; b) tərkibində yod olan artezian mədən suyu ilə emal; c) yoxlama (adi su ilə bir dəfə çiləmə və quru, emalsız variantlar), (Kuliyeva, 2002-2005).

Yumurtalara inqrediyentlərin təsiri +250C temperatur və 65% nəmlik şəraitində (yəni məhlulun temperaturuna müvafiq) kağız üzərində və ya cuna (marlya) düyüncələrində aparıldı. Emal, yəni təsir bilavasitə yumurtalar inkubasiyaya qoyulan zaman həyata keçirildi.

İnkubasiya bitdikdən sonra ayılan (“dirilən”) yumurtaların sayı qeyd olundu. Mürcələr oyanıqdan 5 gün ərzində saydıq. Müxtəlif variantlarda emalın effektivliyini qiymətləndirmək üçün

“Gəncə-2”, “Vətən”, “Mizuri” cinslərinin qrenalarından istifadə edilmişdir.

Apardığımız tədqiqat işinin nəticələri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cinsin adı	Gəncə-2			Vətən			Rəhimli-1			Mizuri														
	gözəl			arzu			gözəl			arzu														
çəkili sortları																								
variantlar	sodalı	minerallı	yoxlama	sodalı	minerallı	yoxlama	sodalı	minerallı	yoxlama	sodalı	minerallı	yoxlama												
tırtılların həyat qabiliyyətliliyi	95 %	90 %	80 %	80 %	90 %	70 %	90 %	90 %	95 %	95 %	90 %	65 %	100 %	90 %	80 %	95 %	90 %	85 %	90%	100 %	100 %	85 %	90 %	80 %
yaş barama çəkisi	1,1 qr	1,3 qr	1,3 qr	1,2 qr	1,3 qr	1,0 qr	1,1 qr	1,3 qr	1,2 qr	1,3 qr	1,2 qr	1,0 qr	1,2 qr	1,2 qr	1,0 qr	1,2 qr	1,2 qr	1,0 qr	1,2 qr	1,2 qr	1,0 qr	1,2 qr	1,2 qr	1,3 qr
baramanın ipək qatının orta çəkisi	0,2 mq	0,3 mq	0,2 mq	0,2 mq	0,3 mq	0,1 mq	0,2 mq	0,2 mq	0,2 mq	0,3 mq	0,2 mq	0,1 mq	0,2 mq	0,1 mq	0,2 mq	0,2 mq	0,2 mq	0,1 mq	0,2 mq	0,2 mq	0,1 mq	0,2 mq	0,2 mq	0,2 mq
pupun çəkisi	1,0 qr	1,0 qr	1,0 qr	1,0 qr	1,0 qr	0,9 mq	1,0 qr	1,0 qr	1,0 qr	1,0 qr	1,0 qr	0,9 mq	1,0 qr	1,0 qr	0,9 mq	1,0 qr	1,0 qr	0,9 mq	1,0 qr	1,0 qr	0,9 mq	1,0 qr	1,0 qr	1,1 qr

sınaq qidalandırmalar da aparıldı. Hər variant üzrə 3 təkrarda 100 tırtıl olmaqla, effektivlik (yəni inkişaf sonadək – barama mərhələsinədək aparılıb) təsdiqləndi. Birinci və ikinci yaş tırtıllar doğranılmış yarpaqlarla qidalandırıldı. Effektivliyi müəyyənləşdirmək üçün apardığımız bu sınaqda qidalandırma zamanı aşağıdakı göstəriciləri qeydə aldığımız:

- oyanmış yumurtaların sayı (ədədlə);
- onlardan çıxan tırtılların həyat qabiliyyətliliyi (%-lə);
- bir baramanın orta çəkisi pup daxilində olmaqla (mq-la);
- baramanın ipək qatının orta çəkisi (mq-la);
- yaş baramaların çəkisi (mq-la).

İqtisadi effektivlik kənd təsərrüfatında istifadə olunan qaydada, yəni yeni üsulun səmərəliliyi qiymətləndirilmə yolu ilə həyata keçiriləcəkdir: inqrediyentlərə verilən vəsaitin miqdarı ilə əldə olunmuş məhsulun (tırtılların) qiyməti arasındakı fərqlə qiymətləndiriləcəkdir. Statistik analiz N.A.Ploxinski (1969) və Q.F.Lakina (1990) görə aparılacaqdır. Təcrübə zamanı “Rəhimli-1”,

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

1. Apardığımız tədqiqat işlərinin nəticəsinə əsasən, tut ipəkqurdu tırtıllarının sodalı məhlulla emal edilmiş həyat qabiliyyətliliyi digər variantlara nisbətən yüksək olmuşdur. Yod tərkibli mineral su və emal edilmiş çəkil yarpaqları ilə aparılmış yeşləmə variantlarında isə göstəricilər sodalı məhlulla emal edilmiş variantlardan aşağı, yoxlama variantlarından isə yüksək olmuşdur.

2. Apardığımız sınaq təcrübələrinin nəticələri göstərir ki, tut ipəkqurdularının qeyd edilən inqrediyentlərlə emal edilmiş çəkil yarpaqları ilə yeşləmə aparılması mümkündür və alınan qrena sənaye istehsalı üçün faydalıdır.

3. Müasir tələbata uyğun olaraq, ipəkçiliyi hərtərəfli surətdə inkişaf etdirmək, yeni məhsuldar və sənayenin tələbatını ödəyən, keyfiyyətli məhsul əldə etmək üçün aparılmış təcrübəni təsərrüfatlarda tətbiq etmək olar.

4. Aparılan yeşləmənin bütün mərhələlərində ilkin materialın seçilməsi, eləcə də qrenanın hazırlanması zamanı baramanın texnoloji xas-

sələrini təyin etmək vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Qrenanın seçilməsi və çoxaldılmasına həlledici təsir göstərən göstəricilər də daxil olmalıdır.

Müasir tələbata görə ipəkçilik elminin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri də mövcud tut ipəksarıyanı (ipəkqurdu) cinslərinin dözümlülüyünün artırılması və baramanın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Ona görə də son illər respublikamızda tut ipəksarıyanı (ipəkqurdu) cinslərinin bioloji xüsusiyyətlərinə və baramanın keyfiyyət göstəricilərinə görə tələb olunan səviyyədə saxlanması ilə yanaşı, yeni texnologiyaların hazırlanması da çox aktual məsələlərdən hesab edilməlidir.

Ölkəmizdə barama toxumu istehsalını qaydaya salmaq, xaricdən və digər respublikalardan qrena gətirmək problemindən azad olmaq və respublika ipəkçilərini özümüzə yetişdirilən qrena ilə təchiz etmək üçün barama toxumu zavodlarının, həmçinin stansiyalarının təşkil edilməsi sahəsində lazımı işlərin görülməsi çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədova F.N. Tut ipəkqurdunun bədəninə zülalların yığılması mis, bor və onların qarışıqlarının baramanın texnoloji xüsusiyyətlərinə təsiri. *İpək*, 1970, № 2, səh. 21-25.

2. Şəmiyev T.X. Tut ipəkqurdu tırtıllarının hemolimfasında zülalların toplanılmasının baramanın texnoloji xüsusiyyətlərinin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyəti. Bakı, 1994.

3. Злотин А.З. Экспериментальное обоснование методики круглогодичного разведения непарного шелкопряда и рекомендации по использованию в прикладной энтомологии. Автореф. дис.: по спец. Энтомология. А.З. Злотин, Х., 1966, с. 22.

4. Кучугурова Т.Я. Влияние биостимуляторов на продуктивность тутового шелкопряда Т.Я.Кучугурова, Р.С. Гребещенко, Шелк, 1990, № 1, с. 16-17.

5. Murthy C V. Effect of thyrokin on growth and development of the silkworm *Bombyx mori*. C.V.Murthy, H.K.Hyrkadly, B.S.Thygaraya, Journ, Sericult, Sci. Japan. 1987, Vol, 56, № 4, p. 351-352.

6. Murthy C.V. Effect of cobalt on silkworm growth and cocoon crop. Performance, C.V.Murthy, S. Govindappa, Indian. J.Sericult, 1988, vol, 27, № 1, p. 45-47.

7. Лакин Г.Ф. Биометрия. Высшая школа, Москва, 1990, с. 40-50.

8. Azərbaycan elmi-tədqiqat institutunun elmi xəbərləri. XX cild. Bakı, Müəllim, 2013, 51 səh.

9. Seyidov A.K., Abbasov B.H., Qədimova H.V. Tut ipəkqurdu genetik ehtiyatlarının kataloqu. Bakı, Müəllim, 2014, 29, 36, 107 səh.

10. Quliyeva H.F., Səfərova İ.M. Həşəratların ekoloji fiziologiyası. Bakı, Bayramoğlu, 2013, 182 səh.

11. Ümran Şahan. İpekböcekçiliği. Dora, Bursa, 2011, 53 səh.

12. 8th BACSA international conference "Climate changes and chemicals-the new sericulture challenges", "Cliseri" 2017. Sheki, Azerbaijan April 2nd - 7th, 2017, p. 57.

G.Baghirova

Preparation of new methods that influence the growth of mulberry silkworm

Summary

The article deals with the features of silkworm breeding as one of the key areas of agriculture, its role in the economic development of the country, and the opportunities for its utilization in households as a necessary tool. The article also highlights the care and attention to the development of this field in the world and in our country, and mentions its indicators as a cost-effective area.

Г.Багирова

Подготовка новых методов, влияющих на развитие тутового шелкопряда

Резюме

В статье рассматриваются характеристики профессии шелкопряда как одной из ключевых областей сельского хозяйства, ее роли в экономическом развитии страны и ее способности использоваться в качестве средства жизни. В то же время подчеркивается забота и внимание к развитию этой области в мире и в нашей стране и упоминаются ее показатели как рентабельной области.

KOSMİK ROBOTLAR

Rasim Əlizadə,

*Azərbaycan Texniki Universitetinin Maşın və mexanizmlər
nəzəriyyəsi kafedrasının müdiri, texniki elmlər doktoru, professor
E-mail: alizada_rasim@hotmail.com, rasimalizade@iyte.edu.tr*

UOT: 524

Xülasə. *Kosmik stansiyalar, marsoxodlar, lunoxodlar, Şatlı kosmik gəmisinin robot qolu və digər idarəolunan manipulyatorlar məkanında öz missiyalarını yerinə yetirir ya müstəqil, ya da yerdən idarə olunur. Gələcəkdə yaradılacaq intellektual robotlar ev, servis və fərdi istifadədə hazırkı personal kompüterlər kimi istifadə ediləcəkdir. Tezliklə məkanda yaradılmış robotlaşdırılmış laboratoriyalar və intellektual işlərlə idarə olunan texnoloji xətlər yaranacaqdır. Məqalədə inert materialın intellektual və zehni sistemə keçməsi sxemi göstərilir.*

Açar sözlər: *kosmik gəmilər, avtomatik aparatlar, süni intellekt, robotlar, kosmos, zondlar.*

Key words: *space ships, automatic devices, artificial intelligence, robots, space, probes.*

Ключевые слова: *космические корабли, автоматические устройства, искусственный интеллект, роботы, космос, зонды.*

1. Robotlar kosmosda

Robot – verilmiş müəyyən tapşırığı kompüter proqramları nəzarəti ilə sərbəst yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik elektromexaniki (elektrohidravlik və ya elektropnevmatik) maşındır. Qısaca olaraq demək olar ki, robotlar – bilavasitə insan nəzarəti altında olmaqla düşünüən qurğulardır. Bunlar həm radiasiya olan mühitdə istifadə olunan, insan əlləri kimi hərəkət edən qurğu olmaqla, həm də operatorlarla teleidarəetmə olunan, mürəkkəb tapşırıqları yerinə yetirən ağıllı sistemlərdir. Kosmik Şatlın robotunun qolu buna yaxşı nümunədir. Bu halda “telemanipulyator” və ya “teleagent” terminləri “robot” terminlərindən daha münasib sayıla bilər.

İlkin mərhələdə aparatlar kosmosa yerdən avtomatik rejimdə buraxılırdı. Kosmik tapşırıqların mürəkkəbliyi artdıqca, bu tələblər daha

da çətinləşir və avtomatik kosmik gəmilərin mürəkkəbliyi artdı. Bu sahəyə maraq artdıqca, kosmik robotlar qurğusunun mürəkkəbliyi artır, tətbiqi isə genişlənirdi. Ona görə də kosmosa göndərilən stansiyalar robotlaşdırılmış stansiyalar adlandırılırdı. Baxmayaraq ki, onların manipulyator qolları yox idi, avtonom şəraitində qərarlar qəbul edə bilmirdi və insan hələ kosmosa çıxmamışdır. Lunaxod ayda və ya planetdə hərəkət edən robotdur. Robotlaşdırılmış Lunaxodu bəzən “avtomatlaşdırılmış Lunaxod” da adlandırırlar.

Bəzən elə təsəvvür yaranır ki, bu maraqlar müəyyən bir məqsədə xidmət edərək, bu istiqamətdəki missiyanı həyata keçirir. Mütəxəssislər üçün bu, problem yaratmır, çünki onlar bu maşınların bacarıqlarını və məhdudiyətlərini yaxşı bilirlər. Belə ki, “Robot” ifadəsi geniş kütlə

üçün aldadıcı ola bilər, lakin müasir texnologiyaların imkanlarından daha çox yararlanmaq üçün zəmin yarada bilər. Bu da öz növbəsində, prinsipcə təhlükəli aspektlərə gətirib çıxarır: əgər ictimaiyyətin ölçüyə gəlməz gözləntiləri varsa, bu, müəyyən çətinliklərə səbəb ola bilər. Ona görə də insanlar kosmosdakı kiçik, lakin mühüm addımlar üçün xərcləri, texnoloji və elmi inkişafı dəstəkləməlidir. Beləliklə, daha progressiv texnologiyalarla yaradılan kosmik gəmilərin layihələndirilməsinə və yaradılmasına xərclənilən pullar, bizi Günəş sistemindəki bütün məsələlərin həlli üçün daha mükəmməl Robot yaratmağa sövq edir.

2. İnsanlar və robotlar

Kosmos tədqiqatının ilkin çağlarından məlumatlı və kosmik missiyalarda iştirak edənlər maraqlı sualları müzakirə edirdilər. Şübhəsiz ki, insanlarla uçan kosmik aparatların layihəsi mürəkkəb qiyməti isə baha olurdu. Kosmik əsrin əvvəlində belə idi, indi isə qiymətlər daha da artır.

Birincisi, kosmik gəmilərin təhlükəsizlik tələbləri mühüm dərəcədə gücləndirilir. Avtomatik aparatlardan istifadə edilərsə, kosmik stansiyaların sayını və etibarlılığını artırmaq olar. Layihələndirmənin ilkin mərhələsində qiymətin azaldılması və “nəticə/qiymət” nisbətini artırılması vacib amillərdəndir. Layihələndirmənin başlanması və bitməsi müddəti də azaldıla bilər. Yüksək təhlükəsizliyin qaçılmaz olduğu kosmonavtların kosmik gəmiyə mindiyi vaxt qiymətlər əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Kosmik gəmilərdə kosmonavtların həyat və fəaliyyəti təminatı zəmanətli olmalıdır. Onlar adətən çətin daşınan, böyük, bahalı olur və missiyanın müddətindən asılı olaraq mürəkkəbliyi artır. Ona görə də alətlər və elektron cihazlar miniaturlaşdırılır. Texnoloji inkişaf nəticəsində robotlaşdırılmış stansiyalar yüngülləşdirilir, ölçüləri kiçildir və insanlarla təchiz olunmuş kosmik gəmilərə nisbətən daha rahat olur. Bu da orbitə buraxılan kosmik gəmilərin ölçülərinin kiçildilməsinə və qiymətinin azaldılmasına gətirib çıxarır. Həmçinin elektronika və kompüter elmləri sahəsindəki nailiyyətlər robotlara daha çətin tapşırıqları yerinə

yetirməyə imkan verir. Lakin eksperimentlər göstərir ki, kosmonavtların kosmosda olması əhali arasında populyar deyil. Bununla belə, kosmonavtların çoxfunksiyalı avtomatik cihazların işinin korreksiyası üçün müdaxiləsi çoxluq təşkil edir. Qəfil baş verən vəziyyətlərdə və geniş dairədə məsələlərin həlli kosmik səyahətlərdə kosmonavtların bacarıqlıq şərtidir. Kosmonavtların çəkisizlik şəraitinə uyğunlaşmaq və kosmosda problemsiz işləmək bacarığı yoxlanılır. Mərkəzi Kosmik Teleskopun təmiri və sonrakı modernizasiyası buna yaxşı nümunədir (şəkil 1). Bu şəkildəki təsvirdə Mərkəzi Kosmik Teleskopun (NASA foto) təmirini edən astronavt ekstra daşınma (EPIД) həyata keçirir.

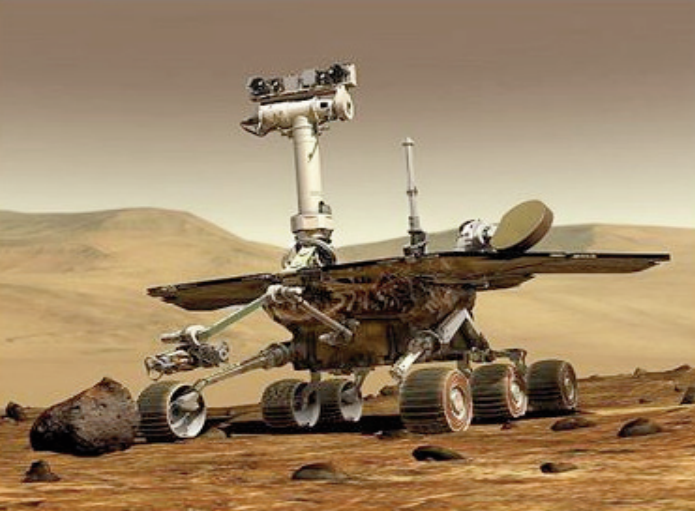

Şəkil 1.

Əgər insanlar üçün Marsın tədqiqi çətindirsə, onda robotlar üçün də bu iş asan deyil. Kosmik planetlərin üzərində hərəkət edən istənilən avtomatik stansiya avtonom (müstəqil) rejimdə işləməlidir. Ay planetində olan kosmik stansiyanı idarə etmək üçün yerdən göndərilən siqnal 3 san. ərzində gedib-qaydır. Lakin Marsla belə əlaqə yoxdur. Marsoxodun kamerasının maneəni görüb, Yerdən marşrutun korreksiyasını alanadək bir neçə dəqiqə ötür.

Avtomatik stansiyalar planetin səthində yavaş-yavaş hərəkət edirlər. Məsələn, Mars missiyalı Robot-marsoxod (şəkil 2), 1997-ci ilin tədqiqatçısı və ya nisbətən yeni “Spirit and opportunity” robotu çox yavaş sürətlə hərəkət edir, müstəqil sürətdə bir neçə əməliyyatı idarə edir. Lakin bu özüyəriyən aparatlar çoxfunksiyalı olaraq əllə idarə olunur. Baxmayaraq ki, giriş siqnallarının alınması üçün çox vaxt tələb olunur.

Süni intellektə olan ümidlər hələ ki, reallıqdan uzaqdır. Lakin kompüterlərin imkanları sürətlə artır, insan düşüncələrini imitasiya edən maşın konstruksiyaları yaxın gələcəkdə daha geniş yer tutacaq.

Şəkil 2.

Kompüterlərin yığılması daha da yaxşılaşıb, bir çoxlarının realizasiyası ağır getsə də, onların həqiqi məntiqi qabiliyyəti yüksəlir.

Hələ heç kim **“ağıl qabiliyyəti”** ifadəsinin tam təyini verə bilməyib, bəlkə də ona görə ki, **“ağıllı”** sözü bir çox hallarda istifadə olunur – ağıllı maşın, ağıllı struktur, ağıllı silah, hətta avtomobil texnologiyasında ağıllı amortizator. Bəlkə də bu yaxşı mənə verir, çünki bu qurğuların icra qabiliyyəti ötən illərlə müqayisədə çox yüksəkdir. **“Ağıllı”** ifadəsi düzgün təsəvvür yaratmalıdır: bir çox maşınlar müstəqil sürətdə bir çox əməliyyatları yerinə yetirə bilir, lakin insandan gözlənilən **“ağıl qabiliyyəti”** isə tam başqadır.

“Sobot” sözü işçi, əməkdaş **“Robot”** sözündən irəli gəlir ki, bunun da məqsədi insanların müdaxiləsi olmadan onlara kömək edən maşınların ağıl qabiliyyətini göstərməkdir. Nisbətən yeni sahə olan **“ev robotları”** və ya **“servis robotları”** tez bir zamanda genişləndi. Gələcəkdə personal robot personal kompüterlərin uğurunu təkrar edə biləcək və robot kompüter kimi hər evdə vacib qurğu olacaq. Robotlar evlərdə, ofislərdə, hospitallarda işləyərək daha etibarlı, istifadəsi daha asan və müstəqil ola bilər. Ona görə də onlar bugün və gələcəkdə insanlara qarışacaq, lakin sənaye robotları bu missiyalara riayət və əməl etməyə qadir deyillər.

Bənzər və ziddiyyətli istiqamətlər kosmosda da aşkar olunur. Əvvəllər maşınlar həvalə edilən işlər, indi də hərdən insanlar tərəfindən daha keyfiyyətli həyata keçirilir. Bu istiqamətdə edilən cəhdlər, avtomatik qurğuların qiymətindən qaçmaq məqsədi güdüdü. **“Mir”** kosmik gəmisində bir çox qəzalar baş verirdi. Belə ki, birləşmə zamanı avtomatik yük gəmisi **“Progress”** dağılmışdır – sükanla idarəetmə zamanı o günəş batareyaları ilə toqquşmuş və bu böyük ziyan, itkiyə səbəb olmuşdur. Bu hadisə birləşmə üçün maneə edəndə əl ilə idarəetmə zamanı pilotların aparat təminatı və onların təhlükəsizliyi təmin edilməmişdir. 1990-cı ilin axırında ESA tərəfindən planlaşdırılan Ay kosmik stansiyasını əvvəlki ay stansiyasından fərqli olaraq, yerdən operator vasitəsi ilə idarə etmək nəzərdə tutulurdu.

Gələcəkdə insanların kosmik gəmidə fəaliyyəti üçün kapital qoyuluşları artırılacaq, lakin bu artımı nəzarət sistemlərinin qiyməti kompensasiya edəcək. Avtomatik görülməsi nəzərdə tutulan bir çox əməliyyatları astronautlar daha effektiv icra edə bilər və mümkündür ki, Sobotların köməyindən istifadə edilsin.

İnsan – maşın əlaqəsi daha dəqiq qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirir. Məsələn, planetar cəmiyyət tərəfindən fəzaya buraxılmış **“Mars – Zastava”**nın Marsı tədqiqi insan – maşın qarşılıqlı əlaqəsinə nümunədir. Burada robotlaşmış bir çox elmi-tədqiqat stansiyaları daimi kommunikasiya və naviqasiya sistemləri ilə təchiz edilərək qırmızı planetə göndərilə bilər. Onlar orada tədqiqatlar apararaq Marsı tədqiq edən kosmik gəmilərin qəbulu üçün enmə meydançalarının lazım olan infrastrukturunu yaradacaq ki, insanlar da oranı tədqiq edə bilsinlər.

Kosmik gəmilərin faydalı yüklə yerin orbitinə buraxılması xərclərinin azaldılması ən vacib məsələlərdən biridir. Bu zaman isə yeni, qabaqcıl texnologiyalar vasitəsi ilə kosmosa buraxılan kosmik gəmilər insanların bilavasitə kosmosun tədqiqini asanlaşdırır. Qeyd edək ki, bu kaskad effekti də ola bilər: yəni insanların çoxu kosmosda yaşayacaq, başqa səma cisimlərində dayanacaq ki, bu yolla insanların və yüklərin daşınması üçün Yerdən buraxılan kosmik gəmilərin sayı azalacaq. Beləliklə, bizə təhsilimizdə böyük səy göstərmək tələb olunur ki,

bu da yavaş-yavaş sürətlənəcək. Kosmik fəza çox böyükdür, yerin yaxın qonşuluğunda avtomatik laboratoriya və sənaye müəssisələri quraşdırmaq üçün burada insan varlığı vacibdir. İnsanlar kosmosda nəinki işləməyi, orada uzun illər necə yaşamağı, kosmosda təyinat yeri istiqamətində səyahət etməyi də öyrənməlidirlər. Burada təkcə elmi-tədqiqat bazaları deyil, həmçinin yaşamaq üçün də yer olacaqdır. Başqa sözlə, insanlar kosmosa planeti öyrənmək üçün robotexniki qurğuları göndərməklə kifayətlənməyib, orada məskunlaşa da biləcəklər.

İkinci yanaşma neyron şəbəkəsi olaraq, insan və heyvan beyinlərini imitasiya edərək, süni neyron şəbəkəsinin qurulmasına əsaslanır. Süni Neyron Şəbəkəsi (SNŞ) elə yaradılıb ki, burada proqram təminatı ilə deyil, təlimlə işləyir. Bu iki yanaşma bir-birindən çox da fərqlənmir, çünki çox vaxt neyron şəbəkələri kompüterlə modeləşdirirlər, yəni onlar adi maşınlarda işləyən kompüter təminatına gətirilir. Beləliklə, ikinci yanaşmaya birincinin xüsusi halı kimi baxmaq olar. Hər halda neyron yanaşması həll olunmayan problem sayılırdı və 1960-cı illərin sonu bu iş dayandı. Əksinə olaraq alqoritmik yanaşmalar ümidverici nəticələr verməyə başladı.

1980-ci illərin ortalarında yuxarıda göstərilən məsələlərin həlli üçün neyron yanaşması vüsət almışdır, lakin intellektual maşınların yaradılması proqnozlaşdırıldıqdan sonra daha mürəkkəb oldu. 1960-cı ildə belə bir təsəvvür vardır ki, 2000-ci ildə texnoloji nəticələr əldə ediləcək, 2010-cu ildə isə həyata keçiriləcək, amma adama elə gəlir ki, bu gün hələ çox uzaqdadır, çoxları da bunun müasir texnologiyalarla mümkünsüzlüyünü söyləyirlər.

3. Zondlar və robotlar

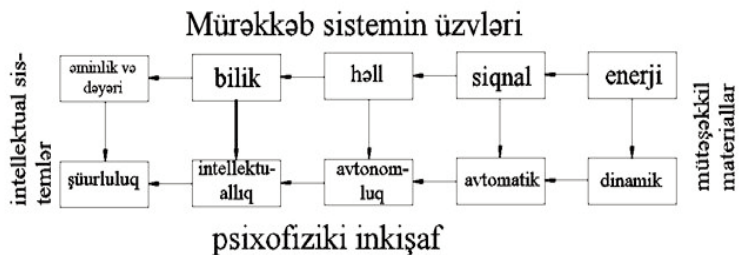
Sxem 1-də inert modellərdən ağıllıya və şüurlu sistemə aparan təxmini yol sxemi göstərilmişdir. Bu sxemə uyğun olaraq enerji ilə manipulyasiya etmək mümkündür. Buna görə də baxılan maddi sistem dinamik bir sistemdir. Əgər sözügedən sistem siqnalı qəbul edib və məlumatı manipulyasiya edərsə, bu sistemi avtomatik qurğu hesab etmək olar.

Qərarları verən blokla biliklər bloklarının hansının yuxarı, hansınınsa aşağı olması müba-

hisəlidir. Bir canlı (canlı və ya robot) daxili model qurmadan, xarici dünyanın girişlərinə reaksiya verə biləcək bir qərar qəbul edə biləcəyi ehtimal olunur. Bloklarda terminlərin mənası ilə tam bir razılaşma olmadığı görünür və cavab "bilik" və "qərar" sözlərinin nə demək olduğunu dəqiq bir şəklinə bağlıdır.

Aşağıdakı bloklara ayrı-ayrı addımlar kimi deyil, davamlı təkamül prosesinin səviyyəsi və hər biri arasında sonsuz çalarlar kimi baxmaq lazımdır. Telemanipulyatorlar yəni, müəyyən vəzifələri yerinə yetirə bilən, uzaqdan idarəetmə agentləri şübhəsiz ki, avtomatik olaraq müxtəlif səviyyəli digər avtomatlar kimi ikinci səviyyəyədəirlər. Bir çox hallarda telemanipulyatorlar yüksək səviyyəli vəzifələrin insanlar tərəfindən idarə edilərkən aşağı səviyyəli bəzi formalarını nümayiş etdirir.

Sxem 1. İnert maddiyadan ağıllıya və şüurlu sistemlərə aparan ilkin sxem

İlkin yaradılan manipulyatorlar radioaktiv materialların hazırlanmasında istifadə edilirdi. Onlar tam olaraq mexaniki qurğular idi. Əl və tutqac mexanizmlərindən ibarət olub, tam olaraq insan-operator əl hərəkətlərini təkrar edirdi. Sonra daha yüksək səviyyəli qərarların qəbul edilməsi üçün insan və kontroller tərəfindən avtomatik nəzarət vasitəsi ilə daha çox hərəkətlər həyata keçirildi. Məsələn bu avtomobil ötürmə qutusu ola bilər: sürücü maşının hərəkət yerinə yetirməsi üçün lazımı gücünü təmin edən mufta pedalı və ötürücü qolunu idarə etməlidir. Yarı-mavtomatik ötürücülərdə sürücü dişli ilə işləməyə qərar verir və cihaz enerji mənbəyi istifadə edərək, mufta və ötürmə qutusuna nəzarət edir. Avtomatik ötürmə qutularında sürücü sürətləndirici pedal vasitəsi ilə sürətə nəzarət edir, bu da dişli ilə işləməsinin dəyişməsinə səbəb olur. Burada aşağı səviyyəli bütün həllər cihaz tərəfindən qəbul olunur, lakin yüksək səviyyəli

həllər hələ də sürücü tərəfindən real vaxtda insan müdaxiləsi olmadan öz vəzifələrini yerinə yetirməkdə olan müvafiq azadlıq səviyyəsinə malik olmalıdır. Robot həmçinin ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədə çevik və asanlıqla yenidən proqramlaşdırma xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır. Bu robot üçünçü səviyyəyə aiddir.

İdeal robot insan müdaxiləsindən daha da müstəqil olmalı və intellektual hərəkəti və şüuru olmalıdır. Bu xüsusiyyətlərin hər ikisi hələ də robotlardan uzaqdır. Ümumiyyətlə, avtonom işləyən robotlar insan – operatoru uzaq olmalıdır. Ayda həyata keçiriləcək bütün vəzifələrə telemanipulyator təsəvvür etmək mümkün olsa da, Marsın tədqiq edilməsi üçün lazımı muxtariyyət daha da inkişaf etdirilməlidir. Xarici günəş sisteminin peykləri və planetlərin məsafəsinə görə pilotsuz tədqiqatlar üçün əsl robotlar lazımdır. İnsansız qurğular vasitəsi ilə planetlərarası məsafələrin fəth olunması lazımı ağıllı maşınlar tərəfindən həyata keçiriləcəkdir. Güclü süni intellekt bütün insan xüsusiyyətlərinin maşınlar tərəfindən təkrarlana biləcəyinə yalnız intellektual olacağı fərziyyəsinə əsaslanır, eyni zamanda, uyğun bir sürətlə gerçək zehinə sahib olacaqlar. Bu sübut olunaraq təsdiqlənməyib və sonuncu hissəsi çox mübahisəlidir. Xüsusilə mübahisəli an V.Neymanın maşınlarının, yəni özünü təkrarlayan maşınların istifadəsidir. V.Neymanın zonu özünü təkrarlayan intellektli bir zondur. Belə zondlar nəzərdə tutulan yerə çatdıqdan sonra bərk fəza cismlərinin müəyyən səthinə, asteroid, bərk səthli planet və ya planetin peyki üzərində oturaraq öz təkrarını yaratmağa (qurmağa) başlayacaqdır. Bu tip zondlara əsaslanaraq kosmosun fəthi strategiyası Tiplər tərəfindən təklif olunmuşdur. V.Neyman zonu müqayisəli dərəcədə sadəcə hərəkətverici ilə qonşu ulduzdan buraxıla bilər və bir neçə yüz ya min ildən sonra təyinat yerinə çatar.

Zond eniş edərək digər zondlar yaradacaqlar, onlar da günəşxarici sistemi tərk edərək qonşu ulduzlara uçaçaqlar. Bir gün onun əsas məqsədi olan başqa günəş sistemlərinə doğru yayılması baş tutarsa, zondlar geri Yerə hesabatlar göndərərək öz elmi işlərinə başlayacaqlar. Və ən nəhayət, bizim qalaktikanın çoxu bu zondlarla

tədqiq olunacaq. V.Neymanın zondlarından istifadə edərək bir ağıllı mikroprosessorla bütün kainatı tədqiq etmək olar. Belə ağıllı maşınlar təkcə tədqiqat deyil, üzvü həyat da yarada bilər. V.Neymanın maşını qurulsa belə, o, öz-özünü çoxlu sayda təkrarlaması zamanı səhvlərə yol verməyəcəyinə heç vaxt əmin olmayacağıq. Sonda bu təkamülün yeni canlıları yaratmasında vasitə olan mexanizmdən biridir. Bununla yanaşı, yerdə proqramlaşdırılmış bir zondun digər planet sistemlərinin yeni şərtləri ilə həmişə düzgün işləyəcəyinə əmin ola bilmərik. Zondların yoxlanılması, müəyyən dəyişikliklər edilməsi, proqramlaşdırılması yalnız ilk bir neçə təkrarlama zamanı mümkündür.

Fəzadakı məsafə zaman ərzində o qədər böyüyür ki, bütün bunları süni intellekt sistemi kosmik gəmidə yerinə yetirməlidir. İndiki vaxtda və perspektivdə ağıllı robotlar kosmik fəzanı fəth etməyə kifayət edəcək. Elmi axtarışların ən vacib məsələlərindən biri, yəni yerdən kənar həyatın axtarışının robotlarla tədqiqi şübhə doğurur. Heç şübhəsiz ki, robotları elə proqramlaşdırmaq olar ki, onlar Yer tipli canlı materiya axtarsınlar. Bu işi insanlar da həyata keçirə bilərlər. Lakin robotların bu işi görməsi şansı daha azdır. Bəzi misallar bunu təsdiq edir. Marsda zondlar vasitəsi ilə aparılan astrobioloji eksperimentlər inandırıcı deyildir və indiyədək müzakirələr davam edir. Başqa bir nümunə, təxmin edilən həyat forması Marsın meteoriti olan ALH-84001-də tapılıb. Bu mikroskopik nümunələrin planetdə aşkar edilməsindən 20 ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, alınan nəticələr mübahisəlidir, belə ki, alimlər tədqiqatı axıra çatdırma bilmədilər.

Daha mürəkkəb robotlar yaratmaqdan, gələcəkdə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan bir növ kollektiv zəkaya malik bir sıra sadə maşınlar yaratmaq olar. Bu, elə yanaşmanın özüdür: təkamül böcəklərdən və digər canlılardan (quş, balıq) keçərək, onların fərd səviyyəsində davranışını təsvir edir və müxtəlif çətin məsələləri həll edir. Bu canlıların davranışı populyar tədqiqat predmetidir və alimlər belə hesab edir ki, bu kosmik və planet robotlarına yeni yanaşma tədqiqatları genişləndirməyə imkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Alizade R., Bayram C., Gezgin E. Structural Synthesis of serial platform manipulators, İFTjMM J., Mechanism and Machine Theory 42, 2007, p. 580-599.
2. Kong X., Gosselin C.M. Type synthesis of parallel mechanisms, Springer 2007.
3. Alizade R.I. Can F.C. , Gezgin E., Structural synthesis of Euclidean platform robot manipulators with variable general constraints, IFToMMJ. Mech. Mach. Theory 43, 2008, p. 143-144.
4. Lung – Wen Tsai, Robot analysis, printed in USA, 1999, p. 505.

R.Alizade

Space robots

Summary

Space stations, mars rovers, the robot arm of the space ship Shuttle and other controlled manipulators carry out their missions in space and are controlled either automatically or from the ground. The development and creation of

home, service and personal robots will be used as well as now personal computers. Robotic laboratories and technological lines controlled by intelligent robots will soon be created in space. It is shown the scheme of transition of inert matter to the intellectual and mental system.

Р.Ализаде

Космические роботы

Резюме

Космические станции, марсоходы, луноходы, рука робота космического корабля Шатл и другие управляемые манипуляторы выполняют свои миссии в космосе и управляются либо автономно, либо с земли. Развитие и создание домашних, сервисных и персональных интеллектуальных роботов будут использованы также, как и сейчас используются персональные компьютеры. Скоро в космосе будут созданы роботизированные лаборатории и технологические линии, управляемые интеллектуальными работами. Показана схема перехода инертной материи к интеллектуальной и умственной системе.

MÜASİR İNŞAATDA EKOLOGİYA PROBLEMLƏRİ: MÜLAHİZƏLƏR, TƏKLİFLƏR

Nurməmməd Məmmədov,

*Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
Mühəndis sistemləri və qurğularının tikintisi kafedrasının müdiri,
texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: nurmammad.mammadov@azmiu.edu.az*

Bu gün bəşəriyyəti narahat edən əsas problemlərdən biri də qlobal ekoloji problemlərdir. İqlim dəyişmələri, əhalinin sayının artımı, ozon qatının dağılması, səhrələşmə problemləri, qasırğalar, sunamilər, buzlaqların əriməsi, təbii və bərpa olunmayan yanacaq mənbələrinin tükənməsi və s. kimi məsələlər daha çox narahatlıq doğurur. Azərbaycan Respublikasının ekoloji siyasətinin əsas istiqamətləri – ətraf mühitin ekoloji keyfiyyətini yüksəltmək, ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək, insanların iş və yaşayış şəraiti üçün normal ekoloji şərait yaratmaq və s. ibarətdir. Bu problemlərin həlli üçün prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilmiş və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən 1998-ci ildə təsdiq olunmuş Ətraf Mühitin Mühafizəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planında öz əksini tapmışdır.

Hesablamalara görə, dünyada neft ehtiyatı 50-55 ilə, təbii qaz ehtiyatı 75-80 ilə, kömür ehtiyatı isə 500 ilə kifayət edər. Son zamanlar Azərbaycanda yeni təbii qaz yataqlarının tapılması ilə əlaqədar bəzi informasiyalar olsa da bu, hələlik proqnozdur və tam şəkildə öz təsdiqini tapmayıb. Bununla belə, təbii (üzvi) yanacaqların bugünkü templə yandırılması ekoloji fəlakətlərin daha da yaxınlaşmasına gətirib çıxarır. Qeyd edək ki,

Respublikanın kommunal təsərrüfatında yanacaq və enerjidən istifadənin effektivliyinin artırılması ölkə rəhbərliyinin diqqət mərkəzindədir.

Son zamanlar Azərbaycanda tikinti sənayesi sürətlə inkişaf edir. Bakı şəhəri, respublikanın bütün şəhər və rayonları, demək olar ki, tikinti meydançasını xatırladır. Təkcə Bakı şəhərində 2005-2012-ci illərdə 12,6 milyon kvadrat metr-dən çox yaşayış sahəsi olan yeni binalar tikilmişdir.

İnsan gün ərzində orta hesabla 1,5-2,0 kq yemək, 2-3 litr su və 25-30 kq hava qəbul edir. Yeməyin və suyun təmizliyinə nəzarət edə bilsək də, qəbul etdiyimiz havanın təmizliyinə, insan orqanizmi üçün nə dərəcədə təhlükəli olub-olmamasına nəzarət edə bilmirik.

Artıq 15 ildən çoxdur ki, bütün dünyada mikroiqlimin ekoloji problemləri ilə məşğul olan alimlər “xəstə binalar” adlı termindən istifadə edirlər. Bu tip binalarda daxili havanın göstəriciləri normativ qiymətlərdən dəfələrlə aşağıdır. “Xəstə binalar” sindromunun yaranmasının əsas səbəbləri – otaqlar daxilində havanın keyfiyyətinin normalara uyğun olmaması, tozluq dərəcəsinin yüksək olmasıdır.

Amerika alimlərinin məlumatına görə, ABŞ-da 20-30% binalarda bu sindrom mövcuddur. Təəssüf ki, bu tip binalar haqqında respublika-

mızda statistik məlumat yoxdur. Lakin bu sindromun əlamətlərini araşdırsaq (mənzillərdə nəfəs almağın çətinləşməsi, oynaqlarda ağrılar, baş ağrıları, yuxusuzluq, immun sisteminin pozulması, əsəbilik və s.) görürük ki, Bakı şəhərində xüsusən son vaxtlar tikilən binalarda da bu problem yaşanmaqdadır. Bir sıra Avropa ölkələrinin tikinti normalarında yeni tikilən yaşayış binalarında otaqlara təmiz hava vurmaq üçün mexaniki ventilyasiya sistemlərinin layihələndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Respublikamızda qüvvədə olan tikinti normalarında isə bu məsələ öz həllini tapmayıb. Nəzərə alsaq ki, insan sağlamlığına təsiretmə dərəcəsinə görə yaşayış şəraiti yemək və əmək şəraitindən sonra üçüncü yeri tutur, bu məsələnin nə qədər ciddi bir problem olması aydınlaşar.

İnsanlar öz həyatının 85-90%-ni qapalı yerlərdə (evdə, işdə, nəqliyyatda və s.) keçirir. Son illərin araşdırmaları göstərir ki, hətta ən çirkli şəhərlərdə belə bu tip qapalı yerlərin havasının çirklilik dərəcəsi xarici havanın çirklilik dərəcəsinə 4-6 dəfə çox olur. Başqa sözlə, yaşayış və iş otaqlarında qəbul etdiyimiz havanın parametrləri standartlardan, komfort şəraitindən çox uzaqdır (komfort şərait dedikdə elə hava şəraiti nəzərdə tutulur ki, otaqda olan insan isti-soyuqluğu, havanın hərəkətini və nisbi nəmliyini hiss etməsin).

Urbanizasiya prosesinin bəzi müsbət cəhətləri ilə yanaşı, mənfi cəhətləri də az deyil. Sanitar-gigiyenik və ekoloji problemlər, hava, su və torpağın çirklənməsi, səs, informasiya bolluğu, infrastruktur, internet və mobil rabitənin sıxlığı, məişət tullantıları, nəqliyyat və s. məsələlər şəhər mühitində yaşayan insanların sağlamlığına ciddi təsir edir. Şəhərin demək olar ki, hər yerində pərakəndə şəkildə aparılan tikinti işləri isə ekoloji durumu çox pis vəziyyətə salır (yəqin ki, hamımız hava limanı tərəfdən şəhər istiqamətinə gələrkən Bakının üstünün qatı duman şəklinə olduğunu şahidiyik).

Son vaxtlar inşaat sənayesində ekolojiya problemlərinə həsr olunmuş bir sıra beynəlxalq və Respublika statuslu elmi konfranslarda iştirak etmişəm. Dünyanın bir çox ölkələrindən gəlmiş və dünya çapında tanınmış mütəxəssislərin də iştirak etdiyi bu konfranslarda müzakirə olunan əsas problem – ətraf mühit, ekolojiya problemləri və onların həlli yollarının araşdırılması olmuşdur. Xüsusən 7-10 sentyabr 2017-ci ildə Türkiyənin Antalya şəhərində keçirilən 1-ci Türk Dünyası Mühəndislik və Fənn Bilimləri Beynəlxalq Konqresində İngiltərədən xüsusi dəvət olunmuş, iqlim dəyişmələri və ətraf mühit problemləri sahəsində Nobel mükafatı laureatı, professor Geoffrey Levermore ilə tanışlığım, onunla apardığım çox maraqlı və faydalı diskussiyalar məni bu sahədə daha ciddi axtarışlar aparmağa vadar etdi (qeyd edim ki, bu konqresdə dəyərli dostum, gözəl insan, universitetimizin kafedra müdiri Sahib Fərzəliyev də maraqlı məruzə etmişdir).

Əvvəlcədən deyim ki, bu konfranslar və orada aparılan elmi məruzələr öz spektrinə görə çox müxtəlif olur. Diqqətimizi çəkən əsas fakt odur ki, demək olar bütün məruzəçilər çox maraqlı və müasir dövrün ekoloji problemlərinin həlli üçün vacib olan təkliflər irəli sürürlər. Lakin əksər məruzələrdə, xüsusən inşaat sektoruna aid olan məruzələrdə problemin həllinə birtərəfli yanaşma hiss olunur. Fikrimizcə, XXI əsrin qlobal probleminə – ekolojiya probleminə birtərəfli yanaşma istənilən effekti və nəticəni verə bilməz. Problemin həllinə kompleks yanaşma olmalıdır.

Bir neçə onilliklər bundan əvvəl məlum oldu ki, atmosferdə mövcud olan və istixana effektinin yaranmasına səbəb olan zərərli tullantıların miqdarı son 250 il ərzində kəskin sürətdə artmışdır. Bunun əsas səbəbini alimlər ilk növbədə, üzvi yanacaqın kortəbii və səmərəsiz yandırılması, meşələrin qırılaraq məhv edilməsi və kənd təsərrüfatı istehsalının artımı ilə izah edirlər. Bura elmin, texnikanın, avtomobil və tikinti sənayesinin sürətlə inkişafını, ətraf mühitin bir sıra energetik tullantılarla çirklənməsini və s. bu kimi problemləri də əlavə etsək, planetimizin öz dinamik tarazlığını itirmək təhlükəsinin yaxınlaşdığını təsəvvür etmək çətin deyil. Lakin bununla belə dünya alimlərinin apardığı elmi-tədqiqat işləri onu deməyə əsas verir ki, həmin dinamik tarazlığın pozulmasının qarşısını almağa hələl imkan var.

Bu səbəbdən və bu gün dünyada istehsal olunan enerjinin 40%-dən çoxunun inşaat sənayesində istehlak olunduğunu nəzərə alsaq, ətraf mühitin ekoloji durumuna təsir edən amillərdən biri, bəlkə də birincisi inşaat sənayesidir. Ona

görə də bu problemin üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq istəyirik.

Müəyyən olunmuşdur ki, dünyada atmosfərə atılan zərərli tullantıların 25%-ə qədəri inşaat sektorunun payına düşür (buraya sement, daş, kərpic, əhəng, polad və digər inşaat materiallarının istehsalı, onların nəqli, bilavasitə tikinti meydançasında aparılan işlər, tullantı sularının emalı, binaların isitmə, isti su təchizatı, ventilyasiya və kondisiyalaşdırma sistemlərinin istismarı və s. daxildir).

Bununla əlaqədar olaraq belə nəticəyə gəlirik ki, ətraf mühitin ekoloji durumunun yaxşılaşdırılması və dinamik tarazlığın pozulmasının qarşısının alınması ən real çıxış yollarından biri inşaat materiallarının istehsalından başlayaraq binaların mühəndis kommunikasiya sistemlərinin istismarına qədər olan bütün mərhələlərdə enerji sərfini azaltmaq, binaların enerji effektivliyini yüksəltməkdir. Xüsusən Bakı şəhərində sürətlə aparılan tikinti-quraşdırma işləri vaxt itirmədən enerji effektivliyinin artırılması məsələsinə kompleks yanaşma tələb edir. Bugünkü inşaat işlərində köhnə inşaat norma və qaydalarından istifadə olunması, enerji təhlükəsizliyi və enerji effektivliyi məsələlərinin arxa plana çəkilməsi, yeni tikilən binaların layihələrində enerji effektivliyi bölmələrinin olmaması təəssüf doğurur. Əksər Avropa ölkələrində, keçmiş sovetlər birliyinin bəzi respublikalarında yeni binaların tikintisi və köhnə binaların rekonstruksiyası zamanı enerji effektivliyi məsələləri ön plana çəkilir, “intellektual”, “passiv”, müsbət enerjili, ekoloji təmiz binalar tikilir. Bu binaların daxilində tələb olunan mikroiqlim parametrlərini təmin etmək üçün bir kvadrat metr sahəyə il ərzində 50-60 kvt enerji tələb olunur. Bizdə isə həmin ölkələrə nisbətən daha mülayim hava şəraiti olmasına baxmayaraq qeyd olunan göstərici 3-4 dəfə çoxdur. Nəzərə alsaq ki, ancaq Bakı şəhərində 2006-2013-cü illərdə 13 milyon kvadrat metrədən artıq yaşayış sahəsi tikilib istifadəyə verilmişdir, ancaq bu sahədə enerji itkilərinin fantastik rəqəm olması aydın olar. Bu enerjinin əldə olunması üçün yandırılan üzvi yanacağın respublikanın ümumi enerji balansına təsiri, şəhərimizin onsuz da ürəkaçan olmayan ekoloji durumunun daha da pis vəziyyətə düşməsinə təsəvvür etmək çətin deyil.

Azərbaycan nisbətən mülayim coğrafi iqlim zonasında yerləşməsinə və öz daxili resursları hesabına enerji tələbatını ödəməsinə baxmayaraq, enerji effektivliyi bizim üçün digər ölkələrdən az aktual deyil. İlk növbədə qeyd edək ki, bu məsələ bilavasitə ətraf mühitin ekoloji durumu ilə əlaqədardır. Ona görə də inşaat sənayesində enerji səmərəliliyi üzrə inqilabi yolla daha ağıllı və innovativ modelin yaradılması vacibdir.

Uzun illər ərzində inşaat sektorunda enerji effektivliyi sahəsində çalışan və elmi-tədqiqat işləri aparan bir mütəxəssis kimi respublikamızda bu sahədə ilkin olaraq görüləcək işlər haqqında öz mülahizələrimi oxucularla və bu sahənin mütəxəssisləri ilə bölüşmək istəyirəm.

İlkin olaraq qeyd edim ki, hər bir yeni tikilən, rekonstruksiya olunan və ya istismarda olan binaya canlı orqanizm kimi, binanın enerji tələbatına isə vahid energetik sistem kimi baxmaq lazımdır. Məcəzi mənada desək, bina öz xarici konstruksiyaları vasitəsi ilə ətraf mühitlə təmasda olmalı, nəfəs almalıdır. Bina daxilində yaşayan və ya işləyən insanlar üçün normativ tələblərə uyğun mikroiqlim şəraiti yaradılmalıdır. Bəzən belə fikir yürüdürlər ki, binaların enerji effektivliyini yüksəltmək üçün xarici konstruksiyaları qalın götürmək və ya konstruksiyanın üzərinə xarici səthdən istilik izolyasiya materialı çəkmək kifayətdir.

Enerji effektivliyi məsələsi kifayət qədər geniş və mürəkkəb anlayışdır. Enerji effektivliyi məsələsinin həllinə şəhərsalma layihəsindən başlanılmalıdır. Binalar arasındakı məsafə, binanın şəhərin baş planında yerləşdirilməsi, hakim küləklərin istiqaməti, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə, şaquli xarici konstruksiyaların səthlərinin sahəsinin minimuma endirilməsi və onların istilik keçirməyə qarşı müqavimətinin artırılması, cəhətlərdən asılı olaraq günəş radiyasının istiliyindən maksimum istifadə olunması, xarici iqlim parametrlərinin dəyişməsindən asılı olaraq binalara verilən istiliyin və ya soyuqluğun miqdarının mərkəzi və ya yerli tənzimlənməsi, istilik enerjisinin dispetçer uçotu, istilik enerjisinin istehsalçısı və tələbatçının bir-biri ilə optimal məsafədə yerləşməsi, enerjinin məsafəyə nəqlinin minimuma endirilməsi, infiltrasiya və eksfiltrasiya proseslərinin tənzim-

lənməsi və s. məsələlər ümumi enerji effektivliyinə ciddi təsir edir. Binaanın hündürlüyü, ölçüləri, girişlərin sayı və s. də nəzərə alınmalıdır.

Yeni tikilən və ya rekonstruksiya olunan binaların layihələndirilməsi ərəfəsində şəhərsalma mütəxəssisləri, memarlar və konstruktör-lər, elektrik və mühəndis kommunikasiya sistemləri üzrə mütəxəssislər birlikdə işləməlidirlər. Memar kommunikasiya sistemləri üzrə mütəxəssislə birlikdə daxili planlaşdırma aparmalıdır. Hər bir mənzilin xarici divarları müxtəlif cəhətlərə yönəldilməlidir. Bu halda otaqlarda infiltrasiya və eksfiltrasiya prosesini tənzimləmək və otaqlara xarici havanın daxil olmasını təmin etmək olar (insanların normal fəaliyyəti üçün yaşayış binalarının bir kvadrat metr sahəsinə bir saat ərzində 3 m³ miqdarında təmiz hava daxil olmalıdır). Təəssüf ki, şəhərimizdə son vaxtlar tikilən müasir binaların əksəriyyətində bu prinsip gözlənilmir və otaqlara təmiz havanın daxil olması çətinləşir.

Uzunmüddətli araşdırmalarımız nəticəsində müasir binaların enerji effektivliyini artırmaq üçün 55 bənddən ibarət təkliflər paketi hazırlamışıq. Buraya enerjiden səmərəli istifadəyə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən enerjinin uçotunun aparılması, enerjinin istehsalçısı, nəql etdirənin və tələbatçısının maraqlarının üst-üstə düşməsi, əhəlinin maarifləndirilməsi, layihələrə enerji effektivliyi və təhlükəsizliyi bölmələrinin əlavə olunması, müəllif nəzarətinin təşkili, müasir

informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə enerjinin tələbat rejiminin tənzimlənməsi və s. aiddir.

XXI əsr – memarlıq əsri olmalıdır. Memar istənilən layihənin üzərində işləyərkən təkcə sifarişçinin tələbini yerinə yetirmək və öz imicini qorumaq üçün yox, həm də ətraf mühitin ekoloji durumuna xələl gətirməmək, enerji effektivliyinin parametrlərini gözləmək, binanı bir insan ömrünə deyil, gələcək nəsillərə hesablaşmaq üzərində düşünməlidir.

Ümumiyyətlə, memarların və mühəndislərin müasir hazırlıq metodikası kökündən dəyişdirilməli, riyaziyyatçı, bioklimatik memarlar hazırlanmalıdır (bioklimatik memarlıq dedikdə, təbiətlə harmoniyada olan insanın həyat tərzini bilavasitə canlı təbiətə yaxınlaşdıran memarlıq nəzərdə tutulur). Gələcək nəsillər üçün normal yaşayış şəraiti yaratmaq, sərnəşini olduğumuz gəminin – planetimizin ekoloji vəziyyətini gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün yeni salınacaq və ya rekonstruksiya olunacaq şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər layihələndirilərkən yeni nəsillərlə ekodizaynerlər, mühəndislər, ekoloqlar, bioloqlar, fiziklər, riyaziyyatçılar birlikdə çalışmalıdırlar. Binalar ətraf mühitlə, təbiətlə bilavasitə harmoniyada olmalıdır. Tikintidə elm və texnikanın müasir nailiyyətlərindən, nanotexnologiyalardan istifadə olunmalı, təbii ventilyasiya sistemlərinə üstünlük verilməli, ağır konstruksiyalar yüngülləri ilə əvəz olunmalı, binaların daxilində radon qazının daxil olmasının qarşısı alınmalıdır.

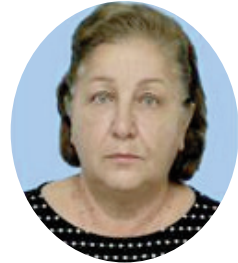
PEŞƏ TƏHSİLİ STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİNİN ƏSAS HƏDƏFLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Xatirə Hüseynova,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının İnzibati idarəetmə fakültəsinin dekanı, iqtisad elmləri doktoru, professor

E-mail: khatira.huseynova@dia.edu.az

Səidə Qurbanova,

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Dövlət idarəetməsi və menecment kafedrasının dosenti, iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: qurbanovaseide49@gmail.com

Son illər Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf sayəsində əldə olunan uğurlar ölkəmizə davamlı inkişafa keçidi mühüm bir məsələ kimi qarşıya qoymuşdur.

Ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin və islahatların davamlılığını təmin etmək üçün mövcud vəziyyətin dərinəndən təhlili və yeni iqtisadi inkişaf strategiyasının hazırlanması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli, 1897 nömrəli Sərəncamına əsasən, “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın sektorları üzrə (8 əsas, 3 yardımçı olmaqla) 11 sahəni əhatə edən 12 Strateji Yol Xəritəsi hazırlanmışdır [1]. Strateji Yol Xəritəsinin həyata keçirilməsi üçün onun əhatə etdiyi sektorlardan asılı olaraq müvafiq dövlət qurumları üzrə tədbirlər planı və proqramlar hazırlanır. Məsələn, Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinə ümumilikdə 7 Strateji Yol Xəritəsi üzrə tapşırıqlar verilmiş və fəaliyyət planı hazırlanmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, strateji yol xəritələri yalnız dövlətin maliyyə vəsaitləri və ya tədbirləri əsasında davamlı inkişafın təmin olunmasını nəzərdə tutmur. Özəl sektorun da bu sahəyə maraqlarının cəlb olunması və bu sahələrə investisiya axınının artırılması əsas məqsədlərdən biridir.

Strateji Yol Xəritəsinə əsasən, insan kapitalının inkişafını təmin etmək məqsədi ilə “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” sənədi də hazırlanmış və respublikamızın peşə təhsili və təlimi prosesində bu hədəflər qarşıya qoyulmuşdur [1]:

- *işəgötürənlərin peşə təhsili və təlimi sistemə inteqrasiyası;*
- *nəticələrə əsaslanan güclü maliyyələşdirmə sisteminin yaradılması;*
- *məqsədli peşə inkişafı proqramlarının yaradılması;*
- *sektorlar üzrə spesifik proqramların yaradılması;*
- *peşə təhsili və təlimi üzrə hədəflərin əldə olunmasına təkan verəcək vasitələrin tətbiqi.*

Bu sənəd peşə təhsili və təlimi sahəsində dünyada mövcud meyillər nəzərə alınmaqla, ölkədə əmək bazarının tələblərinə uyğun təhsil proqramları əsasında ixtisaslı kadrlar hazırlayan peşə təhsili sisteminin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə çeviklik və inteqrasiya prinsipləri əsasında hazırlanmışdır. Peşə təhsili və təlimi sektoru üzrə 2020-ci ilədək **strateji baxış**, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün **hədəf baxış** müəyyən edilmişdir. Belə ki, 2020-ci ilədək olan dövr müddətində Azərbaycan Respublikasının peşə təhsili və təlimi sistemində strateji hədəflər aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- *ölkədə əmək bazarının tələblərinə cavab*

verən mühəndis-pedaqoji heyətə, yenilənmiş təhsil proqramlarına (kurikulumlara) və peşə standartlarına malik optimallaşdırılmış müəssisələrdən ibarət peşə təhsili və təlimi sisteminin formalaşdırılması;

– 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli strateji baxışda əmək bazarının tələblərinə cavab verən peşə standartları və təhsil proqramları (kurikulumlar) əsasında ixtisaslı işçi qüvvəsi hazırlayan, hər bir sektor üzrə işəgötürənlərlə sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulduğu, funksional peşə təhsili və təlimi müəssisələrinə malik peşə təhsili sisteminin formalaşdırılması;

– 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün strateji hədəf baxışda potensial istedadlı gəncləri aşkarlayaraq, cəlb edən prioritet sektorları innovativ və yüksək əmək məhsuldarlığına malik işçi qüvvəsi ilə təmin edən və beynəlxalq səviyyədə tanınan rəqabətqabiliyyətli sistemin qurulması nəzərdə tutulur.

Sənəddə əks etdirilir ki, aparılan proqramlar real ümumi daxili məhsula (ÜDM) 6 milyon manat təsir edəcəkdir. Lakin digər sektorlara dolayı təsiri nəticəsində ümumi iqtisadiyyatdakı təsiri 1 milyard manat hesablanmaqdadır. Bunun əsas səbəbi isə sənədin əsas prioriteti olan insan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın digər sektorlarında da yüksək peşəkarlığa sahib işçilərin cəlb olunması ilə əmək məhsuldarlığının, rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasına səbəb olmaqla onların gəlirlərində də yüksək artıma təsir etməsidir. Beləliklə, insan kapitalının iqtisadiyyata multiplikativ təsiri nəticəsində milli iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sektorlarında artım müşahidə olunacaqdır. Peşə təhsili və təlimi sənədi tərtib olunarkən bu sektorda qlobal mühitdə müasir trendlər nəzərdən keçirilmiş və bu trendlərə uyğun fəaliyyət planı hazırlanmışdır. Əmək bazarının tələblərinə cavab verən kadrların hazırlanması hazırda demək olar ki, bütün dünya ölkələrinin əsas problemlərindən biridir. Bu problemi həll etmək məqsədi ilə müxtəlif ölkələrdə fərqli strategiyalar həyata keçirilir. Məsələn, ABŞ-da işçi qüvvəsinin idarə olunmasının intensiv modeli, Yaponiyada hazırda bir çox ölkələr tərəfindən istifadə olunan texnologiyaya əsaslanan “öyrətməklə öyrənmək” modelinin tətbiqi bu strategiyalara aid ola bilər.

Hazırda əsas trendlərdən biri də təhsilin

kəmiyyət, keyfiyyət və gözləntilər baxımından əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Əmək bazarında – iş yerlərində və iş yerlərindən kənarında peşəkarlığın artırılması məqsədi ilə təlimlərin həyata keçirilməsi diqqəti cəlb etməkdədir. Müasir dövrdə əsas qlobal trendlərdən biri də, kiçik və orta sahibkarlığın stimullaşdırılması məqsədi ilə gənclərin şəxsi biznesinin yaradılması istiqamətində bilikləndirilməsidir. Bundan əlavə, marketinq kompaniyaları vasitəsi ilə peşə təhsili və təlimi proqramlarının ictimailəşdirilməsi də diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir.

“Peşə təhsili və təlimi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nin tətbiqi ölkədə bu sahəyə marağın artmasına və sektorun kompleks şəkildə analiz edilməsi ilə inkişaf planlarının hazırlanmasına səbəb olmuşdur. Yol Xəritəsində mövcud peşə təhsili və təlimi sisteminin SWOT təhlili aparılmışdır [2, s. 9]. Təhlilə əsasən respublikamızda peşə təhsili sisteminin zəif və üstün cəhətləri əks olunmuşdur. Maddi-texniki bazanın zəifliyi, pedaqoji və rəhbər kadrların azlığı, özəl sektorun marağının az olması və zəif maliyyələşdirmə mənbəyi bu sistemin əsas çatışmazlıqlarındandır. 2020-ci ilədək strateji baxışda əsas prioritetlərdən biri peşə təhsili və təlimi sisteminin hüquqi bazasının formalaşmasıdır. Həmçinin bu dövr ərzində zəif maddi-texniki bazaya malik təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin dayandırılması və ya onların birləşdirilməsi, o cümlədən, xarici təcrübələrin öyrənilməsi yolu ilə bu sahədə maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi də əsas məsələlərdəndir. Bundan əlavə, mühəndis-pedaqoji heyətin diaqnostik qiymətləndirilməsinin aparılması və onlara lazımi təlimlərin keçirilməsi, ümumilikdə mühəndis-pedaqoji heyətin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 2025-ci ilədək işəgötürənlərin və digər maraqlı şəxslərin də maliyyə vəsaitlərinin bu sahəyə cəlb olunması hədəflənmişdir. Mövcud vəziyyətdə əksər şirkətlər peşə təhsili müəssisələrini bitirən şəxslərin əmək bazarının tələblərinə cavab vermədiklərini qeyd edirlər. Strateji Baxışda bu məsələnin həlli üçün özəl sektorla dövlətin birgə fəaliyyətinə əsaslanan pilot peşə təhsili müəssisələrinin fəaliyyəti hədəflənmişdir. Bu müəssisələrdə veriləcək biliklər daha çox şirkətlərin öz işçilərindən tələb etdikləri bacarıqlarla bağlı olacaqdır. Bu isə

öz növbəsində, həm əhalinin işlə təmin olunmasını, həm də məhsuldarlığın yüksəldilməsini təmin edəcəkdir.

Peşə təhsili və təlimi sektoru üzrə 2025-ci ilədək olan bu dövr üçün uzunmüddətli baxışın əsas məqsədi işəgötürənlərlə əməkdaşlığın təmin olunmasıdır. Bu əməkdaşlıq peşə təhsili və təlimi müəssisələrinin həm maddi-texniki bazasının, həm də maliyyə mənbələrinin möhkəmləndirilməsinə imkan yaradacaqdır. Eyni zamanda, qarşılıqlı olaraq işəgötürənlərin də müasir dövrün tələblərinə cavab verən kadr ehtiyatı ilə təmin olunmasına şərait yaranacaqdır. “Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi”nin qəbulu və tətbiqi də nəzərdə tutulur. Peşə təhsili müəssisələrini bitirən şəxslərin ali təhsil müəssisələrinə qəbulu prosesində güzəştlərin olması, eyni zamanda, bu müəssisələri yüksək nəticələrlə bitirən tələbələrə ali məktəblərə imtahansız qəbulu üçün mexanizmlər yaradılacaqdır. Peşə təhsili müəssisələrinin qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün dövrün tələblərinə cavab verən mexanizmlər vasitəsi ilə təhsil müəssisələrini bitirən tələbələrin monitorinqinin aparılması həyata keçiriləcəkdir.

Peşə təhsili müəssisələrinə də beynəlxalq sertifikatlar veriləcək və standartlara cavab verən təhsil sistemi yaradılacaqdır. Həmçinin işəgötürənlərin bu sistemə daha yaxından inteqrasiya etməsi onların bu sistemdə təhsil prosesindən başlamış, maliyyələşdirmə mexanizmlərinə qədər bütün məsələlərdə yaxından iştirakına şərait yaradacaqdır. Təhsil müəssisələri qismən və ya tamamilə özəl sektor tərəfindən maliyyələşdiriləcəkdir. Bu da öz növbəsində, təhsil müəssisələri arasında rəqabətin artmasına və nəticədə aşağı rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin sıradan çıxmasına səbəb olacaqdır. Bundan əlavə, peşə təhsili müəssisələrində sahibkarlığın və yaradıcı ideyaların dəstəklənməsi məqsədi ilə bu işlə məşğul olan tələbələrin ideyalarının həyata keçirilməsi üçün laboratoriyalar yaradılacaqdır.

“Peşə təhsili və təlimi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nin icrası üçün 190 milyon 950 min manat investisiya tələb olunur. Layihənin həyata keçirilməsi üçün lazım olan maliyyə mənbələrinə aşağıdakılar aiddir:

- dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlar;
- Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri;
- yerli büdcələr;
- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq yerli idarə, müəssisə və təşkilatların vəsaitləri;
- birbaşa xarici investisiyalar;
- ölkə bank sisteminin kreditləri və qrantlar;
- beynəlxalq təşkilatların və xarici dövlətlərin kreditləri, texniki və maliyyə yardımları;
- qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər mənbələr.

Həyata keçirilən tədbirlərin yoxlanılması və onlara nəzarət edilməsi, eləcə də baş verə biləcək mənfi halların qarşısının alınması məqsədi ilə koordinasiya qurumu yaradılacaq (delivery unit). Strateji Yol Xəritəsinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və monitorinqinə beynəlxalq standartlara cavab verən mexanizmlər tətbiq olunacaqdır. Monitorinq və qiymətləndirmə əsasən, rüb ərzində əldə olunmuş nəticələrlə hədəf indikatorları arasındakı kəmiyyət və zaman uyğunluğuna əsaslanacaqdır. Rüb üzrə görülmüş işlərə dair hesabat rüblük iclasdan ən azı 10 gün əvvəl əsas icraçı təşkilatın rəhbərləri tərəfindən koordinasiya qurumuna təqdim ediləcəkdir və burada 10 gün ərzində bu məsələlərin təhlili həyata keçiriləcəkdir.

Beləliklə demək olar ki, Strateji Yol Xəritəsinin son məqsədi peşə təhsili və təlimi sisteminin kompleks şəkildə inkişafını təmin etmək, o cümlədən, işəgötürənlərlə sıx qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması ilə müasir əmək bazarı tələblərinə cavab verən yüksək məhsuldarlığa sahib, beynəlxalq standartlara cavab verən işçi qüvvəsinin yaradılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. 2016.
2. Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. 2016.
3. “Japanese-style Human Resource Management and Its Historical Origins” Chiaki Moriguchi, Hitotsubashi University, 2010.

PEŞƏ TƏHSİLİ VƏ TƏLİMİ SİSTEMİNİN ÖLKƏNİN DAVAMLI İNKİŞAFINDA ROLU: BEYNƏLXALQ VƏ AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ

Fuad Hümbətov,

Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasının Baş katibinin müavini, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dosenti, fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: Fhumbatov@ask.org.az

UOT: 37.01

Xülasə. *Məqalədə hər bir ölkənin davamlı inkişafında, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin məqsəd və vəzifələrinə nail olunmasında peşə təhsili sisteminin rolu və əhəmiyyəti araşdırılır. Bu baxımdan, peşə təhsili sahəsində müasir beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili və onun tarixi inkişafı kontekstində təhsilin bu sahədəki Azərbaycan təcrübəsi təmin edilmişdir.*

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri, peşə təhsili və təlimi, dual peşə təhsili, strateji yol xəritəsi.*

Key words: *sustainable development, Sustainable Development Goals, vocational education and training, dual vocational education, Strategic Roadmap.*

Ключевые слова: *устойчивое развитие, цели устойчивого развития, профессиональное образование и обучение, дуальное профессиональное образование, стратегическая дорожная карта.*

Müasir dünyada inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında əsas fərq insan kapitalının inkişaf səviyyəsi əsasında formalaşır. Məhz buna görə də, insan kapitalının qorunması və inkişaf etdirilməsi davamlı sosial-iqtisadi inkişafın rəhni kimi qəbul edilir. Bu mənada 2015-ci ilin 25-27 sentyabr tarixlərində Nyu-York şəhərində keçirilmiş BMT-nin Davamlı İnkişaf Sammitində 2016-2030-cu illər üçün təsdiq edilmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM), (17 məqsəd və 169 hədəf) sosial-iqtisadi inkişafın müxtəlif sahələrini əhatə etməklə, son

nəticədə insan kapitalının və onun potensialının davamlı inkişafına xidmət edir (1, 2).

Hər bir ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən təhsil alətlərindən biri də Peşə Təhsili və Təlimi (PTT və ingiliscə VET-vocational education and training) sistemidir. Bu sistem gənclərə və yaşlılara professional inkişafı ilə bağlı ali təhsilə alternativ yol təklif etməklə yanaşı, hər bir ölkənin iqtisadiyyatının bütün sektorları üzrə əmək bazarında ixtisaslı kadrlara olan defisiti aradan qaldırmalı və əhalinin başlıca sosial problemlərindən olan işsizlik məsələsinin həllində başlıca rol oynamalıdır.

Peşə Təhsili və Təlimi sistemi strukturlu, yarım-strukturlu və ya struktursuz təhsilin təqdim edilməsindən asılı olaraq, formal, qeyri-formal və informal növlərə bölünür. Belə ki, strukturlu peşə təhsilinin təqdim edilməsi, təhsil prosesində iş yerləri üzrə təlim-təcrübənin və sonda dövlət təhsil sənədinin verilməsini nəzərdə tutan təhsil forması formal peşə təhsili adlanır. Yarım-strukturlu təhsil prosesində və ya özünü-təhsil yolu ilə biliklərə yiyələnmə (dövlət təhsil sənədinin verilməsi ilə müşayiət olunmayan) qeyri-formal peşə təhsili adlanır. İş prosesində, ailədə, müxtəlif kurslarda, dərnlərdə və fərdi məşğələlərdə, internet vasitəsi və s. üsullarla (dövlət təhsil sənədinin verilməsi ilə müşayiət olunmayan), qeyri-strukturlu surətdə səriştələrin (kompetensiyaların) əldə edilməsi informal peşə təhsili adlanır.

PTT-nin hər bir ölkənin davamlı inkişafındakı rolu və əhəmiyyəti barədə bəhs edərkən, onun 2016-2030-cu illər üçün təsdiq edilmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri Gündəliyindəki (2030 Agenda for Sustainable Development) yeri barədə söz açmaq lazımdır. Belə ki, 4-cü Dayanıqlı İnkişaf Məqsədinə (hamı üçün, ayrı-seçkiliyə yol verməyən və bərabər keyfiyyətli təhsili təmin etmək və ya ömürboyu öyrənmək imkanlarını təşviq etmək) nail olunması üzrə hədəfdə birbaşa qeyd edilmişdir ki, 2030-cu ilədək bütün qadınlar və kişilər üçün əlçatan və keyfiyyətli texniki, peşə və ali təhsilə, o cümlədən, universitet təhsilinə bərabər çıxış imkanlarını təmin etmək lazımdır. Bundan əlavə, həmin məqsədin 4.4. hədəfində isə 2030-cu ilədək məşğulluq, layiqli iş imkanları və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün uyğun vərdişlərə, o cümlədən, texniki və peşə vərdişlərinə malik olan gənclərin və yaşlıların sayını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq bilavasitə vurğulanmışdır. Eyni zamanda, həmin məqsədin 4.b. hədəfində 2020-ci ilədək inkişaf etməkdə olan ölkələr, xüsusən də ən zəif, kiçik adalarda yerləşən inkişaf etməkdə olan ölkələr, Afrika ölkələri üçün inkişaf etmiş ölkələrdə və digər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ali təhsil, o cümlədən, peşə təlimi, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, texniki mühəndislik və elmi proqramlar üzrə təqaüdlərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması kimi məsələlər göstərilmişdir. Göstərilən davamlı inkişaf məqsədi üzrə digər hədəflərdə də

peşə təhsili və təliminin əhatəliliyi və keyfiyyətinin artırılması barədə dolayısı ilə bəhs edilmişdir. Bundan əlavə, 2030-cu ilədək 8-ci Dayanıqlı İnkişaf Məqsədinə (davamlı, inklüziv və dayanıqlı iqtisadi artımı tam və səmərəli məşğulluğu və hamı üçün layiqli əmək imkanlarını təşviq etmək) nail olunması üzrə hədəflərin demək olar ki, hamısında (birbaşa olmasa da) iqtisadi artım, işsizlik problemi, layiqli əmək və uşaq əməyinə son qoyulması kimi məsələlərdə PTT-nin əhəmiyyəti və rolundan bəhs edilmişdir.

Dünya təcrübəsinə müraciət etsək, hazırda dünyada öz mükəmməl PTT sistemi ilə digər ölkələrə nümunə olan ölkələrdən – Almaniya, Avstriya, İsveçrə və digər ölkələri qeyd etmək lazımdır. Bu ölkələrdəki PTT dual sisteminin əsas səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, burada dövlət və özəl sektor tərəfindən birlikdə dəstəklənən peşə təhsili sistemi şirkətlərdə şagirdlik (iş yeri üzrə təlim-work-based learning) ilə dövlət peşə məktəblərində formal təhsil vahid kurs şəklində uğurla kombinə edilmişdir. Eyni zamanda, bu peşə məktəblərinin bir hissəsi özəl sektor (əsasən iri şirkətlər) nəzdində təşkil edilmiş, digərləri isə dövlət tərəfindən yaradılmışdır.

Qabaqcıl, inkişaf etmiş ölkələrin hamısında PTT sisteminin ümumi uğuru təkcə təhsil məsələlərinə diqqət yetirilməsi ilə əldə edilmişdir. Burada PTT məzunlarının, ixtisaslı işçi qüvvəsinin xaricə miqrasiya etməməsi üçün ölkənin texnoloji inkişaf və miqrasiya siyasətinə, habelə xarici investisiya, infrastruktur inkişafı, sosial məsələlərə, əmək bazarında ixtisaslı işçi qüvvəsinə olan ehtiyacın proqnozlaşdırılması və uyğunlaşdırılması kimi problemlərə xüsusi diqqət yetirilməkdədir. Burada önəmli məsələlərdən biri əmək bazarında ixtisaslı işçi qüvvəsinə olan ehtiyacın öyrənilməsi və onun gələcək illərdə proqnozlaşdırılması məqsədi ilə xüsusi araşdırmaların sistemə aparılmasından ibarətdir (3). Onu da qeyd edək ki, ilk baxışda uğurlu PTT sisteminə malik olan dövlətlərin bu təhsil modelini digər ölkələrə “ixrac” etməklə, onların da bu sahədəki problemlərinin asan həll olması təəssüratı yaranır. Lakin burada nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir ölkənin, xüsusən də uzun müddət sovet peşə təhsili sisteminin təsirindən azad olmamış ölkələrin iqtisadi

diyyatının, özəl sektorunun və təhsil sisteminin spesifik inkişaf yolu və zəif inkişaf səviyyəsi, habelə əhalinin peşə təhsilinə olan qeyri-qənaətbəxş münasibəti məsələləri və s. mövcuddur. Ona görə də bu ölkələrə hazır şəkildə digər dövlətlərin uğurlu PTT sistemini tətbiq və ya proyeksiya etmək elə də asan iş deyildir. Məsələn, hətta Almaniyanın qonşuluğundakı eks-sosialist dövlətlərinin bir çoxunda ənənəvi peşə təhsili artıq tarixə qovuşmuş və hazırda burada work-based learning, yəni iş yeri üzrə təlimə əsaslanan PTT sisteminin yenidən qurulmasına cəhd edilir (4).

Hər bir ölkədə effektiv PTT sisteminin qurulması üçün hər şeydən əvvəl uğurlu dövlət-özəl strateji tərəfdaşlığına (DÖST), əmək bazarının perspektiv inkişaf trendləri barədə qabaqlayıcı məlumatların əldə edilməsinə, PTT üzrə dövlət siyasətini həyata keçirən qurumların keyfiyyətli idarəçiliyinə böyük ehtiyac vardır. Bir çox inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə, o cümlədən, bir sıra post-sovet ölkələrində hazırda peşə təhsili və təlimi sistemi əsasən, formal peşə təhsil ilə bir qədər zəif surətdə təmsil olunmuş qeyri-formal, informal təhsilin simbiozu şəklində mövcud olmaqdadır. Eyni zamanda, məsələn, Cənubi Asiya və Afrika ölkələrinin bir çoxunda PTT sistemi əsasən, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində təşkil edilmiş ənənəvi şagirdlik təlimi bazasında qurulmuşdur. Bu ölkələrdə formal peşə təhsili müəssisələrindəki tələbələrin sayı ölkə üzrə peşə öyrənən bütün gənclərin sayının cəmi 5 faizini təşkil edir (4, 5). Hazırda inkişaf etmiş ölkələrin digərlərindən əsas fərqlərindən biri də formal iqtisadiyyat ilə PTT sistemi arasındakı üzvi inteqrasiyanın mövcud olmasıdır. Belə ki, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə təhsildən əmək bazarına keçid, istər ali təhsildə, istərsə də PTT-də ən ağırlı prosesdir. Təsadüfi deyildir ki, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) son illərdəki rəsmi statistikasına görə, dünyada hətta ali təhsil müəssisələri məzunları bütün iş yerlərinin yalnız 30 faizində uğurla çalışa bilirlər. Bu da o deməkdir ki, təhsil müəssisələrində əldə edilmiş bilik və bacarıqlar onlara əmək bazarına asanlıqla inteqrasiya olmağa imkan vermir. Qeyd olunan məsələdə əsas problem təhsilin market-oriented, yəni əmək bazarına uyğunlaşdırılmış

olmaması və əmək bazarında baş verən elmi-texniki nailiyyətlərə cavab verməməsidir. Bu mənada istər ali təhsil, istərsə də PTT müəssisələrində əmək bazarındakı aktual proseslər haqqında təhlillərin aparılmasına, əvvəlki illərdəki məzunların işlə təmin olunma faizinin və onların ilk iş yerlərində rastlaşdığı problemlərin araşdırılmasına (trace-analiz) böyük ehtiyac vardır (6-8).

Azərbaycanda peşə təhsili və təlimi sistemi milli təhsil sisteminin tərkib hissəsi kimi zəngin tarixə malikdir. Belə ki, hələ Rusiya İmperiyasının tərkibində, industrial dövrün ilk illərində, yəni 1879-cu ildə Naxçıvanda “xarratlıq” və “çilingərlik” üzrə sənətkarlar hazırlayan peşə məktəbləri açılmışdır. Bir qədər sonra, yəni 1883-cü ildə Şəkidə İpəkçilik Məktəbi və 1884-cü ildə isə Yelizavetpolda (indiki Gəncə) müxtəlif ixtisaslar üzrə peşə məktəbləri fəaliyyətə başlamışdır. Həmin dövrdə ölkəmizdə yanacaq sənayesinin sürətli inkişafı ilə bağlı 1887-ci ildə Bakıda sənət məktəbləri yaradılmış və 1914-cü ilədək bu məktəblərin sayı 10-a çatmışdır. Bütün peşə məktəblərinin açılmasında dövlətlə yanaşı, həmin dövrdə özəl sektor, yəni milli burjuaziyamız, yəni Zeynəlabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev və digərləri də böyük rol oynamışdır.

Sovet dövrünün ilk illərində isə Azərbaycanda neft-qaz sənayesinin bütün SSRİ-nin iqtisadiyyatının lokomotivinə çevrilməsi ölkənin təhsil sistemində, xüsusən də PTT-ə müvafiq təsirini göstərmiş, ölkədə əsasən yanacaq sənayesi ehtiyaclarına görə əlavə peşə məktəbləri açılmış və inkişaf etdirilmişdir.

1969-cu ilin iyulunda respublikaya rəhbər təyin edilmiş ümummilli lider Heydər Əliyev öz yüksək təşkilatçılıq və idarəetmə qabiliyyəti sayəsində ölkənin istər neft-qaz sənayesinin inkişafında, istərsə də iqtisadiyyatın bütün sahələrində qısa zamanda fundamental işlər görməyə müvəffəq olmuşdur. Bu dövrdə Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilmiş effektiv iqtisadi siyasət nəticəsində iqtisadiyyatın bütün sektorları xeyli dərəcədə inkişaf etdirilmiş və onun geniş infrastrukturunu yaradılmışdır. Qısa zamanda tikinti sənayesi, yüngül və yeyinti sənayesi, nəqliyyat sferası və digər sahələr üzrə inkişaf ölkəmizin təhsil sistemi, xüsusən də peşə təhsili

və təlimi sisteminin də sürətli inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, ölkədə PTT üzrə yeni məktəblərin yaradılması, onların maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, ixtisaslı müəllim heyətinin formalaşdırılması prosesi baş vermişdir. Məsələn, həmin dövrdə Azərbaycan mütəxəssisləri SSRİ-nin bir sıra neft-qaz rayonlarında, habelə bir çox sosialist dövlətlərində ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlığında bilavasitə iştirak etmiş, ölkəmizdəki PTT müəssisələrində əcnəbi mütəxəssislərin hazırlığını həyata keçirmişdilər. Qeyd olunmalıdır ki, sovet dövründə uzun müddət Azərbaycanda ali təhsil nazirliyi ilə yanaşı, orta və ixtisas təhsili nazirliyinin fəaliyyət göstərməsi həmin dövrdə peşə təhsilinə verilmiş böyük əhəmiyyət ilə əlaqədar olmuşdur (9-12).

Göstərilən sahənin keyfiyyətə yeni inkişaf səviyyəsinə çatdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” 20 aprel 2016-cı il tarixli, 869 nömrəli Fərmanına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə isə Azərbaycanın peşə təhsili və təlimi sistemi üzrə hədəf baxışı kimi potensial istedadlı gəncləri aşkarlayaraq cəlb edən prioritet sektorları innovativ və yüksək əmək məhsuldarlığına malik işçi qüvvəsi ilə təmin edən və beynəlxalq səviyyədə tanınan rəqabətqabiliyyətli sistemin qurulması qeyd olunmuşdur.

Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən göstərilən dövrdə PTT sahəsinin inkişafını ləngidən aşağıdakı problem və çağırışlar aşkar edilmişdir:

– *infrastruktur, avadanlıq, kadrların, o cümlədən, müəllim-pedaqoji heyətin hazırlıq səviyyəsinin qənaətbəxş olmaması;*

– *maddi-texniki bazanın köhnəlməsi, təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi mexanizminin qeyri-təkmil olması;*

– *şagird kontingentinin aztəminatlı və nailliy-*

yət göstəricilərinin aşağı olması;

– *peşəyönümü işinin qənaətbəxş səviyyədə aparılmaması;*

– *orta əməkhaqqının ölkə üzrə orta əməkhaqqından iki dəfədən artıq aşağı olması;*

– *ilk peşə-ixtisas təhsili sistemində geniş və mərkəzləşdirilmiş məlumat bazasının olmaması;*

– *peşə təhsili sahəsində hüquqi bazanın zəif olması;*

– *müxtəlif peşələr üzrə işə qəbul zamanı peşə və ya ixtisası təsdiq edən sənədin tələb edilməməsi;*

– *ölkədə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən müəssisələrin kifayət qədər olmaması;*

– *ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın zəif inkişaf etməsi;*

– *ölkədə işəgötürənlərin təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq etmələri üçün stimullaşdırıcı mexanizmlərin olmaması;*

– *insanların peşə təhsilinə qeyri-pozitiv münasibəti və peşə təhsilinin imicinin aşağı olması.*

Qeyd olunan problem və çağırışları ümumi və spesifik məsələlərə bölmək olar. Burada sırf peşə təhsili və təliminin maddi-texniki bazası və keyfiyyəti, onun ölkədə imici, əməkhaqqı səviyyəsi və s. ilə əlaqədar olan məsələlərlə yanaşı, post-sovet ölkələrinin əksəriyyətində mövcud olan makro-iqtisadi məsələlər, məsələn, kiçik və orta sahibkarlığın zəif inkişaf səviyyəsi və ya işəgötürənlərin təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq etmələri üçün stimullaşdırıcı mexanizmlərin mövcud olmaması və s. göstərmək olar.

Göstərilən məsələlərin ardıcıl həlli üçün Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən ilk növbədə, mövcud PTT müəssisələrinin statusunun müəyyən edilməsi və onların rasionallaşdırılması prosesi həyata keçirilmişdir. Belə ki, texniki-peşə təhsili müəssisələrinə peşə məktəbi və peşə liseyi statusu verilmişdir. Konkret olaraq, peşə məktəbi elə təhsil müəssisəsidir ki, burada təhsil müddəti 1-2 il olan təhsil proqramları ilə təhsilənlər müəyyən peşə qazanırlar. Peşə liseylərində isə ümumi orta təhsil bazasından olan şagirdlər 3 il təhsil alaraq müəyyən peşə ilə yanaşı, tam orta təhsil də ala bilirlər. Bundan əlavə, peşə məktəbi statusunda olan peşə tədris mərkəzləri və peşə liseyi statusunda olan peşə təhsili mərkəzləri fəaliyyət göstərirlər.

Yuxarıda qeyd olunan problemlərin həlli üçün

hazırda aşağıdakı beş istiqamət üzrə fəaliyyət həyata keçirilir:

– *normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;*

– *təhsilin məzmununun müasir tələblər baxımından yeniləşdirilməsi;*

– *kadr hazırlığı işinin təkmilləşdirilməsi;*

– *maliyyə təminatı və maddi-texniki bazanın yeniləşdirilməsi;*

– *idarəetmənin təkmilləşdirilməsi.*

Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikasında effektiv PTT sisteminin yaradılması üçün ilk növbədə, xüsusiləşmiş sahəvi qanuna böyük ehtiyac vardır və bu mənada “Peşə təhsili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Bundan əlavə, peşə təhsilində ilkin təhsil ilə yanaşı, ömürboyu təhsilin, xüsusən formal və informal təhsil almış şəxslərin keyfiyyətli sertifikatlaşdırılması mexanizminin yaradılması və bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının “Ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi”nin təsdiq edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ölkəmizdə PTT sahəsinin inkişafını ləngidən məsələlərdən biri də özəl sektorun peşə təhsili sistemində zəif cəlb olunması problemidir. Bu işin təşviqi və müvafiq maliyyə-iqtisadi mexanizmlərin hazırlanması hazırda olduqca vacib məsələlərdəndir. Belə ki, hazırda SOCAR, Azersun, FAB və s. kimi iri şirkətlərdə peşə akademiyları artıq yaradılmış və faktiki olaraq, öz müəssisələri üçün ixtisaslı kadr hazırlığını həyata keçirirlər. Lakin burada vacib məsələlərdən biri göstərilən təhsilin ölkədəki ümumi PTT sistemində uyğunluğu və onun sertifikatlaşdırılmasıdır. Eyni zamanda, özəl sektorun hamılıqla work-based learning, yəni iş yeri üzrə təlimlərə cəlb edilməsi üçün həvəsləndirici maliyyə-iqtisadi mexanizmlərin tətbiqi hazırda günümüzün aktual məsələlərindəndir. Belə ki, həmin şirkətlərdə təcrübəli əməkdaşlar sırasından tələbələr üçün mentor, yəni hamilərin ayrılması, xüsusən onların arasından tələbələrlə iş təcrübəsi, pedaqoji vərdişləri olanların seçilməsi böyük önəm daşıyır və hazırda nəinki kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri, hətta iri şirkətlər də bu məsələdə peşə məktəblərinə və liseylərinə kömək göstərməyə maddi cəhətdən

maraqlı deyillər. Eyni zamanda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Avropa ölkələrində effektiv PTT sistemi dövlətlə yanaşı, məhz özəl sektorun təşəbbüsü və maddi dəstəyi ilə formalaşmışdır. Azərbaycan Respublikasında bu məsələyə dəstək verən özəl sektor subyektlərini maliyyə cəhətdən stimullaşdırmaq üçün onların verdiyi töhfəyə uyğun vergi yükünü azaltmaq və ya biznesinin inkişafına dövlət dəstəyini genişləndirmək və s. bu kimi mexanizmlər tətbiq edilə bilər.

Sonda onu da qeyd edək ki, PTT sisteminin formalaşdırılması zamanı tələbələrə yeni texnologiyaların inkişafı və innovasiyaların tətbiqi nəticəsində istehsala qoyulan texnoloji və ekoloji tələbləri, xüsusən də enerji effektivliyi, resurs səmərəliliyinə əsaslanan “yaşıl texnologiya” barədə tədrisin təqdim edilməsi, “yaşıl tərəkürün formalaşması” da aktual məsələlərdəndir. Digər tərəfdən bir sıra hallarda PTT məktəblərində tədris edilən, hətta müasir bilik və bacarıqlar belə qısa müddətə köhnəlir və aktuallığını itirir. Bu da öz növbəsində, məzunların əmək bazarına asan inteqrasiyasına imkan vermir. Ona görə də istər peşə məktəblərində, istərsə də şirkətlərdə iş yeri üzrə təlimlər zamanı, məhz ətraf mühitin qorunmasına yönəldilmiş ən yeni texnologiyalar və innovasiyalar əsasında tədrisin aparılması böyük əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov U. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Dərslük, Bakı, 2013.

2. <https://sustainabledevelopment.un.org>

3. <https://europa.eu/capacity4dev/article/vocational-education-and-training-sustainable-development>

4. file:///C:/Users/User/Downloads/5174_en.pdf

5. <http://www.president.az/articles/21160>

6. Гумбатов Ф.Д. Карбогидрогенные ресурсы и нефтяная стратегия АР. Матер. Меж.научно-практической конференции, Львов, 27-28 февраля 2015, с. 42-45.

7. Hübətov F. Qlobal Dəyər Zəncirində (Global Value Chains) kiçik və orta sahibkarlığın daha da geniş təmsil olunmasının və KOS-ların İnnovasiya Ekosistemlərinə və rəqəmsal iqtisadiyyata nüfuz etməsinin təmini problematikasına

dair. DİA-konfrans materialları. 2015, may.

8. Humbatov F.D. On the role of education of mathematics in sustainable development, Материалы VI Международной научной конференции по фундаментальным и прикладным проблемам устойчивого развития в системе «природа – общество – человек», Дубнинский Государственный Университет, 19-20 декабря 2016, Дубна, с.184-189, том 12 № 4 (33), 2016, (<http://www.rypravlenie.ru/wp-content/uploads/2017/02/10-Humbatov.pdf>).

9. Humbatov F.D. The role of mathematics in Education for Sustainable Development (ESD), International Scientific Conference. “Integrated business structures: models, processes, technologies”, Moldova State University, November 25th, 2016, Proceedings of the Conference, p.191-193.

10. Hübətov F.D. Davamlı inkişafda texnoloji nailiyyətlər əmsalı və Cənubi Koreya təcrübəsi, Müasir dövrdə davamlı inkişafın əsas istiqamətləri. Respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2017, səh.133-142.

11. Hübətov F.D. Davamlı inkişafda texnoloji nailiyyətlər əmsalı və riyazi təhsil məsələləri. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Dövlət İdarəçiliyi. Nəzəriyyə və təcrübə, №2 (58), 2017, səh. 201-211.

12. Hübətov F.D. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə enerji diplomatiyası. Bakı, 2018, 356 səh.

F.Humbatov

Role of the vocational education and training system in sustainable development of the country: international and local experience

Summary

The paper is devoted to the role and impact of the vocational education and training system in sustainable development of each country, in achievement of the SDG and tasks. In this regard, there's given the comparative analysis of modern international experience in VET with the experience of Azerbaijan in the relevant branch of education in the context of its historical development.

Ф.Гумбатов

Роль профессионально-технического образования в устойчивом развитии страны: международный опыт и опыт Азербайджана

Резюме

В статье исследуются роль и значение системы профессиональное образование и обучение в устойчивом развитии каждой страны, в достижении целей и задач УР. В связи с этим, предоставляется сравнительный анализ современного международного опыта в профессиональном образовании и опыта Азербайджана в данной отрасли образования в разрезе его исторического развития.

AZƏRBAYCANDA ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏR ÜÇÜN TƏHSİLİN ƏLÇATANLIĞI SAHƏSİNDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ ƏSAS PROBLEMLƏR

Vüqar Həsənov,

*Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin
Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzinin direktoru
E-mail: v.hasanov@gmail.com*

UOT: 316.33; 316.27

Xülasə. *Məqalədə Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin təhsil hüquqlarının həyata keçirilməsi sahəsində hüquqi bazaya və əlilliyi olan şəxslərin təhsilinin təşkili formalarına nəzər salınmış, bu sahədə beynəlxalq təcrübə araşdırılmış, mövcud olan əsas problemlər aşkarlanmış və bu problemlərin aradan qaldırılması baxımından təkliflər verilmişdir.*

Açar sözlər: *əlilliyi olan şəxslər, inklüziya, sosial infrastruktur, əlilliyi olan şəxslər üçün mü-yəssərlik, integrasiyalı təhsil, inklüziv təhsil.*

Key words: *persons with disabilities, inclusion, social infrastructure, accessibility for people with disabilities, integrated education, inclusive education.*

Ключевые слова: *люди с инвалидностью, инклюзия, социальная инфраструктура, доступность для людей с инвалидностью, интегрированное образование, инклюзивное образование.*

Azərbaycan modern islahatlar mərhələsini yaşayan bir ölkədir və ölkənin qanunvericilik sistemində də cəmiyyətin ümumi inkişaf proseslərindən irəli gələn yeniləşmə, təkmilləşmə tendensiyası davam edir, müasir dövrün tələbləri ilə səsleşən, ayrı-ayrı sosial məsələlərin həllində yeni hüquqi imkanlar yaradan qanunlar qəbul olunur. Dünyada yüksək demokratik və humanitar dəyərləri təbliğ edən mötəbər beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlıq həyata keçirilir, insan hüquq və azadlıqları, həmçinin insanların sosial müdafiəsi sahəsində milli qanunvericilik bazası davamlı beynəlxalq əmək-

daşlıq şəraitində, mütərəqqi beynəlxalq təcrübə öyrənilməklə, dünyəvi dəyərlərə uyğun olaraq daim təkmilləşdirilir.

Azərbaycan Respublikası BMT-nin dünyada sosial hüquqları təbliğ edən əsas beynəlxalq sənədlərini, habelə Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 56 Konvensiyasını, o cümlədən, əmək hüquqları sahəsində 8 fundamental konvensiyasını, Avropa Şurasının Dəyişdirilmiş Avropa Sosial Xartiyasını ratifikasiya etmişdir.

13 dekabr 2006-cı il tarixində BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən “**Əlillərin hüquqları haqqında**” Konvensiyanın qəbul olunması ilə əlilliyi olan şəxslərin həyatında yeni dönəm forma-

laşmağa başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu Konvensiya dünyada əlillik anlayışını köklü şəkildə dəyişib və bununla əlaqəli olaraq, əlilliyə olan yanaşmada tibbi modeldən sosial modelə keçidi təklif edib [1].

Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi, tibbi, sosial və peşə reabilitasiyası sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, əlilliyi olan insanların cəmiyyətə inteqrasiyasını gerçəkləşdirə biləcək proqramların və sosial layihələrin, onların sosial müdafiəsinə dair normativ-hüquqi sənədlərin, təlimati-metodiki göstərişlərin hazırlanması, bu kateqoriyadan olan şəxslərin ictimai həyatın bütün sahələrində iştirakına şərait yaradılması, onların öz fərdi maraq və qabiliyyətlərinə uyğun dolğun həyat sürməsi üçün mühüm sosial adaptasiya tədbirlərinin reallaşdırılması, ictimai təşkilatlarla qarşılıqlı işin təşkili sosial siyasətin əsas prioritetlərinə daxil edilmişdir.

1. Azərbaycan əlilliyi olan şəxslərin təhsili sahəsində hüquqi baza

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən, hər bir vətəndaş təhsil almaq hüququna malikdir [2]. Ölkəmiz 2008-ci ildə BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyaya qoşulmaqla öz üzərinə mühüm öhdəliklər götürmüşdür. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyasının 24-cü maddəsinə əsasən, iştirakçı dövlətlər əlilliyi olan şəxslərin təhsil hüququnu tanıyırlar. İştirakçı dövlətlər, o cümlədən, Azərbaycan Respublikası əlilliyi olan şəxslərin ümumi ali təhsilə, peşəkar tədris prosesinə, böyüklər üçün təhsilə və bütün ömürboyu təlimə heç bir diskriminasiya olmadan digər şəxslərlə birlikdə cəlb olunmasını təmin etməlidir. Bu məqsədlə iştirakçı dövlətlər əlilliyi olan şəxslərə lazımı vəsaitlərin təqdim olunmasının da qayğısına qalmalıdır [1].

Qeyd edilməlidir ki, 5 iyun 2001-ci il tarixdə “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu Qanun sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyir, xüsusi təhsilin təşkilati-hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir [3].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24

oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”na və 19 yanvar 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planına əsasən, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün inkişaf və inklüziv təlim proqramlarının hazırlanması, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili və sosial adaptasiyası üçün imkanların təmin edilməsi məqsədi ilə optimal inklüziv təhsil modellərinin tətbiq edilməsi, məktəbəqədər və ümumtəhsil müəssisələri təhsilverənlərinin inklüziv təhsil üzrə məqsədli əlavə təhsilinin təmin edilməsi kimi əsas strateji hədəflər və tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur [4, 5].

Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi sistemi 1992-ci ildə qəbul edilmiş “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir [6]. “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyada olan müddəaların həyata keçirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” yeni Qanun layihəsi hazırlanmışdır. Layihədə əlilliyi olan şəxslər barəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri, onlarla bağlı dövlət təminatları, əlilliyi olan şəxslər üçün müyəssərlik, onların təhsili və peşə hazırlığındakı müyəssərlik, əlilliyin qarşısının alınması, əlilliyi olan şəxslərin abilitasiyası və reabilitasiyası, əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğunun təmin edilməsi və sosial təminatları kimi məsələlər öz əksini tapmışdır.

Yeni Qanun layihəsinin 19-cu maddəsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən əlilliyi olan şəxslərin ayrı-seçkiliyə yol verilmədən və digərləri ilə eyni əsaslarla məktəbəqədər, ümumi, ilk peşə-ixtisas, orta ixtisas, ali təhsil alması üçün lazımı şəraitin yaradılmasını, əlilliyi olan şəxslərin təhsil və peşə hazırlığı üçün zəruri olan tədris və əyani vəsait, texniki ləvazimatla, o cümlədən, fərdi tələbatı nəzərə alan vəsaitlərlə dövlət hesabına təmin edilməsi

məsələləri qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinə dair Milli Fəaliyyət Proqramı”nın layihəsi də hazırlanmışdır. Bu Proqramın Tədbirlər Planında bir neçə əsas fəaliyyət istiqaməti müəyyən edilmişdir ki, onlardan da biri kimi əlilliyi olan şəxslərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilinin və peşəyönümünün yaxşılaşdırılması məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” yeni Qanun layihəsi və “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinə dair Milli Fəaliyyət Proqramı”nın layihəsi rəy və təkliflərin verilməsi məqsədi ilə müvafiq nazirliklərə və dövlət qurumlarına göndərilmiş, hazırda hər iki layihə sənədləri müzakirə mərhələsindədir.

2. Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan şəxslərin təhsilinin təşkili formaları

Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Həyata keçirilən dövlət proqramları çərçivəsində ölkənin bütün regionlarında ali və ümumi təhsilin infrastrukturunu əhəmiyyətli şəkildə yenilənmişdir. Ölkədə təhsilin müasir tələblərə cavab verən normativ-hüquqi bazası yaradılmışdır. Ali təhsildə Bolonya Bəyannaməsindən irəli gələn başlıca prinsiplərin tətbiqi, təhsil müəssisələrinin müasir informasiya və elmi-metodiki təminatı, təhsil infrastrukturunun yenilənməsi, dərsləklə təminatın yaxşılaşdırılması, ucqar kənd məktəblərinin pedaqoji kadr təminatı, məktəbəqədər və peşə təhsili xidmətlərinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması məqsədi ilə dövlət proqramları qəbul edilmiş, layihələr həyata keçirilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, ali və ümumtəhsil müəssisələrinin tələbə, şagird və məzunlarının keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması aktual məsələlərdəndir. Ali və ümumtəhsil üzrə dərsləklərin elmi və metodiki baxımdan təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan şəxslərin təhsilinin təşkili formaları aşağıdakı kimidir:

Evdə təhsil

- *evdə təhsilə cəlb olunmuş əlilliyi olan uşaq təcrid olunmuş qaydada təhsil alır;*

- *xüsusi təhsil məktəblərinin fəaliyyət göstərdiyi ərazini əhatə edir.*

Xüsusi təhsil

- *əlillik növünə görə təşkil olunur;*
- *adətən internat tipli olur.*

İnteqrasiyalı təhsil

- *əlilliyi olan uşaqlar öz icmasında (yaşadığı ərazi üzrə) ümumtəhsil məktəblərinə gedir;*
- *xüsusi siniflərdə təhsil alırlar.*

İnklüziv təhsil

- *əlilliyi olan uşaqlar ümumtəhsil məktəblərdə digər həmyaşlıqları ilə eyni sinifdə keyfiyyətli təhsil alır;*
- *uşağın sistemə deyil, sistemin uşağa uyğunlaşmasını nəzərdə tutur;*
- *nəticə etibarlı ilə inklüziv təhsil inklüziv cəmiyyətin qurulmasına xidmət edir.*

Yuxarıda qeyd olunan əlilliyi olan şəxslərin təhsilinin təşkili formaları yalnız ümumtəhsil məktəblərini əhatə edir. Qeyd edilməlidir ki, əlilliyi olan şəxslərin təhsili zamanı diqqət yalnız məktəblərə deyil, ali təhsil müəssisələrinə də yönəldilməlidir.

Bununla yanaşı, aparıcı beynəlxalq təşkilatların statistik təhlilləri Azərbaycan təhsilinin beynəlxalq rəqabətə davamlılıq göstəricilərinin və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən ali təhsil müəssisələrinin reyting səviyyəsinin yüksəldilməsinin zəruri olduğunu göstərir.

2014-cü ildən “Əlilliyi olan şəxslərin Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinə inteqrasiyasının təməlinin qoyulması” (ESFİDIP) adlı Tempus layihəsi həyata keçirilir. Layihənin məqsədi əlilliyi olan şəxslərin Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinə inteqrasiyasına zəmin yaradılması, bu sahədə Avropa təcrübəsinin Azərbaycan universitetlərində tətbiq edilməsi, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinə əlilliyi olan tələbələrin cəlb edilməsi və dəstəklənməsi üçün uyğun siyasətin və təlimatların hazırlanması, ali təhsil müəssisələrində tələbələrin, müəllimlərin və işçilərin təlimləndirilməsi, yerli tərəfdaş universitetlərdə (ilkin olaraq Xəzər Universiteti (koordinator), Gəncə Dövlət Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Lənkəran Dövlət Universiteti və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) “Əlilliyi olan tələbələr üçün Mər-

kəz"lərin yaradılması və layihə barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılmasından ibarətdir [7].

3. Əsas problemlər

Əlilliyi olan şagird və tələbələrin rastlaşdığı bir çox problem var ki, onlar inklüziv cəmiyyətin yaranmasına və ümumiyyətlə, əlilliyi olan şəxslərin təhsilinə ciddi əngəllər törədir. Başlıca problem ölkəmizdə inklüziv təhsil sisteminin geniş tətbiq olunmamasıdır.

Müəssər sosial infrastrukturun olmadığı şəraitdə təhsillə bağlı proqramlar da heç bir ciddi sərə verə bilməz. Hazırkı nəqliyyat strukturu, küçələrin və yolların quruluşu əlilliyi olan şəxslərin müstəqil hərəkətinə ciddi maneələr törədir. İndiki vəziyyətdə istənilən növ əlillikdən əziyyət çəkən şagird yaxud tələbənin tam müstəqil şəkildə təhsil müəssisəsinə qədər yol qət etmək imkanları olduqca məhduddur, bəzi hallarda isə mümkün deyildir. Hətta dövlət qurumlarının, təhsil müəssisələrinin və şirkətlərin bir çoxunun binası da müəssərlik cəhətdən geri qalaraq əlilliyi olan şəxslərin hərəkəti üçün uyğunlaşdırılmamışdır. Tələbə yataqxanalarında və kitabxanalarda da bu məsələdə problemlər vardır.

Digər bir ciddi problem isə əlilliyi olan şəxslərin ali təhsil müəssisələrinə qəbul imtahanı zamanı üzləşdiyi çətinliklərlə bağlıdır. İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, tələbə qəbulu imtahanının təşkili zamanı sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin ehtiyaclarına diqqət yetirilmir. Onlar sağlamlıq imkanları qaydasında olan şəxslərlə eyni mühitdə rəqabət aparmalı olurlar, ehtiyaclarına uyğun imtahan materialları ilə, əlilliyi olan şəxslərlə bağlı digər dəstəkləyici texnoloji avadanlıqlarla təmin edilmirlər. Bu da qaçılmaz olaraq onların perspektivlərinə mənfi təsir edir.

Əlilliyi olan şəxslərin təhsil sahəsində üzləşdiyi digər problemlərdən biri də onlara göstərilən yanlış və mənfi münasibətdir. Bu cür halların azaldılmasında maarifləndirmə işləri əsas rol oynaya bilər. Həm təhsil müəssisələrinin daxilində, həm də media tərəfindən bütün ictimaiyyətdə sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə qarşı belə davranışların yolverilməzliyi, mənfi təərəfləri, onların malik olduqları bacarıq və iş potensialı barədə mütəmadi təbliğatın və məlumatlandırmanın aparılması vacib məsələlərdən biridir.

4. Əlilliyi olan şəxslərin ali təhsilə çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması sahəsində beynəlxalq təcrübə

Böyük Britaniya

Britaniya Təhsil Nazirliyi, tələbə qəbul komissiyaları və dövlət universitetlərinin əlilliyi olan tələbələrə və abituriyentlərə göstərdiyi diqqət nəzərə çarpır. Ali təhsil müəssisələrinə qəbul imtahanlarına girən sağlamlıq imkanları məhdud abituriyentlər üçün xüsusi test kitabçaları (görmə qabiliyyəti məhdud şəxslər üçün Brayl əlifbası ilə hazırlanan) hazırlanır, onlara əlavə vaxt (adətən 30-60 dəqiqə) və imtahana xüsusi hazırlıq materialları da verilir. Bəzi orta və ali təhsil müəssisələrində hətta xüsusi dəstəkləyici texnoloji avadanlıqlar vardır [8].

Bütün universitetlər və məktəblər 2010-cu ildə qüvvəyə minən Bərabərlik Aktı Qanunu çərçivəsində əlilliyi olan tələbələr üçün həm təhsil müəssisəsinin binası və kitabxanası, həm də yataqxanasında bütün mümkün şəraitin yaradılması öhdəliyinə sahibdirlər.

Son olaraq isə qeyd edilməlidir ki, istər Böyük Britaniya, istərsə də bir çox digər ölkələrdə əlilliyi olan şəxslərin təhsil sahəsində üzləşdiyi problemlərdən biri də onlara göstərilən münasibətdir. Bu problemin həlli o qədər asan olmasa da, Britaniya məktəbləri bu istiqamətdə müəyyən addımlar atmışlar. Təhsil Nazirliyi və digər qeyri-hökumət təşkilatlarının birlikdə hazırladıqları proqramlar bu sahədə həm maarifləndirmə işlərinin aparılmasında, həm də cəza mexanizmlərinin yaradılmasında istifadə edilir. Maarifləndirmə işlərindən bir neçəsi bunlardır – şagirdlərin iştirakı ilə keçirilən yığıncaqlar, məktəb rəhbərliyinin mütəmadi olaraq apardığı təbliğat kampaniyaları və məktəb kollektivi tərəfindən hazırlanan müxtəlif video çarxlar [9].

Türkiyə

Türkiyədə sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərə dövlət qayğısı 1997-ci ildən etibarən nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır. 2005-ci ildə qəbul edilən Əlillik Haqqında Qanuna əsasən, heç bir şagird sağlamlıq imkanlarının məhdudluğuna görə təhsildən kənar qala bilməz [10]. 2006-cı ildə ölkədə Xüsusi Təhsil Xidmətlərinə dair Qanun qəbul edilmişdir. Qanunda sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərlə bağlı görülməli işlər, onların haqları kimi müxtəlif məsələlər yer

almışdır. Türkiyə Təhsil Nazirliyi və onun yerli şöbələri bu qanuna əsasən, doğulduğu andan əlillik dərəcəsi olduğu müəyyən edildiyi təqdirdə, uşağı qarşıdakı 6 il ərzində izləyir, uşağın ona uyğun təhsil proqramı ilə təmin olunması üçün çalışır. Burada əsas məqsəd şagirdi inklüziv təhsil ilə təmin etməkdir ki, bunun üçün də mümkün olduğu qədər bu qəbildən olan şagirdlərin sağlamlıq problemi olmayan həmyaşdaları ilə bir yerdə təhsil alması üçün işlər görülür.

Türkiyədəki xüsusi təhsil müəssisələrində təhsil alan şagirdlərin faydalandığı digər xidmət isə pulsuz nəqliyyatdır. Onlar təhsil müəssisələri tərəfindən təşkil edilən avtobus xidmətindən istifadə edərək təhsil müəssisələrinə və evlərinə gedib-gələ bilirlər. Türkiyə Təhsil Nazirliyi xüsusi təhsil müəssisələri açan və işlədən hüquqi şəxslərin sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərə çəkdiyi xərcin böyük bir qismini ödəyir. Türkiyə Təhsil Nazirliyi, tələbə qəbul komissiyası və dövlət universitetlərinin də əlilliyi olan tələbələrə və abituriyentlərə göstərdiyi diqqət nəzərə çarpır. Ali təhsil müəssisələrinə qəbul imtahanlarına girən əlilliyi olan abituriyentlər üçün xüsusi test kitabçaları hazırlanır, onlara əlavə vaxt (adətən 30 dəqiqə) verilir. Bundan başqa, əlilliyi olan abituriyentlər “xüsusi növ” kateqoriyasına daxil edilir ki, bu da onlara qiymətləndirmə zamanı əlavə balların verilməsinə imkan yaradır. Ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrə müxtəlif universitetlər müxtəlif maddi güzəştlər edirlər. Bəzi dövlət universitetləri tələbələri tamamilə təhsil haqqından azad edir, bəziləri isə tələbələrin təhsillə bağlı digər xərclərini qarşılıyır.

Estoniya

Avropa Birliyinə 2004-cü ildə qoşulan Estoniyada sağlamlıq imkanları məhdud uşaq və tələbələrin təhsillə təminatı istiqamətində nəzərə çarpacaq işlər görülmüşdür. Əlilliyi olan şəxslərə qarşı diskriminasiya Bərabər Davranış Aktı ilə qadağan olunmuşdur. Ölkənin əlilliyi olan şəxslərlə bağlı dövlət siyasəti 2006-cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilən “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyaya böyük ölçüdə uyğunlaşdırılmışdır.

Ölkə Konstitusiyası və qanunvericiliyi sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara normal məktəblərdə təhsil almaq haqqı versə də, realıq

olduqca fərqlidir. Çünki məktəblər hələ də bu kateqoriyadan olan şagirdlər üçün uyğun hala gətirilməyib.

Sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlər üçün fərdiləşdirilmiş adekvat kurikulumlar hazırlanır. Bu kurikulumlar yalnız xüsusi təhsil ocaqlarında deyil, normal məktəblərdə də tətbiq edilir (xüsusi təlim kursları keçmiş müəllimlər tərəfindən). Lakin ölkədə kadr çatışmazlığı və təlim kurslarının xüsusi qaydada təşkil edilməməsi bir çox şagirdlərin normal məktəbdən kənar qalmasına səbəb olur. Inklüziv təhsil qanunla tanınaraq qəbul edilmişdir və bu istiqamətdə ciddi işlər görülmüşdür [11].

Ali təhsil müəssisələrində əlilliyi olan tələbələrə müxtəlif güzəştlər verilir. İnternatlarda böyümüş və sonradan universitetə daxil olmuş tələbə xüsusi təqaüd üçün universitetə müraciət edə bilər. Bu halda, onun alacağı məbləğ 60-510 avro arası dəyişir. Bundan əlavə, digər ehtiyacı olan tələbələr kimi əlilliyi olan şəxslər də həm orta məktəbdə, həm də ali məktəbdə oxuyan zaman maliyyə yardımını alırlar. Ən yüksək məbləği doktorantura pilləsinin tələbələri alırlar. Lakin ölkədə təhsil sahəsində, əsasən də sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlərlə işləyə biləcək müəllim və pedaqoqların kəskin çatışmazlığı müşahidə edilir. Bundan başqa, Avropa Birliyinə qoşulmasına baxmayaraq Estoniyadakı təhsil müəssisələrinin böyük əksəriyyəti hələ də əlilliyi olan şəxslər üçün uyğunlaşdırılmamışdır.

Nəticə və təkliflər

Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin ali təhsilə çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- *Ali təhsil müəssisələrinin, kitabxanaların və tələbə yataqxanalarının infrastrukturunun əlilliyi olan şəxslər üçün uyğunlaşdırılması;*
- *Qəbul imtahanları vaxtı əlilliyi olan şəxslərə əlavə imtahan vaxtının verilməsi, onların dəstəkləyici texnoloji avadanlıqlarla və ehtiyaclarına uyğun imtahan materialları ilə təmin edilməsi;*
- *Ali təhsil müəssisəsinə qəbul olan əlilliyi olan tələbənin dövlət və ya universitet tərəfindən maddi dəstəklə təmin olunması;*
- *Ali təhsil müəssisələrində əlilliyi olan tələbələr üçün xüsusi fərdi proqramların hazırlanması;*

• *Görmə qabiliyyəti məhdud şəxslər üçün təhsil müəssisələrində kitabxananın yaradılması və ya mövcud kitabxanaların onlara uyğunlaşdırılması, xüsusi şriftlərlə, brayl əlifbası ilə dərsliklərin çap olunması və onların xüsusi-dəstəkləyici texnoloji avadanlıqlarla təmin olunması.*

“Əlilliyi olan şəxslərin Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrinə inteqrasiyasının təməlinin qoyulması” (ESFIDIP) adlı Tempus layihəsinin, qonşu Türkiyənin və inkişaf etmiş Böyük Britaniyanın əlilliyi olan şəxslərin ali təhsili sahəsində apardığı işləri ölkəmiz üçün nümunə sayıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. BMT-nin Əlillərin hüquqları haqqında Konvensiyası, 2006.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyəti. Qanun, Bakı, 2001.
3. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2001.
4. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı.
5. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 19 yanvar tarixli Sərəncamı.
6. “Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1992.
7. <http://esfidip.khazar.org/az/content/1>

8. “Disabilities and special educational needs”, British Council, 2016.

9. “Bullying involving children with special educational needs and disabilities: Safe to learn - embedding anti-bullying work in schools”, Department for Children, Schools and Families London, 2015.

10. Milli Təhsil Statistikası, Türkiyə Eğitim Bakanlığı Ankara, 2014-2015.

11. Estoniya İbtidai və Orta Məktəb Aktı 2010.

V.Hasanov

Current situation and key challenges in access to education for persons with disabilities in Azerbaijan

Summary

The article highlights the legal basis for the education of people with disabilities in Azerbaijan, the forms of education for disabled people, the main problems and international experience in this area, as well as recommendations for elimination of existing problems.

В.Гасанов

Существующее положение и основные проблемы доступа к образованию для лиц с инвалидностью в Азербайджане

Резюме

В статье рассматриваются правовая база для реализации образовательных прав инвалидов и формы организации образования для инвалидов в Азербайджане, изучен международный опыт и выявлены основные проблемы в этой области. Представлены рекомендации по устранению существующих проблем.

MÜASİR DƏRS VƏ FƏAL TƏLİM

Respublikamızda kurikulum islahatının uğurlu davamı kimi bu tədris ilindən başlayaraq peşə təhsili müəssisələrində də kurikulumların tətbiqinə başlanılmış və bu müəssisələrdə ümumtəhsil fənlərini tədris edən müəllimlər təlim kurslarına cəlb edilərək müəyyən biliklərə yiyələnmişlər. Bunun peşə təhsili müəssisələrində ilk dəfə tətbiq olunduğunu nəzərə alaraq, müasir dərs və onun təşkilinə verilən tələblər, fəal (interaktiv) təlim və onun quruluşu kimi məsələlərin izahına həsr edilmiş yazının çapını vacib hesab etdik.

Fəal dərslərin səmərəliliyini artırmaq üçün ən mühüm şərtlərdən biri dərslərin düzgün **planlaşdırılmasıdır**. Fəal dərslərin yaradıcı xarakterinə baxmayaraq, onun uğuru dərslərin bütün mərhələlərinin öncədən “ölçülüb-biçilməsi”ndən asılıdır.

Planlaşdırma təlimin məqsədlərinin düzgün müəyyənləşdirməsindən başlanılır.

Təlim məqsədlərinin bir neçə təsnifatı mövcuddur:

– **müəllimin fəaliyyətinin xarakteri üzrə** (öyrədici, inkişafedici, tərbiyəedici);

– **idrak sahəsində əldə olunan nəticələrinin səviyyəsi üzrə**;

– **idrak prosesinin səviyyəsi, hafizənin və təfəkkürün müxtəlif növləri üzrə** (məntiqi, tənqidəci, yaradıcı).

Müəllimlər çox zaman təlimin məqsədlərinin müəyyən edilməsinə əhəmiyyət vermir və ya onu etməyi bacarmırlar. Onlar təlimin məqsədi kimi yalnız öyrədici məqsədlər müəyyən edirlər. Lakin inkişafedici və tərbiyəedici məqsədlər isə kölgədə qalır və müəllim fəaliyyətini istiqamətləndirmir. Təlim məqsədlərini müəyyən edərkən aşağıdakı amillər nəzərdə tutulmalıdır:

– *tədris materiallarının xüsusiyyəti*;

– *dərslərin keçirilən mövzu üzrə dərslərin silsiləsində tutduğu yeri və sinfin hazırlıq səviyyəsi*.

Planlaşdırma zamanı müəllim 4 əsas suala cavab verməlidir:

Nə öyrədilməli?

Necə öyrədilməli?

Hansı şəraitdə?

Nəticələri necə qiymətləndirmək olar?

Bu suallara cavab kimi təlim-tərbiyə prosesinin strukturu şərti olaraq aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarət sistem kimi təsvir edilir:

– *tədris plan və proqramları və ya təlimin məzmunu (nə öyrədilməli?);*

– *təlim metodları (necə öyrədilməli?);*

– *təlim-tərbiyə prosesinin təşkili (hansı şəraitdə?);*

– *şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi (nəticələri necə qiymətləndirmək olar?).*

Real təlim prosesində bu komponentlərin xüsusilə, sistemin təlim-tərbiyə prosesinin təşkili kimi mühüm tərkib hissəsinə adətən az əhəmiyyət verilir. Çünki təlimin təşkilinin ancaq formal cəhətləri nəzərə alınır. Müəllim işində də şagirdə çatdırmalı dərslərin məzmununu (yəni hansı bilik öyrədilməlidir?) üstün tutur. Lakin bununla müəllim təlim-tərbiyə prosesinin əsas tərkib hissəsinin yalnız birini nəzərdə tutur və təlim proseslərində əhəmiyyət daşıyan digər amilləri (necə, hansı şəraitdə) nəzərdən qaçırır. Bu kimi nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədi ilə xüsusi təlim modeli müəyyənləşdirilmişdir.

Təlim modelinin **4 əsas komponenti** var: **məqsəd, məzmun, öyrədici mühit, qiymətləndirmə**.

Bu komponentlər arasında əlaqə yaradan ünsürlər təlim prosesinin **2 əsas istiqamətini** göstərir:

1. *Şagirdlərin idrak prosesinin, yəni təfəkkür, hafizə, diqqət, təxəyyül proseslərinin və bununla əlaqədar əsas bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafı.*

2. *Şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişafı, yəni şagirdin sosial-psixoloji, emosional-iradi inkişafı.*

Bu iki amil təlim-tərbiyə prosesinin uğurunun əsas meyarı olmalı və həmin prosesin qurulmasının istiqamətini müəyyən etməlidir. Fəal dərslərin planlaşdırılmasında məzmun xəttinin əsas standart və alt standartlarının seçilməsi də vacibdir. Dərslərin planlaşdırarkən müəllim dərslərin hansı növə aid olduğunu da müəyyənləşdirir.

Fəal (interaktiv) dərslərin 2 əsas növü var: **induktiv və deduktiv tədqiqat**.

İnduktiv tədqiqat – xüsusi biliklərdən ümumi biliklərə doğru irəliləyir, deduktiv tədqiqat isə əksinə. İnduktiv tədqiqat daha çox yeni mövzunun keçirilməsi zamanı istifadə olunduğu hal-

da, **deduktiv tədqiqat** daha çox mövzunun möhkəmləndirilməsi və dərinləşdirilməsində tətbiq edilir.

Dərsin məqsədini və tipini müəyyənləşdirdikdən sonra müəllim artıq fəal təlimin quruluşuna əsasən, dərsi mərhələlər üzrə planlaşdırır.

“Zənnimcə,...”, “Mənə belə gəlir ki,...”, “Mən belə hesab edirəm ki,...” sözlərindən istifadə etməklə ifadə edir.

Dərsin II mərhələsi

Tədqiqatın aparılması. Problemin həlli üzrə fərziyyələrin meydana gəlməsinin təbii nəticəsi

№	Fəal dərslərin mərhələləri	Nəticə
1	Motivasiya (problemin qoyulması, fərziyyələrin irəli sürülməsi)	Tədqiqat sualı və fərziyyələr
2	Tədqiqatın aparılması (fərziyyələri yoxlamaq üçün faktların axtarılması)	Tədqiqat işləri, yeni faktlar
3	Məlumat mübadiləsi (əldə edilmiş məlumatların və öz tədqiqatların təqdimatı)	Müzakirə üçün yeni məlumat
4	Məlumatın müzakirəsi və təşkili (əldə edilmiş məlumatların müzakirəsi, müxtəlif faktların əlaqələndirilməsi, onların sistemləşdirilməsi)	Sistemləşdirilmiş məlumat
5	Ümumiləşdirmə və nəticələrin çıxarılması (ümumiləşdirmələr, nəticələrin fərziyyələrlə müqayisəsi və onların təsdiq və ya təkrib edilməsi haqqında nəticə, tədqiqat sualına cavab)	Əldə edilmiş bilik (ümumiləşdirmə)
6	Produktiv (yaradıcı) tətbiqetmə (yeni şəraitdə tətbiqetmə, praktika, məsələlərin həlli)	Biliyi tətbiqetmə yolları və təcrübəsi
7	Qiymətləndirmə və ya refleksiya (şəxsi fəaliyyətin inikası və qiymətləndirilməsi istənilən mərhələdə aparıla bilər)	Özünüqiymətləndirmə vərdişi, öyrənməyin qaydalarının mənimsənilməsi, müstəqil öyrənmə vərdişi

Fəal dərslərin ümumi quruluşu

Dərsin I mərhələsi

Motivasiya (problemin qoyulması). Məlum olduğu kimi, hər bir tədqiqata başlamazdan əvvəl problemi ortaya gətirmək lazımdır. Əsl problem həmişə çoxsaylı fərziyyələr, ehtimallar doğurur və bunları yoxlamaq üçün ilk növbədə, tədqiqat sualı formalaşdırılmalıdır. Məhz tədqiqat sualı yeni bilgilərin kəşfinə aparın bələdçi, “yol-göstərən ulduz” rolunu oynayır. Fəal təlimin 1-ci mexanizminə əsasən, məhz problemin olması idrak fəallığının yaranmasının başlıca addımı olur.

Bəs nə üçün biz dərslərin bu mərhələsini, məhz **motivasiya** adlandırırıq? Psixoloji amil kimi motivasiya hər hansı fəaliyyətin mexanizmini işə salan sövqəddici qüvvədir. Fəal dərslərdə təfəkkür prosesini işləməyə sövq edən və təhsilənlərin idrak fəallığını artırın motivasiya qismində ortaya gətirilmiş problem və onun həlli tələbatı kimi çıxış edir. Bu prosesin ən mühüm nailiyyətlərindən biri düşünmə qabiliyyətinin sərbəstliyi və müstəqilliyidir. Uşaq öz fikrini

olaraq, irəli sürülən fərziyyələri təsdiq və ya təkrib edən, habelə qoyulan tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edə biləcək faktları tapmaq zərurəti ortaya çıxır. Buna şagirdləri irəli sürülmüş problemin həllinə məqsədyönlü şəkildə aparın, özündə yeni informasiyanı və yeni sualları daşıyan müxtəlif çalışınlar kömək etməlidir. Məhz yeni faktların öyrənilməsi və bu suallara cavabların tapılması gedişində düşünmək və yeni bilgiləri kəşf etmək üçün münasib şərait yaranır. Tədqiqat müxtəlif formalarda: bütün siniflə birgə, kiçik qruplarda, cütlük şəklində və ya fərdi şəkildə aparıla bilər. Lakin “interaktiv təlim” anlayışının özü ənənəvi təlimdə tətbiq edilən frontal və ya fərdi formalarla müqayisədə daha fəal iş formalarının mövcudluğunu ehtiva edir. Təlimin interaktiv xarakteri kiçik qruplarda və ya cütlük şəklindəki işlərdə daha qabarıq formada təzahür edir.

Dərsin III mərhələsi

İnformasiya mübadiləsi. Bu mərhələdə iştirakçılar tədqiqatın gedişində əldə etdikləri

tapıntıların, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar. Qoyulmuş suala cavab tapmaq zərurəti tədqiqatın bütün iştirakçılarını bir-birinin təqdimatını fəal dinləməyə sövq edir. Təqdimat bir növ yeni biliklərin dairəsini cızır və hələlik bu biliklər natamam və xaotik xarakter daşıyır. Məhz bu mərhələdə yeni bir tələbat – həmin bilikləri qaydaya salmaq, sistemləşdirmək, müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır.

Dərsin IV mərhələsi

İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili. Bu, ən mürəkkəb mərhələdir və bütün zehni vərdişlərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin (məntiqi, tənqidi, yaradıcı) səfərbərliyini tələb edir. Müəllim fasilitasiya əsasında (yönəldici, köməkçi suallardan istifadə etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və təşkilinə kömək edir. İnformasiyanın təşkili bütün faktlar əsasında əlaqələrin aşkara çıxarılmasına və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Nəticədə mövcud tədqiqat sualına cavabın cizgiləri aydın seçilməyə başlayır.

Dərsin V mərhələsi

Nəticə, ümumiləşdirmə. Beləliklə, şagirdlərə yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atmaq, konkret nəticəyə gəlmək və ümumiləşdirmənin tərifini vermək işi qalır. Bunun üçün şagird nəinki əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirməli, həm də gəldiyi nəticəni tədqiqat sualı ilə (bu nəticə həmin suala cavab verir mi?) və irəli sürülmüş fərziyyələrlə (onların arasında düzgün olanı varmı?) müstəqil olaraq tutuşdurmalıdır. Bu çox mühüm məqamdır. Dərsin kulminasiyasını isə bilgiləri, məhz özləri kəşf etdikləri üçün şagirdlərin duyduqları bənzərsiz sevinc və məmnuniyyət hissi təşkil edir.

Dərsin VI mərhələsi

Yaradıcı-tətbiqetmə. Məlum olduğu kimi, biliklərin mənimsənilməsinin başlıca meyarı onun yaradıcı surətdə tətbiqidir. Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini uşağa açıb göstərir. Ona görə müəllim imkan daxilində şagirdlərə təklif edə bilər ki, onlar müəyyən məsələlərin həlli üçün, yaxud hansısa yeni suallara cavab tapmaq üçün, qazanılmış bilikləri tətbiq etməyə çalışsınlar. Əgər yaradıcı tətbiqetmə dərhal mümkün deyilsə və əvvəlcə biliklərin mənimsənilməsi yolunu

sona qədər (model üzrə tətbiqdən başlamış yeni şəraitdə tətbiqə qədər), keçmək tələb olunursa, deməli, bu yolu keçmək lazımdır. Lakin son nəticədə yaxşı olar ki, şagirdlərə, onların kəşf etdikləri bilgilərin yaradıcı surətdə tətbiqinə dair çalışma verilsin, bu halda həmin bilgi həmişəlik onların şüurunda həkk olunur. Bu mərhələ vaxt etibarilə yalnız bir akademik dərslə məhdudlaşdırılmaya da bilər, yəni onun həyata keçirilməsi sonrakı dərslərdə də mümkündür.

Dərsin VII mərhələsi

Qiymətləndirmə və refleksiya. Qiymətləndirmə istənilən prosesin təkmilləşdirilməsini təmin edən bir mexanizmdir. Təkmilləşmək üçün vaxtında öz qüsurlarını və nailiyyətlərini aşkar etmək, uğur qazanılmasına nələrin mane olduğunu və kömək etdiyini müəyyənləşdirmək vacibdir. Şagirdlərin təlim fəaliyyətinin qiymətləndirmə və refleksiya prosesləri, məhz bu məqsədə xidmət etməlidir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, fəal təlimin mühüm xüsusiyyətlərindən biri müstəqil təlim “öyrənməyi öyrənmək” müstəqil inkişaf vərdişlərinə yiyələnmək imkanındır. Dərs başa çatdıqdan sonra göstərilmiş prosedurlardan birini – qiymətləndirmə və refleksiyanı həyata keçirərək müstəqil öyrənmə prosesinin nəzərdən keçirilməsi və bunun nəticəsində öz öyrənmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bəzən qiymətləndirmə və refleksiyanı dərsin müxtəlif mərhələlərinə daxil etmək olar, bunun özü də təlim prosesinin daha uğurla keçməsinə kömək edə bilər.

Şagirdlərin işinin effektivlik dərəcəsi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə qiymətləndirilə bilər, müxtəlif üsullar və formalarda həyata keçirilə bilər (bax: qiymətləndirmə bölməsinə). Lakin müəllim yadda saxlamalıdır ki, qiymətləndirmə ilk növbədə, şagird üçün özünüqiymətləndirmə və özünənəzarət vasitəsi rolunu oynamalıdır.

Mövcud fənn kurikulumları və qüvvədə olan digər normativ sənədlər əsasında hazırlayanı:

Sədaqət Məmmədova,

Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin Təlim Dəstək Mərkəzinin metodisti

PILOT LAYİHƏNİN UĞURLARI

Fariz Ələkbərov,

*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin dosent əvəzi,
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
E-mail: alekberovfariz@yahoo.de*

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının (UNDP) “Böyük Qafqaz Landşaftında Torpaq və Meşələrin Davamlı İdarəolunması” layihəsi çərçivəsində Qəbələ Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzində pilot olaraq yeni yaradılmış kənd təsərrüfatı ixtisasları (aqrroservis, bitkiçilik, heyvandarlıq) üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, müəllim və tələbələrin peşə fəaliyyətləri üzrə bilik və bacarıqlarının artırılması məqsədi ilə modullar hazırlanmış və bir neçə modullar üzrə təlimlər təşkil edilmişdir. Layihə üzrə bu modullar hazırlanmışdır: *ətraf mühit və iqlim; gübrələr və onlardan istifadə; kimyanın əsasları; torpaqşünaslıq; botanika, seleksiya və bitki mühafizə; bitkilərin inkişaf mərhələləri; aqrar iqtisadiyyat; heyvandarlıq; zoologiya; yemləmə.*

Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin müraciəti və Qəbələ Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzinin təlim ehtiyacı əsasında UNDP tərəfindən müəllim və tələbələr üçün aşağıdakı modullar üzrə təlimlər təşkil edilmişdir: *ətraf mühit və iqlim; gübrələr və onlardan istifadə; kimyanın əsasları; aqrar iqtisadiyyat; heyvandarlıq; yemləmə.*

UNDP-nin yerli ekspert-təlimçisi kimi kənd təsərrüfatı ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələr və aidiyyəti modulları tədris edən müəllimlər üçün ətraf mühit və iqlim, gübrələr və onlardan istifadə, kimyanın əsasları adlı modullar üzrə təlimlər keçmiş, fərdi peşə məsləhətləri, metodiki tövsiyələr və digər informasiya-məsləhət xidmətləri göstərmişəm. Ümumilikdə, hər təlimdə

5-6 nəfər müəllim, o cümlədən, “heyvandarlıq mütəxəssisi” ixtisası üzrə 20 nəfər, “bitkiçilik mütəxəssisi” ixtisası üzrə 20 nəfər və “aqrroservis mütəxəssisi” ixtisası üzrə 20 nəfər tələbə iştirak etmişdir. Nəticə etibarilə ilə bir təlim günündə göstərilən konsaltinq xidmətlərindən 66 nəfər benefesiar faydalanmışdır. Müqaviləyə əsasən, aidiyyəti modullar üzrə ümumilikdə 60 təlim keçirilməli olduğu halda, fəaliyyət dövrü ərzində 167 təlim keçirilmişdir. Artıq təlimlər ekspertin könüllü şəkildə müqavilədən kənar tədris etdiyi modullarla əlaqədar olmuşdur. Tələbələrin dərəcə davamiyyəti və müəllimlərin iştirakı qənaətbəxş səviyyədə olmuş, Mərkəzin rəhbərliyi tərəfindən tədrisdə nizam-intizamın qorunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Fəaliyyət dövrü ərzində müəllim və tələbələrin keçirilən təlim modulları üzrə bilik və bacarıqlarının artırılması üçün praktiki təlimlər təşkil edilmişdir. Praktiki təlimlərin keçirilməsi üçün Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin aqronomluq fakültəsinin Aqrokimya və torpaqşünaslıq kafedrasının yeni istifadəyə verilmiş müasir laboratoriyasına, həmçinin universitetin aqrromühəndislik fakültəsinin Kənd təsərrüfatı texnikaları qarajına, Dənli taxıl və paxlalı bitkilər sahəvi laboratoriyasına, aqronomluq fakültəsinin Bitkiçilik və bitki mühafizə kafedrasının müasir bitki diaqnostika laboratoriyasına, aqronomluq fakültəsinin Ümumi əkinçilik, genetika və seleksiya kafedrasının torpağın su-fiziki xassələrinə dair müasir laboratoriyasına, Samux rayonunda Netafim şirkətinin inşa etdiyi müasir

Şəkil 1. Keçirilmiş təlimlərdən görüntülər

hidroponika üslublu istixanaya, ADAU-nun Baytarlıq təbabəti və zoomühəndislik fakültəsinin Parazitologiya və mikrobiologiya kafedrasının müasir mikrobiologiya laboratoriyasına, baytarlıq təbabəti və zoomühəndislik fakültəsinin süni balıqyetidirmə məntəqəsinə, ADAU-nun istixanasına və Göygöl Milli Parkına səfərlər təşkil edilmiş və mövcud biomüxtəliflik və ekoloji tarazlıq haqqında praktiki təlimlər keçirilmişdir.

13 aylıq fəaliyyət dövrü ərzində “heyvandarlıq mütəxəssisi”, “bitkiçilik mütəxəssisi” və

“aqrroservis mütəxəssisi” ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrə və bu ixtisaslar üzrə təhkim olunmuş müəllimlərə 5 modul və 1 kurikulum tədris metodları haqqında 71 təlim günü ərzində 116 mövzuda 167 təlim keçirilmişdir (cədvəl 1). Bundan başqa, 40 gün ərzində dərslərin interaktiv keçirilməsi, summativ qiymətləndirmənin aparılması, əyani vasitələrdən istifadə olunması və s. tədris-metodiki məsələlərlə bağlı peşə mərkəzinin müəllimlərinə fərdi məsləhətlər də verilmişdir.

Cədvəl 1. Fəaliyyət dövründə (13 ay) modullar üzrə keçirilmiş təlimlər haqqında məlumat

S/s	Modullar	Modul üzrə ümumi mövzuların sayı	Modul üzrə ümumi təlimlərin sayı
1	Ətraf mühit və iqlim	38	59
2	Gübrələr və onlardan istifadə	44	70
3	Kimyəvi əsaslar	10	10
4	Torpaqşünaslıq	18	22
5	Botanika, seleksiya və bitki mühafizə	4	4
6	Modul tipli innovativ tədris metodları, interaktiv təlim metodologiyası	2	2
Yekun:		116	167

Təlimlərə başlamazdan əvvəl benefesiarların sözügedən modullar haqqında ilkin bilik səviyyəsi yoxlanılmış, onların təlim ehtiyacları öyrənilmiş, iştirakçıların bilik və bacarıq səviyyələrinə uyğun təlimin keçirilmə metodologiyası müəyyənləşdirilmişdir.

Keçirilən sorğuların nəticələrinə əsasən məlum olmuşdur ki, müəllim və tələbələrin sözügedən modullar üzrə təlimatlandırılmasına böyük ehtiyac vardır. Məlumdur ki, həqiqətən peşə ixtisasına yiyələnmək istəyən şagirdlər istisna olmaqla peşə təhsili müəssisələrinə orta məktəbdə zəif oxuyan və ali məktəbə qəbul olmayan şagirdlər də üz tuturlar. Belə şagirdlər çoxluq təşkil edir və onlarla işləmək bir qədər çətinlik yaradır.

Sorğuların nəticələri analiz edildikdən sonra iştirakçıların təlim ehtiyaclarına, bilik və bacarıq səviyyələrinə uyğun olaraq, təlim modulları üzrə mövzular dəqiqləşdirilmiş, əyani vasitələr, təlim metodologiyası sadə dildə tərtib olunmuş və təqdimatlar (prezentasiyalar) başa düşülən tərzdə hazırlanmışdır.

Fəaliyyət dövrü ərzində sadalanan modullar üzrə **təlim materialları** hazırlanmışdır. Belə ki, həmin modullar üzrə slaydlar və video-çarxları özündə birləşdirən təqdimatlar (prezentasiya) hazırlanmış, iştirakçıların bilik və bacarıqlarını müəyyənləşdirən yoxlama sualları və testlər işlənmiş, benefesiarların göstərilən konsaltinq xidmətlərindən məmnuniyyətini müəyyən edən sorğu anketləri tərtib edilmiş, təlim zamanı əyani vəsaitlərdən istifadə edilmişdir. Bütün bunlar təlimin interaktiv keçməsinə səbəb olmuşdur. Təlimlərin interaktiv və müasir metodlarla keçirilməsi, istifadə olunan əyani vasitələr və qarşılıqlı müzakirələr benefesiarların müvafiq mövzulara dair biliklərinə nəzərə çarpacaq dərəcədə təsir göstərmişdir. Keçirilən təlimlərin interaktivliyini və səmərəliliyini artırmaq üçün bir çox metodlar və iş formaları tətbiq olunmuşdur. Belə ki, təlimlərdən əvvəl və sonra iştirakçılar arasında yoxlama sualları üzrə sorğular keçirilmiş, hər təlimin sonunda sözügedən problemə dair fikir mübadiləsi aparılmış və hər bir iştirakçı fikrini lövhədə qeyd etməklə, məsələ

ətrafında müzakirələr keçirilmişdir. Təlim dövründə nəzəri məsələlərlə yanaşı, iştirakçılar cihaz və alətlərdən istifadə etməklə praktiki tapşırıqları da yerinə yetirmiş, benefesiarlara təlim mövzularına uyğun video-roliklər nümayiş etdirilmiş və hər bir iştirakçı videolarda müşahidə etdiyi məsələlərə dair müvafiq şərhlər vermişdir. Şərh olunan məsələlərə dair fotosəkillər, sorğu anketləri, test materialları, aylıq-rüblük hesabatlar və s. təsdiqedic materiallar mövcuddur.

Fəaliyyət dövrünün sonunda ekspert tərəfindən xidmətin səmərəliliyinin öyrənilməsi məqsədi ilə modullar üzrə keçirilən təlim mövzularına dair bütün ixtisaslarda test imtahanı aparılmışdır. İmtahan cavabları yoxlanılmış, nəticələr sistemləşdirilmiş aşağıdakı cədvəllərdə verilmişdir. İmtahanlar fəaliyyətin son dövrlərində tələbələrə xəbərdarlıq edilmədən keçirilmişdir. Burada gübrələr və onlardan istifadə modulunun bütün 4 bölməsini əhatə edən 75 sual, ətraf mühit və iqlim modulunun bütün 5 bölməsini əhatə edən 60 sual əsasında imtahan keçirilmiş və hər bölmə üzrə suallar aşağıdakı kimi tərtib edilmişdir:

a) *aşağıdakı ifadələrin düzgün və ya yanlış olduğunu müəyyən edin;*

b) *aşağıdakı cümlələrdəki boşluğa uyğun gələn söz yazın;*

c) *test üsulu ilə yoxlama (1 düz və 3 səhv cavab).*

Qiymətləndirmədə “heyvandarlıq mütəxəssisi” üzrə 9 nəfər, “bitkiçilik mütəxəssisi” üzrə 15 nəfər və “aqröservis ixtisası” üzrə 13 nəfər tələbə iştirak etmişdir. Hər bir iştirakçının sual vərəqi arxiv materialı kimi qorunur. Düz cavablar ümumi suala görə bal şəklində (hər bir düz cavab 1 bal) və faizlə qeyd olunmuşdur. İxtisaslar üzrə təlim nəticələri müqayisəli şəkildə aşağıdakı cədvəllərdə verilmişdir. İxtisaslar arasında tələbələrin ətraf mühit və iqlim, o cümlədən, gübrələr və onlardan istifadə modulu üzrə bilik səviyyələrinə dair ən yaxşı nəticələr “bitkiçilik mütəxəssisi” ixtisasında müşahidə edilmişdir (cədvəl 2).

Cədvəl 2.

İxtisaslar üzrə tələbələrin ətraf mühit və iqlim modulu üzrə bilik səviyyələri

İxtisaslar	Ətraf mühit və iqlim modulu üzrə orta nəticə		Gübrələr və onlardan istifadə modulu üzrə orta nəticə	
	Orta bal	Mənimsəmə faizi	Orta bal	Mənimsəmə faizi
Bitkiçilik mütəxəssisi	42	55	30	50
Aqroservis mütəxəssisi	36	48	21	35
Heyvandarlıq mütəxəssisi	30	41		

Təlim ehtiyaclarının ilkin qiymətləndirilməsinin sorğuları göstərdi ki, tələbə arasında yazmaq-oxumaq bacarığı və intellektual səviyyəsi aşağı olan şagirdlər vardır. Bu baxımdan fəaliyyətin son dövrlərində də həmin tələbələrin bilik səviyyəsi az artmışdır. Belələri çoxluq təşkil etməklə onlarla işləmək bir qədər çətinlik yaradır. Təlimlərdə qarşıya qoyulmuş vəzifə həmin qrup şagirdlərlə fərdi yanaşma şəklində işləməkdən ibarət olmuşdur.

Fəaliyyət dövrünün əvvəlində benefesiirlərin təlim ehtiyacları müəyyənləşdirilərkən aydın olmuşdur ki, həm yerli müəllimlərin, həm də şagirdlərin sözügedən modullar haqqında bilik və bacarıq səviyyələri aşağıdır və onların təlimatlandırılmasına böyük ehtiyac vardır. Fəaliyyətin sonunda aparılan test imtahanları göstərdi ki, əvvəlki nəticələrlə müqayisədə müəllimlərin sözügedən modullar üzrə bilik səviyyəsi 70-80%, tələbələrlə isə 40-45% artmışdır. Sözügedən modullar üzrə müəllimlərin mənimsəmə faizi 85-90% təşkil etmiş, tələbələrdə isə bu rəqəmlər aşağı olmuşdur. Belə ki, real və şəffaf şəkildə aparılan test imtahanlarının nəticələrinə əsasən, ətraf mühit və iqlim modulu və “bitkiçilik mütəxəssisi” ixtisası üzrə təhsilalanların mənimsəmə səviyyəsi 55%, “aq-

roservis mütəxəssisi” ixtisası üzrə 48%, “heyvandarlıq mütəxəssisi” ixtisasında təhsil alan şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsi 41%, ümumi ixtisaslar üzrə orta mənimsəmə səviyyəsi 49,2% təşkil etmişdir.

Real və şəffaf şəkildə aparılan test imtahanlarının nəticələrinə əsasən, gübrələr və onlardan istifadə modulu üzrə “bitkiçilik mütəxəssisi” ixtisası üzrə təhsilalanların mənimsəmə səviyyəsi 50%, “aqroservis mütəxəssisi” ixtisası üzrə təhsilalanların mənimsəmə səviyyəsi 35%, ümumi ixtisaslar üzrə orta mənimsəmə səviyyəsi 43% təşkil etmişdir.

Fəaliyyət dövründə keçirilmiş təlim və göstərilmiş informasiya-məsləhət xidmətlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, iştirakçıların məsləhət xidmətindən faydalanma səviyyəsi və məmnunluğu müəyyənləşdirilmişdir. Keçirilmiş təlim və göstərilmiş informasiya-məsləhət xidmətlərindən iştirakçıların məmnuniyyət vəziyyətini öyrənmək üçün yazılı sorğular keçirilmişdir. Burada müvafiq suallar ilə tərtib olunmuş sorğu anketləri iştirakçılara paylanılmış və onlar təlimin keyfiyyətini və təlimçinin peşəkarlığını qiymətləndirmişdirlər. Benefesiirlərin cavablandırdıqları məmnuniyyət sorğuları sistemləşdirilərək yekun nəticələr verilmişdir.

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ КОНЦЕПЦИИ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО СТАТУСА СЕВЕРНОГО КАВКАЗА

Эльхан Гурбанов,

*Преподаватель кафедры Гостинично-ресторанный бизнес
Азербайджанского Университета Туризма и Менеджмента
E-mail: info@atmu.edu.az*

УДК: 31

Резюме. В данной статье автор рассматривает альтернативные концепции социокультурного статуса Северного Кавказа. Затем для определения социокультурного статуса Северного Кавказа он указывает на такие подходы как: локально-цивилизационный и регионалистский. Так же автор считает необходимым отметить полиэтничность и поликультурность Северного Кавказа. Географическое и геополитическое положение региона стало ареной борьбы за влияние и контроль между российской, восточно-исламской и западноевропейской культур и цивилизаций. Подводя итог о социокультурном статусе региона обосновывается концепция Северного Кавказа как самобытного социокультурного региона российской цивилизации.

Ключевые слова: Северный Кавказ, социокультурный, цивилизация.

Açar sözlər: Şimali Qafqaz, sosial-mədəni, sivilizasiya.

Key words: North Caucasus, sociocultural, civilization.

Российские социально-политические и экономические рыночные реформы на рубеже тысячелетий одним из своих последствий имели существенную перестройку системы отношений между федеральным центром и региональными социокультурными системами. Вызванные российскими реформами 90-х годов XX века процессы социально-политического кризиса разрушили советскую социалистическую культурную идентичность и сделали проблематичной интеграцию Северного Кавказа в российскую цивилизацию, активизировали региональный сепаратизм,

вызвали кризис локальной культурной идентичности. Трансформация региональной идентичности самобытных регионов России тесно связана с изменением форм интеграции этих регионов в российскую цивилизацию. В связи с этим в отношениях между федеральным центром и регионами возникает проблема поиска оптимального баланса взаимоотношений, который должен предотвратить две противоположные крайности: региональный сепаратизм и жесткий диктат федерального центра.

Возникла проблема в ревизии политического и культурного самосознания. Затем

поиск новой идеологии национальной идентичности народов Северного Кавказа и перестройка отношений с Россией как с государством и с российской культурой, а также проблема новой интеграции северокавказского региона в российское цивилизационное пространство.

Очевидно, что без формирования новой культурной идентичности Северный Кавказ не может определить свое место в Российском государстве. Формирование нового, современного, социокультурного самосознания Северного Кавказа является актуальной задачей для самоопределения данного региона России.

Социокультурную идентичность Северного Кавказа невозможно исследовать, не выяснив социокультурный статус этого региона российской цивилизации, который является дискуссионным в современной литературе.

Существующие в современной российской социальной мысли подходы к проблеме социокультурного статуса Северного Кавказа можно разделить на две группы, которые мы условно назовем:

- локально-цивилизационные подходы;
- регионалистские подходы.

Локально-цивилизационные подходы предполагают, что Северный Кавказ образует некое реальное социокультурное единство или общность. Эта группа подходов может быть разделена на два типа позиций:

- признания цивилизационного единства Северного Кавказа.
- признания культурного единства Северного Кавказа.

В рамках локально-цивилизационных подходов сложилось также разделение на две группы интерпретаций единства Северного Кавказа:

- Северный Кавказ выделяется как отдельное цивилизационное или культурное единство (или исторический субъект);
- Северный Кавказ рассматривается в контексте общих категорий «кавказская цивилизация» или «кавказская культура» без разделения Северного Кавказа и самостоятельных государств Южного Кавказа.

Таким образом, локально-цивилизацион-

ные подходы к проблеме социокультурного статуса Северного Кавказа включают в себя четыре концепции:

- концепции кавказской цивилизации;
- концепции северокавказской цивилизации;
- концепции единства кавказской культуры;
- концепции единства северокавказской культуры.

Регионалистские подходы рассматривают Северный Кавказ как специфический, самобытный регион, но не как единую локальную цивилизацию или реальное культурное единство местных народов. Эти подходы включают в себя три основных типа концепций:

- концепции цивилизационной самобытности отдельных этносов (народов) и республик Северного Кавказа, утверждающие, что определённые этносы и республики Северного Кавказа являются самобытной локальной цивилизацией;
- концепция кросскультурного пространства, утверждающая, что Северный Кавказ является специфическим геополитическим пространством, где происходит контакт и столкновение различных культур и цивилизаций, но не происходит при этом их синтеза и образования самобытной культуры и цивилизации;
- концепция Северного Кавказа как самобытного региона российской цивилизации.

Что же представляет собой Северный Кавказ как субъект социокультурной идентичности? Мы в понятие Северный Кавказ включаем только систему самобытных локальных этносоциальных систем, интегрированных в российскую цивилизацию. Эта система включает в себя с Запада на Восток: Республику Адыгею, Карачаево-Черкесскую Республику, Кабардино-Балкарскую республику, Республику Северная Осетия - Алания, Республику Ингушетия, Чеченскую республику, Республику Дагестан.

Каковы главные особенности этого региона?

Полиэтничность Северного Кавказа отмечают практически все исследователи, как одну из его главных особенностей. Этот

самый густонаселенный регион Российской Федерации - колыбель кавказских народов 20 разных этнических групп. По данным всероссийской переписи населения 2002 года на Северном Кавказе проживали представители 67 национальностей, из них представители 24 местных национальностей.

Оценивая республики Северного Кавказа с учетом различия моделей полиэтнического общества, мы, опираясь на статистические данные, должны констатировать, что Адыгея является в основном биэтническим обществом с примесью, причем титульный этнос составляет меньшинство населения. Карачаево-Черкесия приближается к модели мультиэтнического общества, в котором второй титульный этнос – черкесы занимает третье место после русских, численность которых чуть меньше первого титульного этноса – карачаевцев. Кабардино-Балкария практически повторяет модель Карачаево-Черкесии: кабардинцы образуют главный титульный этнос (55%), русские, не будучи титульным этносом составляют 25% населения. А второй титульный этнос балкарцы – составляет 11% населения. Северная Осетия близка к модели биэтнического общества с примесью, где старшим братом выступают осетины, а младшим – русские. Ингушетия и Чечня близки к монодоминантной модели, поскольку, несмотря на большое количество мелких этнических групп, абсолютное преобладание принадлежит титульным этносам – свыше 80% населения. Дагестан является классическим примером мультиэтнической модели, в которой можно насчитать свыше 10 основных этнических групп, не считая десятков более мелких.

Следствием специфического геополитического положения и истории северокавказского региона стала такая его особенность как **поликультурность**, которая отмечается многими исследователями. Северный Кавказ на протяжении своей истории подвергался в основном культурному давлению с Юга со стороны исламских цивилизаций (Османская империя, Турция и Персия, Иран), а также с Севера со стороны российской цивилизации, в которую он и был геополитически окон-

чательно интегрирован в XIX веке. В наше время в условиях глобализации Северный Кавказ, как и весь мир, подвергается мощному воздействию западной культуры.

Этническое многообразие культур Северного Кавказа образует горизонтальный срез поликультурности. Вертикальный срез поликультурности образует своеобразная комбинация культур, которая сложилась в северокавказских обществах. Эта комбинация есть определенное сочетание, комбинация местной, автохтонной культуры, а также российской, исламской и западной культур. Мы говорим именно о комбинации, а не о культурном синтезе, поскольку при взаимодействии различных культур, хотя и происходит их взаимное изменение, но не происходит интегрального синтеза.

Третья особенность Северного Кавказа связана с его геополитическим статусом. С распадом СССР изменился статус Северного Кавказа: он стал пограничной зоной российской цивилизации между Южной Россией и независимыми государствами Южного Кавказа. В связи с сепаратистскими тенденциями, принявшими на Северном Кавказе достаточно выраженную форму, в 90-е годы XX века в определенной степени актуализировался и другой момент геополитического статуса Северного Кавказа - оставаясь пограничным регионом России, он в то же время стал ареной борьбы за влияние и контроль над регионом между Россией, государствами Южного Кавказа и исламскими государствами Среднего и Ближнего Востока. В эту борьбу включена в определенной степени западноевропейская цивилизация и США.

Вывод: Анализируя самобытность северокавказского общества в историческом контексте, мы должны учитывать тот геополитический момент, что Северный Кавказ действительно находится на стыке российской и восточной культуры и цивилизаций, а также является зоной влияния западной цивилизации и культуры.

Наша позиция состоит в том, что Северный Кавказ является самобытным социокультурным регионом российской цивилизации, состоящим из самобытных, автономных

этносоциальных систем. Этот регион обладает некими формальными общими признаками: поликультурностью, полиэтничностью, географическими особенностями и геополитическим положением, но местные этносоциальные системы не образуют локальной северокавказской цивилизации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдулатипов Р.Г. Кавказская цивилизация: самобытность и целостность. /Р.Г. Абдулатипов. //Научная мысль Кавказа. 1995, №1.
2. Аникеев А.А. Концепция Северокавказской цивилизации как современная парадигма кавказоведения. /А.А. Аникеев. //Научная мысль Кавказа. 2000, №2.
3. Гаджиев К.С. Этнонациональная и геополитическая идентичность Кавказа. /К.С. Гаджиев //Мировая экономика и международные отношения: РАН Институт мировой экономики и международных отношений/Гл. ред. А.В. Рябов. 2010, №2.
4. Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. [Текст] /Г.В.Ф. Гегель. СПб.: Наука, 2000, 480 с.
5. Манапова В.Э. Проблема цивилизационной идентификации Кавказа. [Текст]: дис. канд. филос. наук: 09.00.11 /Манапова Виолетта Эльдаровна. Махачкала, 2007, 146 с.
6. Названия субъектов РФ даны в соответствии с текстом Конституции РФ.
7. Русские на Северном Кавказе: вызовы XXI века /Под ред. В.В. Черноуса. Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ, 2001, 169 с.
8. Семенова О.В. Социокультурные основания формирования цивилизационного сознания народов Северного Кавказа. [Текст]: Автореферат дис. канд. филос. наук: 24.00.01 /Семенова Ольга Валерьевна. Ростов-на-Дону., 2009, 30 с.
9. Тхагапсоев Х.Г. Концепция локальной цивилизации в методологии этнической историографии. [Текст] /Х.Г. Тхагапсоев, М.З. Индрисова //Научная мысль Кавказа. 2008, № 1.
10. Huntington S.P. The Clash of Civilizations and Remaking of the World Order /S.P. Huntington. N.Y., 1996.

E.Qurbanov

Şimali Qafqazın sosial-mədəni statusunun alternativ konsepsiyası

Xülasə

Bu məqalədə müəllif Şimali Qafqazın sosial-mədəni vəziyyətinin alternativ konsepsiyalarını araşdırır. Şimali Qafqazın sosial-mədəni vəziyyətini müəyyən etmək üçün o, yerli sivilizasiyalı və regionalist kimi yanaşmaları göstərir. Müəllif Şimali Qafqazın çoxmillətli və multikulturalizminə diqqət yetirmək lazım olduğunu düşünür. Bölgənin coğrafi və geosiyasi mövqeyi Rusiya, Şərqi-İslam və Qərbi Avropa mədəniyyətləri və sivilizasiyalar arasında təsir və nəzarət üçün mübarizənin arenasına çevrildiyini qeyd etməyini zəruri sayır. Bölgənin sosial-mədəni vəziyyətini yekunlaşdıraraq, Şimali Qafqazın rus mədəniyyətinin özünəməxsus sosial-mədəni bölgəsi kimi konsepsiyasını əsaslandırır.

E.Gurbanov

Active concept of socio-cultural status of the North Caucasus

Summary

In this article, the author examines alternative concepts of the socio-cultural status of the North Caucasus. Then, to determine the socio-cultural status of the North Caucasus, he points to such approaches as: local-civilizational and regionalist. The author also considers it necessary to note the multi-ethnicity and multiculturalism of the North Caucasus. The geographic and geopolitical position of the region became the arena of the struggle for influence and control between Russian, East-Islamic and Western European cultures and civilizations. Summarizing the socio-cultural status of the region, the concept of the North Caucasus as an original socio-cultural region of Russian civilization is justified.

12-ci AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ TƏHSİL SƏRGİSİ

O ktyabrın 11-dən 13-dək Bakı Ekspo Mərkəzində 12-ci Azərbaycan Beynəlxalq Təhsil Sərgisi keçirilib. “Uşaqların gələcəyinə sərmayə” devizi altında təşkil edilən sərgidə çıxış edən təhsil naziri Ceyhun Bayramov bildirib ki, sərgi dünyanın 12 ölkəsindən 135 iştirakçını bir araya gətirərək 90-dan çox müxtəlif fakültələri əhatə edib. Təhsil naziri “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə artıq Dövlət Strategiyası”nın son beş ildə əldə olunmuş nailiyyətlərindən danışib və sərgidə Təhsil Nazirliyinin geniş pavilyonda təmsil olduğunu bildirib.

Beynəlxalq Təhsil Sərgisi aparıcı ali təhsil müəssisələrini, o cümlədən, peşə təhsili müəssisələrini və ixtisasartırma mərkəzlərini bir araya gətirib. Sərginin keçirilməsində məqsəd hər kəsə həm ixtisası, həm də təhsil müəssisəsini seçmək üçün imkan yaratmaqdan ibarət olub. Sərgidə işgüzar görüşlər, panel müzakirələr, media təqdimatları və ayrı-ayrı mövzulara dair mühazirələr təşkil olunub. Azərbaycanın əksər ali təhsil müəssisələrinin qatıldığı sərgidə iştirakçılara “Məktəbəhazırlıq”, “Olimpiadalara Hazırlıq Mərkəzi”, “Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi”, “Təhsil” Respublika İdman Mərkəzi, “Uşaq-Gənclər İnkişaf Mərkəzi”, “SABAH” qrupları, “İçərişəhər Ənənəvi İncəsənət Mərkəzi”, “Sağlam təhsil-sağlam millət”, “Maarifçi” Tələbə Kredit Fondu, “Məktəblinin dostu”, “Modul tipli məktəblər”, “İT STEP”, “Media Mərkəz – Təhsil TV” və digər stendlər təqdim edilib.

Sevindirici haldır ki, sərgidə Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinə də xüsusi yer ayrılmışdır. Bu da son dövrlər peşə təhsilinin Azərbaycan iqtisadiyyatına verdiyi uğurların nəticəsi kimi dəyərləndirilir. Sərgilənən stendlərdə peşə təhsili müəssisələrinin tələbə kontingentinin əl işləri və hazırladıqları məhsullar iştirakçıların marağına səbəb olub.

Sərgi geniş işgüzar proqramı ilə də fərqlənib. İştirakçılarla xaricdə təhsil məsələləri ilə məşğul olan şirkətlər arasında ikitərəfli görüşlər keçirilib. İşgüzar proqram çərçivəsində valideynlər və sərgi iştirakçıları, eləcə də xaricdə təhsil məsələləri ilə məşğul olan şirkətlər arasında “B2B” formatlı görüşlər, həmçinin “Azərbaycanda və ya xaricdə təhsil” məşhur sualı və “Ali təhsil üçün düzgün ölkə seçimi və ona aparıcı yol” mövzularında seminarlar təşkil olunub.

Təhsil sərgisi ilə paralel 12-ci Azərbaycan Beynəlxalq Karyera “Career-2018” sərgisi də start götürüb.

KULİNARIYA ÜZRƏ II RESPUBLİKA ÇEMPİONATI

O ktyabr ayının 8-dən start götürən peşə təhsili müəssisələrinin tələbələri arasında Kulinariya üzrə II Respublika Çempionatına bu ayın 12-də yekun vurulub.

Yarış Azərbaycan Milli Kulinariya Mərkəzinin yaranmasının **27 illiyi**, Dünya Kulinariya Təşkilatının **90 illik** yubileyi münasibəti ilə gənc kulinarlar arasında keçirilib. Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi, Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyi, Milli Kulinariya Mərkəzi, Azərbaycan Milli Kulinariya Assosiasiyasının birgə təşkilatçılığı və “Azərbaycanda Peşə Təhsili və Təliminin (PTT) İnkişafına Avropa İttifaqının Dəstəyi” ilə keçirilən müsabiqədə 7 peşə təhsili müəssisəsi – Turizm və Sosial Xidmətlər üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi, Emal Sənayesi üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi, Mədəniyyət və Sənətkarlıq üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi, İctimai-İlaşə və Xidmət üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi, Qəbələ Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi, İsmayılı Peşə Tədris Mərkəzi və Dövlət Turizm Agentliyinin Bakı Turizm Peşə Məktəbinin tələbə və təlim ustalarından ibarət 7 komanda iştirak edib.

Beş gün davam edən çempionatda – plov, kabab, dolma və şirniyyat yarışları müvafiq olaraq Emal Sənayesi üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzində, çay süfrəsi yarışları isə Bakı Turizm Peşə Məktəbində baş tutub.

Çempionatın dörd günündə milli yeməklərin və şirniyyatların hazırlanması texnologiyasının nümayişi, beşinci gün isə sərbəst mövzuda “**Çay süfrəsi**” təqdim olunub. Beləliklə də, gənc kulinarlar mili mətbəx nümunələri, çay süfrəsinin tərtibi üzrə öz bacarıqlarını nümayiş etdiriblər.

Yarışın sonuncu günü qaliblər müəyyən olunub.

Plov nominasiyası üzrə:

Bakı Turizm Peşə Məktəbi – I yer

Turizm və Sosial Xidmətlər üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi (5 nömrəli Bakı Peşə Liseyi) – II yer

Mədəniyyət və Sənətkarlıq üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi (13 nömrəli Bakı Peşə Məktəbi) – III yer

Kabab nominasiyası üzrə:

Turizm və Sosial Xidmətlər üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi (5 nömrəli Bakı Peşə Liseyi) – I yer

İctimai-İlaşə Xidmət üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi (18 nömrəli Bakı Peşə Liseyi) – II yer

Qəbələ Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi – III yer

Dolma nominasiyası üzrə:

İctimai-İlaşə Xidmət üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi (18 nömrəli Bakı Peşə Liseyi) – I yer

Bakı Turizm Peşə Məktəbi – II yer

İsmayılı Peşə Tədris Mərkəzi – III yer

Şirniyyat nominasiyası üzrə:

Emal Sənayesi üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi (12 nömrəli Bakı Peşə Liseyi) – I yer

Mədəniyyət və Sənətkarlıq üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi (13 nömrəli Bakı Peşə Məktəbi) – II yer

Bakı Turizm Peşə Məktəbi – III yer

Çay süfrəsi nominasiyası üzrə:

İctimai-İlaşə Xidmət üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi (18 nömrəli Bakı Peşə Liseyi) – I yer

Emal Sənayesi üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi (12 nömrəli Bakı Peşə Liseyi) – II yer

Turizm və Sosial Xidmətlər üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzi (5 nömrəli Bakı Peşə Liseyi) – III yer

Sonda “**Qran Prix**” mükafatı Bakı Turizm Peşə Məktəbinə təqdim olunub.

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARI

Dərc olunacaq məqalə redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır. Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində hazırlanmalı, məqalənin adı, xülasə və açar sözlər hər üç dildə təqdim olunmalıdır.

2. Məqalə Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatında (soldan, yuxarıda, aşağıdan və sağdan – 2 sm.), Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətirarası intervalla və mətndaxili yazıda 1sm. abzas buraxmaqla hazırlanmalı və 8 səhifədən artıq olmamalıdır.

3. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyə olunur:

- giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırkı vəziyyəti);
- tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
- məsələnin həll üsulları aprobeiası;
- alınan nəticələrin tətbiqi;
- nəticə.

4. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır: UOT – soldan, böyük hərflərlə, qalın şrifflə, sonda 6pt. interval; məqalənin adı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şrifflə; müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı – ortadan, sonda 6pt. interval; xülasə (mətn təqdim olunan dildə), sonda 6pt. interval; açar sözlər – kursivlə, sonda 6pt. interval; giriş və digər alt başlıqlar – soldan, qalın şrifflə, əvvəlində və sonunda 6 pt. intervalla.

5. Ədəbiyyat siyahısı: hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə olunma ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir. Mənbənin biblioqrafik təsviri Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiya işlərində mənbənin biblioqrafik təsvirinə irəli sürdüyü tələblərə uyğun olaraq göstərilməlidir.

6. Ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin hazırlandığı dildən fərqli, digər 2 dildə məqalənin adı, müəllifin soyadı, adı, atasının adı, müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı, xülasə və açar sözlər təqdim olunur.

7. Məqalədə cədvəl və şəkillər nömrələnir: cədvəl cədvəlin yuxarısında, kursivlə, ortadan, (məs., cədvəl 1.) şəkil şəklin altında, kursivlə, ortadan (məs., şəkil 1.) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla göstərilməlidir. Cədvəllər bilavasitə məqalənin mətnində yerləşdirilməlidir. Hər cədvəlin öz başlığı olmalıdır. Cədvəllərdə mütləq ölçü vahidləri göstərilməlidir. Əlyazma mətnə şəkillər və cədvəllərin yeri göstərilir. Eyni bir məlumatı mətnə, cədvəldə və əlyazmada təkrarlamaq yolverilməzdir.

8. Məqalədə istifadə olunan ölçü vahidləri beynəlxalq ölçü vahidləri sistemində uyğun olmalıdır. Qəbul olunmuş sözlərdən başqa və s., və i.a., qısaldılmış sözlərdən istifadə etmək olmaz.

9. Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametrlərlə yığılır. Mətnə ancaq istifadə olunan düsturlar nömrələnir. Düsturun nömrəsi sağda mötərizədə yazılır.

10. Redaksiyaya məqalə göndərildikdə müəlliflər haqqında məlumat: soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi rütbəsi, iş yeri, vəzifəsi, telefon nömrəsi, e-mail ünvanı da təqdim olunmalıdır.

11. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.

12. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

13. Redaksiyaya daxil olan məqalələrə rəy təqdim olunur və müsbət rəy almış məqalələr çapa tövsiyə olunur.

14. Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirməyən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarlara etmək hüququnu özündə saxlayır.

15. Məqalə çapa verilmədikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir və əlyazma müəllifə qaytarılır. Redaksiyanın məqaləni yenidən işləmək haqqında müraciəti, onun çapa veriləcəyini ehtiva etmir. Belə ki, ona əvvəl rəyçilər, sonra isə redaksiya heyəti yenidən baxır. Çap üçün məqbul sayılmayan məqalə müəllifin məqalənin çapına yenidən baxılması xahişi ilə redaksiya heyətinə müraciət etmək hüququ var.

16. Məqalənin korrekturası müəllifə göndərilir. Məqalə çap olunandan sonra redaksiya otiskləri yazışma üçün göstərilən ünvanı göndərir.

17. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə, baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt redaksiyanın mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.

18. Redaksiyanın ünvanı: Bakı, AZ 1033, N.Hacıyev 4. Tel. (+994 12) 566 -09 -67

Fax: (+994 12) 566-09-87; www.jurnal.vet.edu.az; E-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.az

PREPARATION RULES OF ARTICLES

Articles published in the paper, as well as in electronic form will be submitted. The following requirements must be taken into account while preparing the article:

1. Articles should be prepared in one of the languages-Azerbaijani, Russian and English, the name of the article, abstract and keywords should be submitted.

2. The articles should be submitted in the Microsoft Word text editor A4 format (from left, above, below and right-2cm.), with the font Times New Roman 12 font., 1 cm inter-text interval, remaining paragraphs and not exceed 8 pages.

3. Article text consisting the following sections is recommended:

- introduction (the problem actuality, state-of-the-art of the problem);
- the purpose of the research, formulation of the problem;
- the problem solution methods and approbation;
- application of achieved results;
- result.

4. The articles must be prepared in the following sequence: The unified decimal qualification-from left bold, 6 font. interval; the name of the article-from the middle, capitalized, bold, 6 font, interval, initials and surname of authors-from the left and bold italic authors place of work city country and e-mail address-from the left in the end 6 font interval summary (in the language of the article)-italics in the end 6 font, interval; key words-italics, in the end 6 font, interval introduction and other sub-headings-from left, bold, and at the beginning end 6 font, interval.

5. List of bibliography each referred source must be numbered in accordance with the sequence used in the article and remained untranslated.

6. List of bibliography must be followed by the article name, summary and keywords in 2 distinguished languages.

7. The table and pictures in the article must be numbered: Table – at the top of the table, from the right (eg, Table 1.), a picture-below the picture from the middle (eg Picture 1.) remaining parts (from the above and below) a blank line. Tables should be inserted into text and have titles. Units are required to be indicated in tables. The authors should mark in margins the location of illustrations and tables in the text. Please do not duplicate data in the text tables and figures. Captions should be supplied on a separate sheet.

8. All measurements and data should be given in SI units, or if SI units, do not, in an international accepted unit. The authors are advised to avoid abbreviations except for generally accepted ones.

9. Formulas must be assembled in standards parameter-Microsoft Equation. Only formulas used in the text must be numbered. The formula numbers must be written in brackets in the right.

10. Sending articles to the editorial office must contain information about the authors: surname, name, father's name, scientific degree, scientific rank, place of work, position, phone number, or e-mail address.

11. Articles stating results of researches, executed in establishments, have to have corresponding permission to publication.

12. The author is responsible for the information and facts mentioned in the article.

13. The articles received by the editorial office are presented for reference and the articles with positive references are recommended for publication.

14. The Editorial Board has the right to edit the manuscript and abridge it without misrepresenting the paper contents.

15. The Editorial Office informs the authors of paper denial and the reviewers conclusion without returning the manuscript. A request to revise the manuscript does not imply that the paper is accepted for

publication since it will be reviewed and considered by the Editorial Board. The authors of the rejected paper have the right to apply for its reconsideration.

16. Proofs are not sent to the authors. Three offprints of each paper will be supplied free of charge of the corresponding author.

17. Papers not meeting the above requirements are denied and returned to the authors. The date of receipt of the final version by Editorial Office is considered as the submission date.

18. Editorial Office Address: AZ1033, Baku city, ave N.Hajiyev 4. Phone (+994 12)566 09 67;

Fax (+994 12) 566 09 87; www.jurnal.vet.edu.az; E-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Публикуемая статья должна быть представлена в редакцию в бумажном и в электронном виде. При подготовке статьи должны быть выполнены следующие требования:

1. Статья должна быть подготовлена на одном из языков – азербайджанском, русском или английском. Название статьи, аннотация и ключевые слова должны быть представлены на трех языках.

2. Электронный вариант статьи должен выполняться в текстовом редакторе Microsoft Word в формате А4 (поля: левое, правое, верхнее и нижнее – 2 см), шрифтом Times New Roman размером 12 пт. Междустрочный интервал – одинарный, абзацный отступ – 1 см, размер статьи не должен превышать 8 страниц.

3. Текст статьи рекомендуется составлять из нижеследующих разделов:

- введение (актуальность проблемы, нынешнее состояние проблемы);
- цель исследования, постановка задачи;
- методы решения и апробация задачи;
- внедрение полученных результатов;
- результат.

4. Статья должна быть подготовлена в следующей последовательности: УДЖ – слева, жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт; название статьи – в центре, прописным и жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт; инициалы и фамилии авторов – в центре, прописным и жирным шрифтом; место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты – по центру, в конце интервал 6 пт; аннотация (на языке представленного текста) – в конце интервал 6 пт; ключевые слова – курсивом, в конце интервал 6 пт; введение и другие подзаголовки – слева, жирным шрифтом, в начале и конце интервал 6 пт.

5. Список литературы: название каждого источника не переводится и нумеруется в статье в соответствии с последовательностью использования. Библиографическое описание источников должны быть указаны в соответствии с требованиями, предъявляемыми ВАК к библиографическому описанию источников в диссертационной работе.

6. После списка литературы название статьи, инициалы и фамилии авторов, место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты, аннотация и ключевые слова представляются также на двух других языках.

7. В статье нумеруются таблицы и рисунки: таблица – в верхней части таблицы, курсивом, в центре (например, таблица 1), рисунок – под рисунком, курсивом, в центре (например, рисунок 1) и, пропуская одну пустую строку от текста (из верхней и нижней частей).

Таблицы располагается непосредственно в тексте статьи. Каждая таблица должна иметь заголовок. В таблицах обязательно указываются единицы измерения величин. В тексте рукописи на полях указываются место для рисунков и таблиц. Повторение одних и тех же данных в тексте, таблицах и рисунках недопустимо. К статье прилагается список подрисовочных подписей.

8. Размерность всех величин, принятых в статье, должна соответствовать Международной системе единиц измерений (СИ). Не следует употреблять сокращенных слов, кроме общепринятых (т.е., и т.д., и т.п.).

9. Формулы набираются стандартными параметрами в Microsoft Equation. Номер формулы пишется в скобках с правой стороны. В тексте нумеруются только использованные формулы.

10. При отправке статей в редакцию также должны быть представлены сведения об авторах:

фамилия, имя, отчество, ученая степень, ученое звание, место работы, должность, номер телефона, адрес электронной почты.

11. Статьи, излагающие результаты исследований, выполненных в учреждениях, должны иметь соответствующее разрешение на опубликование.

12. Автор несет ответственность за информацию и факты, указанные в статье.

13. Статьи, поступившие в редакцию, направляются на отзыв; статьи, получившие положительные отзывы, рекомендуются к публикации.

14. Редакция оставляет за собой право производить редакционные изменения и сокращения, не искажающие основное содержание статьи.

15. В случае отклонения статьи редакция сообщает автору решения редколлегии и заключение рецензента, рукопись автору не возвращается. Просьба редакции о доработке статьи не означает, что статья принята к печати, так как она вновь рассматривается рецензентами, а затем редакционной коллегией. Автор отклоненной статьи имеет право обратиться к редколлегии с просьбой повторно рассмотреть вопрос о возможности опубликования статьи.

16. Корректурa авторам не высылается. После опубликования статьи редакция высылает оттиски по адресу, указанному для переписки.

17. Статьи, не отвечающие перечисленным требованиям, к рассмотрению не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного текста.

18. Адрес редакции: AZ1033, г. Баку, пр. Н.Гаджиев 4, Тел: (+994 12) 566 09 67;

факс: (+994 12) 566 09 87; www.jurnal.vet.edu.az; E-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.az

Yaradıcı heyət

Baş redaktor müavini

Əfsanə Zülfüqarova

məsul katib

Afaq Xanpaşayeva

şöbə redaktorları

Fikrət Əhədov

Vüqar Səlimova

Sevinc Məmmədova

müxbir-redaktor

Rəna Rüstəmovə

korrektor

Lalə Niyazqızı

texniki-redaktor

Pərvanə İbrahimova

Jurnal Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 23.11.2017-ci il tarixli, 416 №-li əmri ilə təsis edilmiş və dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Qeydiyyat № 2000314101

* * *

Jurnalın yaradıcı kollektivi Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin Həsən bəy Zərdabi adına Diplomuna layiq görülmüş və jurnal Azərbaycan Mətbuat Şurasının üzvüdür.

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1033, Bakı şəhəri, Nazim Hacıyev 4;

Tel./Fax: 566-09-67; 566-09-87; www.jurnal.vet.edu.az

E-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

Rekvizitlər

Müştəri: “Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı VÖEN: 1401555071

VÖEN: 2000314101

M/hesab: AZ41NABZ01360100000000003944

H/h: AZ36CTRE0000000000002167908 SWIFT: CTREAZ22

Bank: Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi

D3. Bütçə təsnifatının kodu: 142319

Kodu: 210005

D4. Bütçə səviyyəsinin kodu: 03

“Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı redaksiyasında yığılıb və “Letterpress” MMC-nin mətbəəsində çap olunub. Çapa imzalanmışdır: 16.10.2018